

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 3(20)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№3(20)

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Մեայուն» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ներսիսյան, Աշոտ Գալստյան, Աշոտ Ենգոյան,
Աննա Ասատրյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան,
Արմեն Ղազարյան (ՌԴ), Գարիկ Քեոյան, Եզնիկ Պետրոսյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ), Կարապետ Մումճյան (ԱՄՆ),
Հայկ Սարգսյան, Հովսեփ Աղաջանյան, Մարտին Գիլավյան,
Սարգիս Կազարով (ՌԴ), Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Վալերի Պոտյոմկին (ՌԴ), Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

A LESSER KNOWN ARMENIAN DEPORTATION: THE EXODUS AND RESETTLEMENT OF THE SHADAKH, SALMASD, AND URMIA ARMENIANS AND ASSYRIANS IN BAAQUBA, IRAQ, 1918

GARABET K MOUMDJIAN

Keywords - Deportation, memoir, Armenian volunteer units, repatriation, Russian armies, Ottoman regiments, defenses, political conditions, population, Kurdish tribes, leadership, Assyrians.

A-INTRODUCTION

Of the myriad memoirs pertaining to the Armenian Genocide it is indeed circuitous to find one that doesn't dwell on the negative aspects of the huge calamity that befell the Armenian people in 1915. Levon Shahoian's memoir, *Dikrisi Apin* (On the Banks of the Tigris)¹ stand out as one of the few optimistic accounts about the subject. This might be due to the fact that Levon Shahoian did not live within Western Armenia and he and his family were relatively spared the ordeal in the Salmasd region of Persia. Or were they?

As many of you may start to speculate about how events came to be that Salmasd Armenians had to partially endure the same faith as their brethren from Shadakh (south of Van) and its environs, it becomes necessary to give the background history of the events.²

Since it is the historian's task is to solve such issues through research, it became an objective of mine to look into the history of the era to find answers to

---

¹ Shahoian's book was published in Beirut, 1968. The urge to write this article, came by way of my translation of Levon Shahoian's book from Armenian into English. See Levon Shahoian, *On the Banks of the Tigris*, Trans. By Garabet K Moumdjian, London: Gomidas Institute, 2012). I noticed that there were historical gaps in the narrative(s) that needed to be addressed. This process was in itself rewarding, because the outcome was a historical narrative regarding an Armenian deportation that had thus far eluded historians.

² The first three stories in Shahoian's account are about his childhood in Salmasd. The fourth story jumps into Camp life in Baaquba, modern day Iraq. This creates a gap that skews the flow of the timeline in his collection of short stories.

the question at hand. This turned out to be an arduous task, since the literature about the area and the era in question is almost nonexistent. One of the few sources that I was able to secure through the help of some Armenians whose ancestors had originated from Shadakh is a memoir written by Melik[set] Azizian,¹. Melikset was a native of the Armshad Armenian village of the Shadakh district² (currently Çatak) south of Van. Another important memoir pertaining to the era under discussion is that of Kegham Vartanian,³ who was a resident of the Shushants Armenian village of the Shadakh area. I also received some important advice from Mrs. Seta Hovannesian, a native of Baghdad, who recently submitted an MA thesis at Yerevan State University in Armenia regarding the history of the Armenian community of Iraq.⁴ It is from these meager sources that I was able to weave the background history for Levon Shahoian's book.

B-THE ARMENIANS OF SHADAKH LEAVE IN 1915 AND RETURN HOME IN 1917

The story begins with the first self-defense act of the Armenians of Van in April-May 1915. Organized by the legendary Armenian hero Aram Manougian, this hard to achieve resistance was built around the premise that if the Armenians were able to stand their position until the advancing Russian armies, and the Armenian volunteer units arrived, they would be saved from certain annihilation.

---

¹ **Melik[set] Azizian**, *Hushabadum* (Memoirs), (Glendale: Alco Printing, 1982). Azizian's memoirs are perhaps the sole source that I could secure regarding this little known episode about the second deportation of Armenians of Van. As such, it begs to be translated into English to be accessible to a larger readership.

² The District of Shadakh included the villages of Armshad, Dagħ, Pols, Arikom, Krments, Khumar, Serget, Gajet, Hinents, Jnug, Vank, Shushants, etc.

³ **Kegham Vartanian**, *Azkayin Domar: Vasburaganen Minchev Irak* (National Registry: From Vasburagan [Van] to Iraq), (Los Angeles: Publisher and year published unknown).

⁴ This is what Ohannesian writes regarding the sources for her account: "...The information I have gathered are mainly derived from oral accounts by some of the deportees and especially Armenian fighters who participated in the skirmishes. The most important source is the document boxes belonging to Levon Shaghoian (AKA Levon Pasha [not to be confused with Levon Shahoian who was mentioned earlier as the author of *On the Banks of the Tigris*]). Levon Shaghoian assumed the leadership of the Armenian forces in Van during the second deportation of 1918 and was able to secure the safety of the deportees with some 800 Armenia soldiers, all remnants of the Armenian volunteer units, who had settled back in Van in 1917. Shaghoian was later to become the leader of the Armenian deportees at the refugee camps in Iraq (Baaquba and Nahr El Omar).

As the ensuing events show, Armenians withstood numerous advances by the Turkish army. The arrival of the Russian armies and the Armenian Volunteer units under the command of General Antranig (Toros Ozanian) saved the day.

The situation, however, was not to last, since the Russian Armies had to withdraw. This necessitated the exodus of some 200,000 Armenians into the relative safety of Yerevan province. This first exodus was marred with several skirmishes with the remnants of the Turkish army, which had a strong hold of the Pergri Gorge (currently Muradiye). In all, some 50,000 Armenian deportees lost their lives at Pergri, while the rest reached Eastern Armenia.

It is of interest to note that during this first deportation about 15,000 Armenians from Shadakh didn't take the Pergri route, but were rather diverted into Persia, where they settled in the Salmasd district for the next two years (1915-1917). Melik Azizian and Kegham Vartanian and their families were among the latter. They settled first in Aghpag, an Armenian village near the Monastery of St. Partoghomyos (Bartholomew). It was here, on Persian soil, that the Prelate of the Armenians of northern Persia, Archbishop Nerses Meik-Tangian, came to see to the needs of his flock. He directed the efforts to feed and to tend to the medical needs of the deportees from his office at the Monastery of St. Bartholomew. The reader will encounter Archbishop Melik-Tankian in one of Levon Shahoian's short stories in this book.¹

After the successful second Russian offensive in late 1916, many Armenians from Van and its environs returned home in 1917. Most of the villages of the districts of Van had been burned to the ground. The repatriating Armenians restarted their lives in the City of Van and the nearby village of Ardamed.² The repatriation didn't endure and the safety of the repatriates was once again tested several months later, since:

The dual Russian revolutions and the onset of the Russian Civil War in 1917 were accompanied by the collapse of the Russian armies on the Caucasian front. As the Russian divisions abandoned their positions in the occupied eastern Ottoman provinces the horrifying specter loomed for the Armenians of having to flee from these territories once again and having to face a Turkish [Ottoman] offensive that would also threaten the very existence of the Eastern Armenian population... By Early April [1918], all of the Western Armenian

---

¹ **Shahoian**, *On the Banks*, See short story (3) titled: "Our Encounter with the Srpazan (Bishop, Prelate)."

² Ardamed was an Armenian village in the vicinity of Van itself. It was famous for its Apple crops.

areas occupied by the Russians during the war had been retaken by the Turkish army.¹

The rest of the history of this second deportation of the Armenians of Van is one that has not been properly treated within the annals of the History of the Armenian Genocide. Thus, it merits telling if only for the sole reason to remedy the record.

Azizian had finished writing his memoirs in 1979. It is from this source that we pick the rest of the story. As the Russian armies timidly withdrew from the front, the Armenians were once again left to their own fate in terms of defending themselves against an advancing Turkish army. This unequal fight necessitated that the remnants of the Armenian volunteer unit oversee the dual task of first fighting against the Ottomans, while at the same time to take care of the deportation of the Armenians to a safe place. Once again, the road to safety was cut by Ottoman regiments who had taken control of the strategic Pergri Gorge,² the only route through which destitute Armenians had to pass. It was in this pandemonium that Azizian writes:

It was in March of 1918 that all of us soldiers carried as much ammunition and rations from our warehouse in Vosdan and burned the rest. We walked toward Van. When we reached Ardamed we found it deserted. The people had already left. We tracked their route and reached the village of Janig that night where we were joined with our people. There were some 15,000 to 20,000³ peo-

---

¹ Richard G. Hovannisian, "The Contest for Kars, 1914-1921," in Richard G. Hovannisian ed., *Armenian Kars and Ani*, (Mazda Publishers: Costa Mesa, California, 2011), 274-275. The Russian withdrawal was rooted in the Treaty of Brest Litovsk of 1917, according to which Lenin ceded back to the Ottoman Empire all territories that were conquered by the Russian armies through the Berlin Treaty of 1878 (Batum[i], Kars and Ardahan). This was to be altered in October of 1918, when a defeated Ottoman Empire signed the Mudros Armistice with the Allied powers.

² There is an inconsistency regarding the Pergri Gorge being taken by the ottoman army. See below

³ See Appendix. **British document No. 36170., Office of Civil Commissioner, Baghdad, 4th December 1919, from British Lieut. Col. A. T. Wilson C.S.I., C.M.G., C.I.E., D.S.O., Acting Civil Commissioner in Mesopotamia to the Secretary of State for India, London, S.W. 1.** British official H.L. Charge estimates the number of Armenians at around 14,000 of which three quarters were from Shadakh (south of Van) and the rest from Salmasd and Urmia. See also Irazeg (Informed person), "Baaqubayi Hay Pakhesdagannere," (The Armenian Refugees in Baaquba), *Husaper*, year V, No. 5, Thursday, Cairo, April 19, 1919, 1-2. This newspaper article estimates the number of Armenians at 15.0000 and the Assyrians at 30.000 to 35.000. The newspaper also estimates the number of Armenian soldiers at 850. See footnote 37 for more details from Husaper. **This British document that is printed in the Appendix was supplied by Historian Ara Sarafian, Director of the Gomidas Institute, London.**

ple and us, the soldiers. I found my mother and other family members there. At daybreak we got news that the Pergri Gorge was already occupied by the Turkish army... There were two views regarding the situation: One group insisted on the soldiers continuing the way regardless of the impossibility of passing through Pergri and rather use the mountainous route. The second opinion was that of our military leader Levon Shaghoian (AKA Levon Pasha) and Kosti Hampartsoumian, who advocated to change the route and to go to Persia through Sarra and from there to Yerevan. The second opinion prevailed.¹

In her correspondence with me, Seta Ohannesian stresses the fact that rumor regarding the Pergri Gorge being under Ottoman control was baseless. If the Van Armenians had taken that road they could then pass through to the plain of Alashgerd and hence to Kars and Yerevan:

The final retreat of the people of the province of Vasburagan had started in the last ten days of March, 1918. It was in the village of Janig that the rumor regarding the Pergri Gorge being taken over by Turkish forces had perplexed a population of some 60,000 to 70,000. In reality, however, the gorge was still under the control of Armenian forces. It was this rumor that sealed the fate of thousands of deportees who were diverted toward Persian soil and, in the process, to finally settle in the Mesopotamian desert.²

That the Pergri Gorge was not taken over by Ottoman forces is also ascertained by Kegham Vartanian. His account regarding the confusion is telling, to say the least:

We finally were able to understand what had happened. As soon as the Military Command, together with the leaders and the people, marched out of

---

¹ **Azizian**, *Hushabadum*, 56-57. The name Vosdan, which means orchard in Armenian, denotes the Armenian suburb of Van, which is also known as Aykesdan. It was named after the rich orchards that surrounded the houses in the district.

² **Seta Ohannesian**. One issue that has to be addressed is the numbers that Ohannesian gives. There is a discrepancy as to the number of Armenians in this second deportation; While Ohannesian estimates the number of deportees at 60,000 to 70,000, Azizian's account puts them at about 15,000 to 20,000. Solving the discrepancy meant looking at the records once again. It turns out that the numbers 15,000 to 20,000 refers to the Armenian deportees, while the bigger number of 60,000 to 70,000 refers to Armenian and Assyrian deportees combined. According to Ohannesian (Levon Shaghoian archive documents), the number of Armenians from Salmasd and Urmia who joined the Armenians from Van is around 800-1000. However, British sources (see Appendix) estimate the total number of refugees (both Armenian and Assyrian, referred to sometimes as Nestorians or Syriacs) at around 40,000. One can conclude, with some mathematical accuracy the total number to be between 40,000 to 60,000.

Janig, they hear loud artillery explosions from around Pergri. They, without determining what the bombardment was about, retreat in panic and announce to the people that Pergri is already taken and the Turkish army, which is now advancing against the Armenians in Janig. Therefore, all military volunteers and deportees should unite with us [Military Command] so that we start our march via Sarra, Godol, and then Salmasd in Persia... It was also reported that the Military Command had already spoken through telephone with our regiment commander in Pergri and had concluded from the latter's answers that Pergri was already Taken and that the speaking officer had become a captive of the Turkish army... The astonishing reality was that the bombardment sounds were from our ship on Lake Van; the same ship that was supposed to pick us and take us to Arnis or Banz. In fact, the ship did set anchor at Banz— without picking up us first—however, before the sailors disembarked from it, they committed it to fire. It was the fire that caused artillery rounds of many shapes and calibers to explode, thus creating the illusion that Pergri was taken over. In reality, small groups of Armenians had already crossed the Gorge safely... This is the reality about the rumors surrounding the Pergri Gorge. Had our leaders acted differently, the 15,000 to 20,000 Van Armenians could have been relocated to Eastern Armenia rather than having to endure the ordeal that they did in Persia and the sands of Mesopotamia...¹

It must be noted, however, that the Armenian defenses around Kars was also to come under heavy Turkish attack in the winter of 1918. However, at the time [late March to early April 1918] the city and its environs were still under the protection of Armenian forces. Had the Armenians of Van taken the route to Kars, they might as well have ended in Yerevan province. However, the fate of Kars was doomed about three weeks later:

...As it was, news of the order to surrender Kars spread rapidly, creating havoc and panic among the [Armenian] military and civilian population. Within a few hours thousands of Armenians were fleeing eastward toward Alexandropol in the province (guberniia) of Erevan. On April 25 the Turkish army marched into Kars and took possession of its network of forts and great military stockpiles.²

---

¹ Vartanian, *Azkayin Domar*, 80-82.

² Richard Hovannisian, *Armenia on the road to Independence*, 121-159.

The fall of Kars in itself is an issue that has to be discussed here. Contrary to the popular historical understanding that Kars was surrendered to the advancing Turkish army under the leadership of General Vehip Pasha, the truth of the matter is completely different from this popular comprehension. It so happened that the Armenian forces withdrew from Sarikamish on April 5 1918, after a 10 day incessant fight. Nevertheless, they continued to fight from their newly acquired combat positions for eleven more days, until the Armenian deportees reached Kars.

Kars had now become the meeting point of the Armenian forces retreating from Sarikamish, the second Armenian infantry unit, a reserve unit of the Armenian Army, an engineering army corp. unit, the artillery unit of the castle, some Russian and Greek volunteer brigades, etc.

According to the Russian Army Commander of the Caucasian front, General Lebendinki, The Armenian and other forces in Kars were capable of defending the city for at least one month.” The Ottoman Army, on the other hand, captured van and then Gharakilise, thus pouring into the valley of Alashgerd. It was at this juncture, on April 13, 1918, that Lasha Chkenkeli, the Georgian President of the Caucasian Republic and residing in Tiflis (Tbilisi) cabled Vehip pasha to stop the military operations. Moreover, and this is the crux of the issue regarding the “handing over” of Kars, the same Chkhenkeli ordered General Nazarpekian to pull out from Kars and start the relocation process of the population.

Nazarpekian, who at the time had no means of communicating with the Armenian National Council (Hay Azgayin Khorhurd) and having no perception regarding the political conditions and the ramifications of such an act for the future of the Armenian people, heeded to the political command of Chkenkeli and gave the order for the evacuation of Kars on April 25, 1918. The truth of the matter was that most of the Armenian fighting units and their commanders as well as the population were against such a move. They would rather fight to defend Kars. Such was the opinion of General Deyev and General Vishinski, Colonel Morelle, etc. The military Commissar of Kars, Dzamoyan wrote on April 25:

The fighters and the people, who were more than ready to defend this most formidable castle for the defense of the Caucasus, was thus obliged to leave all behind and to witness the burning of Kars from afar.¹

---

¹ For more information regarding the Kars affair see Murad Karapetyan, *Hayastani Hanrapetutyun Banake 1918-1920 T[vakannerun]* (The Army of the Republic of Armenia, 1918-1920), (Yerevan:

The fall of Kars would later, on May 28, 1918, necessitate a firm Armenian stance at Sartarabad, Gharakilise and Pash Aparan, against overwhelming Turkish forces for the sake of preserving a small piece of geography that would become the nexus of the Republic of Armenia of 1918-1920.

C-A NEW DEPORTATION BEGINS

Returning back to the story of the second deportation from Van and its environs, it seems that the rumor of the Pergri Gorge being controlled by Ottoman forces was swallowed by the Armenian leadership and people who had gathered at the village of Janig. It was this Armenian convoy whose fate was to be intertwined with that of the Armenians of the Salmasd and Urmia districts in Persia. According to both Azizian and Vartanian, the Armenian soldiers and people reached Salmasd at the end of March 1918. They had to stay in the area for two months, during which they had to endure several battles against the Ottoman regiments, Kurdish tribes, as well as Persian irregulars who were incessantly following them¹

The route to Salmasd was not an easy one by any means. The path that the deportees took brought them first to the village of Khno, then the district of Arjag. By walking parallel to the Lake Arjag they arrived at the town of Sarra on the Persian side of the border. Once in Sarra, Kosti Hampartsoumian wrote to the Persian governor of Khoy to permit the deportees to go through Julfa and hence to Yerevan. His letter being left unanswered, he leads the deportees toward Khoy through the historic Godol Gorge. The deportees spend their night alongside the Habashan Kurdish village. They then continue on to the village of Makhinan, where a military strategy was developed to defend the population against the Ottoman forces following in their rear. The first full fledged battle between the Armenian fighters and the forces of the Kurdish leader Simku² took place on the outskirts of Makhinan. Many fall from both sides. The leader-

---

Republic of Armenia Academy of Sciences "Gitutyun" Press, 1996). The information regarding the evacuation of Kars in April 1918 was taken from Karapetyan's book.

¹ Azizian, *Hushabadum*, 64. Vartanian, *Azkayin Domar*, 86-92.

² Simku was a problematic Kurdish chieftain for Armenians of Van since the early 1900s. On Ottoman intrigue, he used his forces to battle the Armenian revolutionary bands, which transported weapons into Van from Persia (Salmasd). Moreover, during the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911, he, in collusion with Tsarist Russian Officials from the Caucasus (Tiflis, Tbilisi), had fought against Armenian revolutionary forces in the Khoy, Salmasd, and Urmia corridor. Simku is mentioned in Russian as well as Ottoman and Armenian Revolutionary Federation (Hay Heghapokhagan Tashnagtsutun) Archival material, especially during the period 1907-1914.

ship discussed the possibilities of going to Khoy or to Salmasd, since the former would bring them closer to their route to Yerevan, while the latter would drive them further into Persia and towards an unknown fate. It is finally decided to go to Salmasd and to abandon going to Khoy altogether, since that would entail more skirmishes not only with Kurds, but also with advancing Ottoman regiments. The deportees reach Salmasd between April 8 and 10.¹

Besides, even Salmasd was not a safe place for the deportees, since the whole area from Salmasd to Urmia presented the risk of encounters with Kurdish and Persian bandits and even Ottoman regular army regiments. It was at about this time that General Antranig had advanced through Julfa with his volunteer regiment in an effort to take over Khoy and to unite with the Van deportees. However, himself coming under heavy attack from enemy forces, Antranig engages them while retreating back to Julfa. Antranig's maneuver was important since it attracted enemy forces towards him, while giving the deportees a chance to make it from Salmasd to Urmia with less risks than they would've otherwise encountered.²

When the Armenians of Van reached Salmasd the area had already been devastated. Azizian's account runs parallel to what Shahoian mentions in one of his short stories regarding the Kurdish-Assyrian skirmishes and the plot of the Kurdish chieftain, Simku,³ which resulted in the death of the Assyrian leader Mar Shimon (AKA Mar Shimun)⁴ and a number of his most trusted aides:

The situation in Salmasd was hopeless. The area had transformed during the past four months. Life had come to a halt there with the desertion of the Russian army units. The Armenians of the area, feeling insecure, had left the area. The Assyrians, with their leader, Mar Shimon, were the master of the situa-

---

¹ Seta Ohannesian. See footnote 6.

² Ibid.

³ Simku was one of the Kurdish chieftains who had sided with the Shah and reactionaries during the Iranian Constitutional revolution of 1909-1911. He was also under the control of the Russians. See Rosdom [Steban Zorian], *Namagani* (Letters), (Beirut: Vahe Setian Publishing, 1999).

⁴ Rosdom, *Namagani*, 46-47. In a letter to the Armenian revolutionary Federation's [ARF] Tabriz Committee, dated February 1896, Rosdom writes regarding Mar Shimon: ...We [Alik and Rosdom]. Alik's real name couldn't be ascertained] came together from Baku [to Salmasd]. He [Alik] is now a totally devoted member [of the ARF]. He is being sent to mar Shimon...We were unable to inform you about this beforehand because of the difficulty of communicating with you. We hope that you have no objection regarding Alik's mission...I can say that aside from his central mission, which is to agitate Assyrians to rebel, he will see to it that we [the ARF] can have a safe haven in northwestern Iran, where we can train our fighters from Vasburagan, as well as import arms and ammunition into the Ottoman empire...

tion. There was also the Kurdish chieftain, Simku, with his band of fighters and had positioned himself against Mar Shimon and his forces...Simku, in an effort to gain the upper hand in the region, had invited Mar Shimon and his lieutenants to a feast in his town of Koynashahr for the purpose of negotiating regarding the political and military situation of the Salmasd area. Simku kills Mar Shimon and the Meliks accompanying him. Mar Shimon's brother, Agha Davud had in turn attacked Simku's village, the fortress at Chara, and burned it to the ground.¹

It is interesting that Shahoian, who at the time is eleven years old, mentions nothing about the devastation and of the area and the ordeal of the Armenians in Salmasd. In his boyish memory he described the Mar Shimon debacle as follows:

Before the deportations, when we were still in our village, a certain Kurdish chieftain named Simku, incited by the Persian Khan, concocted a devious plan to kill Mar Shimon, the religious leader of the Assyrian community in Salmasd, by inviting the elderly clergy to a feast at his Keoshk [palace]. Many tell Mar Shimon not to attend the feast. However, the daredevil Mar Shimon, surrounded by a group of his equally powerful and heroic body-guards [actually Meliks of other Assyrian tribes confederated with mar Shimon's tribe], accepted the chieftain's invitation. After the feast, and while helping Mar Shimon get on his carriage, the chieftain fires his pistol at the back of the clergyman and kills him then and there. Simku's people fire on the body-guards and kill them too. It was a perfect massacre...²

At the end of their two months sojourn in Salmasd, the Armenians of Van and Salmasd take the road to Urmia. The route is not safe and battles between the Armenian defenders, under the leadership of Levon Shaghoian and Kosti Hampartsoumian, and the Ottomans and their cohorts continue unabated. The caravans finally reach Urmia at the end of May, 1918.³

---

¹ Azizian, *Hushabadum*, 64-65.

² Shahoian has narrated the whole episode with the simple phrase of "Before the deportations..." See Shahoian, *On the Banks*, short story (10) titled: "The Long Deportation Route...and My Donkey." Keoshk is the Abode of a Kurdish tribal chief, usually bigger than the rest of the houses in the village.

³ Azizian, *Hushabadum*, 70-71; Vartanian, 92-96.

D-HOW THE HAKKARI ASSYRIANS OF OTTOMAN KURDISTAN JOINED THE REFUGEES IN URMIA

At this juncture it is prudent to bring another piece of the story so as to complete the historical paradigm associated with this “lesser known deportation”: This would be the case of the Assyrians living in Hakkari and how they were able, against many odds, to join the deportation caravans in Urmia. We pick the story from the British document cited above:

...Dealing first with the Christians of Hakkari in Turkish Kurdistan. As mentioned above these were divided into two classes:

- (1) Ashirat or Tribal Assyrians.
- (2) The Ryat [sic, raya] or subject people.

The tribal Assyrians lived in almost inaccessible fastnesses on the upper waters of the Great Zab. They were for the most part simple shepherds, armed with obsolete weapons and acknowledging no lordship other than their Patriarch Mar Shimun [sic, Shimon or Shimun] and their Meliks or chiefs.

The Turks had no direct dealings with them, but when opportunity occurred used all their influence to set the Kurdish tribes against them. The Assyrians on the other hand were always ready for reprisals against the Kurds.

Both classes were free from national aspirations and on that account escaped the Armenian massacres of 1895 and 1896. They remembered however with gratitude what the British Government had accomplished for them at the time of the Bedr Khan [sic, Bedirkhan] massacres of 1840, and in time of stress always looked to H.B.M.s Consuls in Van and Mosul for support.

In the autumn of 1913 a Russian Emissary toured the Assyrian tribal districts, distributing lavish gifts and promising modern rifles for the acceptancy [sic, acceptance] of Orthodoxy.

So for many years past these Assyrians had cherished the hope that either the English or Russians would set them free from the oppressions under which they were suffering; and it was only natural, therefore, that when War broke out their sympathies would be with the Allies as against the Turks.

Consequently in May, 1915, when the Russians advanced to Julamerk, they were persuaded to attack the Turks, as a result of overtures and promises made to them by the Russian Commander.

They naturally thought the Russians intended holding Julamerk and supporting them. Instead of this they were told a few days later that the Russians intended to withdraw. This meant their destruction. Accordingly they asked the Russian Commander for three in which to collect their people for the evacuation of their country or that at least that arms and ammunition be given them in sufficient quantity to defend themselves. The requests were refused, the Russian Force withdrew, and the Turks attacked the Assyrians in strength. After six months of severe fighting, these mountaineers, with their women and children, exhausted, destitute and without ammunition were driven from their homes into North Western Persia.

The Turks then proceeded to lay waste their country and every village was destroyed. .

Although the Assyrians regarded this act of the Russians as a breach of good faith between Allies, nevertheless they again agreed, after their arrival in Persia, to assist the Russians, who called on them for their services in that country. Two battalions of these Mountaineers were organized and placed under Russian Officers, and became an integral part of the Russian Army. Later, another battalion was formed which was under the special command of the Assyrian Patriarch. These battalions were in active service under Russian direction against the Turks and Kurds until the dissolution of the Russian Army; and during the early part of 1918 formed part of the Irregular force (still commanded however by Russian Officers) that defended the Plains of Urmieh [Urmia] and Salmas [Salmasd] and held the Turks in check on the frontier.

In fourteen distinct engagements, between March and July, 1918, they defeated every force that was brought against them, in conjunction with the Armenians. Eventually attacked simultaneously by Turks, Kurds, and Persians, the position of the Armenians and Assyrians about Urumieh [sic, Urmia] became hopeless, and the flight to the British commenced late in July.¹

E-THE MARCH TO HAMADAN

Upon reaching Urmia, The Armenian soldiers are confronted with yet another dilemma. Agha Petros [AKA Petrus], the leader of Assyrians in Urmia had taken hold of Russian military and food supplies when the Russian army left the area. At first he doesn't want to share food and ammunition with the Armenians. However, Levon Shaghoian and Kosti Hampartsoumian meet with

---

¹ See Appendix, British document No. 36170. See also map for route the Hakkari Assyrians took to reach Urmia.

Agha Petros and the issue is settled in a friendly manner.¹ There was no other way about it. Armenians and Assyrians were by now convinced that it was only through their extreme cooperation that it would be possible to defend themselves against the still advancing Ottoman regiments as well as marauding Kurdish and Persian irregulars. It was at this juncture too that the Ottoman Assyrians and those from northern Persia, who had gathered in Urmia, also embarked upon the difficult march to Mesopotamia.²

It was at the end of June 1918 that a British plane landed in Urmia bringing the good news that British forces had advanced to Sarin Qal'aa [Sarin Castle]. Regardless, eight days of fighting ensued between the Armenian and Assyrian forces on one side and the Ottoman forces on the other. Urmia was devastated and Armenian and Assyrian refugees embarked en route to Hamadan, where the British had promised to take charge of the refugees. The Armenian and Assyrian fighters concluded a battle of life and death in Urmia while the refugees headed to Hamadan. This battle was the last that the Ottomans waged. After exhausting their ranks the Armenian fighters headed to Hamadan to join the refugees.³

It was in Hamadan that the remaining Armenian soldiers, almost 800 in number, were incorporated into the British Army. The British instructed Armenian leaders to see to it that the refugees were transferred to Baaquba in Mesopotamia, where preparations were being made to accept them in a refugee camp that was in the final stages of construction. It was after the Armenians and Assyrians had evacuated Hamadan that the British bombarded the city, since rebel forces were gathering there in an effort to attack the British forces.⁴

F-SETTLING DOWN IN BAAQUBA

This is how Azizian describes the last leg of the arduous journey: From Hamadan we reached the town of Senna where we stayed for one and one half months in miserable conditions. Then we traveled for 8 days and reached Qasr-

---

¹ **Azizian**, 72-73.

² For further details regarding the ordeal of the Assyrians in Persia and their deportation and subsequent settlement in Baaquba see: H. H. Austin, *The Baqubah Refugee Camp* (Gorgias Press, New Jersey, 2006), (First Edition, London: Faith Press, 1920). H. H. Austin was the British Military officer in charge of the Baaquba Refugee Camp(s), where Armenians as well as Assyrians were settled. There were actually three separate camps named A, B, and C. Armenians inhabited Camp A, while Assyrians occupied camps B and C. The Camps became operational at the beginning of September 1918.

³ **Azizian**, *Hushabadum*, 73-74; Vartanian, 97-102.

⁴ *Ibid.*, 76-77.

I Shireen in the vicinity of Kermanshah). We rested there for one day and then traveled for three days and reached the Baaquba camp, which was built on the Diyala River (a subsidiary of the Tigris). We soldiers were on one side of the river, while the people were on the other side.¹

It was while the Armenian soldiers were stationed at the opposite bank of the Diyala River that the British commander of the area forces them to sign contracts to make their incorporation into the British Army official and permanent. Levon Shaghoian and his soldiers refused to be tied up to the Army. They instead preferred to look after the refugees. Thus the Armenian fighters left the Army and joined the refugees on the other side of the river. Levon Pasha becomes the leader of the Armenians in the Baaquba and later at the Nahr El Umar refugee camps.²

Reminiscing about these events, Ruben Ter Minassian writes:

Even before the [9th General Congress, in 1919, of Armenian Revolutionary Federation, ARF] the Bureau [the Party's highest decision making body] attached much importance to this newly liberated region [the reference is to Mesopotamia, or what was later to become Iraq] because of the following reasons:

A-So that we can preserve the existence and the unity of our military personnel and our deported people and to be able to communicate with them;

B-So that we are able to gather the remnants of our people who were deported to the Arabian Desert;

C-So that we could, through our comrades in Mesopotamia, be informed about what was transpiring in that area to the south of Armenia and, through these comrades, to be able to establish ties with the people of these areas, especially the Yezidis³, Assyrians and the Kurds, about whom we were interested.

It was for these reasons that the Armenian Government sent Arsen Gidur⁴ there and supplied him with negligible funds. It was also for the same reason that the [ARF] Bureau was keeping a correspondence with our comrades there, especially with Levon Shaghoian. Since our reasons for this were considered very important, huge funds were needed to attain our goals. This was especially true if we were to be able to especially rescue the remnants of our peo-

---

¹ Ibid., 79

² Ibid., 79-80.

³ A Kurdish religious sect

⁴ At the time a member of the ARF who later joined the Social Democrat Hnchagyan Party. Gidur is renowned as the author-editor of a two volume "History of the Social Democrat Hnchagyan Party."

ple—especially the women and children who had found refuge with Arab and Kurdish tribes—from being completely lost, since we envisioned bringing those thousands of destitute Armenians back to Armenia, and, if that became an impossibility, to, at least and for the time being, gather and unite them in some places until they could be repatriated. We were able to make only very small contributions to this end. However, the stubbornness and extreme devotion of our comrades in Mesopotamia were miraculous in this regard. We have to attribute the success of these endeavors mainly to the work of Levon [Shaghoian], who became the central figure and the leader of the military personnel and Armenian deportees from Van and Persia, and he remains there in that capacity until the time of this writing [1924]. It was through Levon's [Shagoian] leadership that the deportees and the military personnel accompanying them were able to endure the perils of several attacks and the long deportation route. It was through Levon's [Shaghoian] herculean work that some eight to nine thousand Armenian deportees in Mesopotamia were able, through sea and land routes, to repatriate to Armenia. Currently, he [Levon Shaghoian] is leading the remaining 3000 Armenian refugees in Nahr Al Umar...¹

G-CONCLUSION

Of the 15,000 Armenians from Van only about 12,000 to 13,000 made it to Baaquba. The rest perished along the 1200 miles long deportation route. There were also about 7,000 Armenians from Salmasd and Urmia who reached Baaquba.²

At one end of the Armenian encampment (in Camp A) a smaller camp was constructed to house Armenian women and orphaned girls who were brought there from all over Asia Minor. According to Azizian:

At one corner of the camp there was a smaller camp for the 1500 women and orphaned girls who were brought from Mosul. These had been deported from Constantinople Bursa, Zeytun, Erzerum Bitlis, and Sivas. I had the opportunity to meet with some of them and to hear their horrifying stories...³

---

¹ **Ruben [Der Minassian]**, *Hay Heghapokhagani Me Hushere* (Memoirs of an Armenian Revolutionary), (Tehran: Alik Publications, 1982) vol. 7, 3rd Edition, 171-172.

² *Ibid.*, 83.

³ *Ibid.*, 85. The story of how the Armenians and Assyrians were finally settled in Baaquba camps under British control is also reported in Irazeg (nome de plume meaning "an informed person"), *Husaper*, "Baaqubayi Hay Pakhesdagannere" (The Armenian Refugees in Baaquba), Cairo, vol. V, No. 5, Thursday, April 10, 1919, 1-2. As mentioned above, the Husaper article gives the numbers

This is an interesting bit of news, since in his book Shahoian mentions that his future wife to be was one such orphan from the Chanakkale peninsula, which is also known as Gallipoli...¹

Կարապետ Գ. Մումճեան, Ավելի քիչ հայտնի հայկական արտաքսում. Շատախի, Սալմաստի և Ուրմիայի հայերի և ասորիների գաղթն ու վերաբնակեցումը Բաքուֆայում, Իրաք, 1918 թ. - Հոդվածում լուսաբանվում է պատմության քիչ հայտնի հայերի տեղահանության հարցը՝ այն է, թե ինչպես 1918թ. Շատախի, Սալմաստի և Ուրմիայի հայերը և ասորիները զանգվածաբար հեռացան իրենց բնակավայրերից և հետագայում վերահաստատվեցին Իրաքում գտնվող Բաքուֆա վայրում:

Վանի հայերի առաջին ինքնապաշտպանական գործողությունները սկսվել են 1915թ. ապրիլ-մայիսին, որի ժամանակ հայերը դիմադրում էին թուրքական բանակի բազմաթիվ հարձակումներին: Իրավիճակը փոխվեց, երբ ռուսական բանակը և հայկական կամավորական ջոկատները տեղ հասան: Սակայն այս իրավիճակը երկար չտևեց, քանի որ ռուսական բանակը ստիպված էր նահանջել, որի պատճառով մոտ 200.000 հայեր զանգվածաբար լքեցին իրենց բնակավայրերը և մեկնեցին Երևանի գավառ: Ճանապարհին տեղի ունեցան ընդհարումներ թուրքական բանակի հետ, որի արդյունքում մոտ 50.000 տեղահանված հայեր զրկվեցին կյանքից:

---

as 15,000 Armenians and 30,000 to 35,000 Assyrians. After explaining how the camps are divided into subdivisions and the number of tents in each subdivision, Husaper indicates that Vasburagan (Van) Armenians had a fighting force comprised of 850 soldiers in the “Assyrian division’s Armenian Battalion B” (Levon Shaghoian was the leader of this battalion, who had eleven Armenian officers from Van under his command), while Salmasd and Urmia Armenians had 800 fighters who with some Assyrian fighters formed the “Armenian-Assyrian Battalion C.” Battalion A was totally Assyrian comprising 1100 soldiers. Husaper concluded that even though Armenians had great hopes for Battalion B in terms of a force that would facilitate their return to Vasburagan, that hope was destroyed when the British dissolved the battalion. The Armenian civil leadership was undertaken by the Baghdad Armenian Church Prelacy, which had its representation in Baaquba (later becoming the Armenian Church Prelacy of Baaquba). American missionaries were also present and tended to the refugees’ needs.

¹ For Armenian deportees from other Areas of Anatolia being settled in Baghdad see *BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)*, 8 S. 1333 (21 June 1915), *Bâb-i Âlî Dâhiliye Nezâreti, Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyyeti Şifre* (Ciphered telegram from the Ministry of the Interior to the province of Mosul, regarding that the Armenians sent to the province of Mosul be settled in areas located to the west of the Baghdad railway line); *BOA*, 8 S. 1333 (21 June 1915), *Bâb-i Âlî, Dâhiliye Nezâreti, Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyyeti Şifre, Urfa ve Zor Mutasarrifliklarına* (Ciphered telegram from the Ministry of the Interior to the governors of the sanjaks of Urfa and [Deyr el] Zor, regarding the settlement of the Armenians to be sent, to the south of the Baghdad railway line).

Ռուսական բանակի նահանջի հիմքում ընկած էր 1917թ. Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, ըստ որի Լենինը Օսմանյան կայսրությանն էր վերադարձնում բոլոր այն տարածքները/Կարս, Արդահան/, որոնք նվաճել էր ռուսական բանակը, ըստ 1878թ. Բեռլինի դաշնագրի: Սա պետք է փոխվեր 1918թ. հոկտեմբերին, երբ պարտված Օսմանյան կայսրությունը ստորագրեց Մուդրոսի զինադադար դաշնակից տերությունների հետ:

Ռուսական բանակի դուրս գալուց հետո թուրքերը հարձակվեցին ասորիների վրա: Վեց ամսվա կատաղի պայքարից հետո, այս լեռնաբլուզներն իրենց կանանց, երեխաների հետ ուժասպառ, ամեն ինչից զրկված, իրենց տներից քշվեցին դեպի Պարսկաստանի հյուսիս-արևմուտք: Հռդվածու մանրամասնորեն նկարագրվում է ասորիների կրած տառապանքները Պարսկաստանում և այդ ժամանակ, և նրանց հետագա տեղահանությունն ու հաստատվելն Բաքու-Բայում: Նշված են նաև 15.000 հայերի և 30.000-35.000 ասորիների մասին, ովքեր բազմաթիվ տառապանքներից հետո ի վերջո գտան իրենց հանգրվանն Իրաքի Բաքու-Բայ վայրում:

Карапет Г. Мумджян, Менее известная армянская депортация: Исход и переселение Шадакских, Салмастских и Урмийских армян и ассирийцев в Баакубе, Ирак, 1918 г. - В статье освещается вопрос малоизвестной истории депортации армян, то есть как в 1918 году. Армяне Шадаха, Самласта, Урмии, ассирийцы массово покинули свои поселения, а позже вновь обосновались в Баакубе, Ирак.

Первые самообороны армян Вана начались в 1915 году. апрель-май, в течение которых армяне сопротивлялись многочисленным атакам турецкой армии. Ситуация изменилась, когда прибыли российская армия и армянские добровольческие отряды. Однако такая ситуация длилась недолго, так как российская армия была вынуждена отступить, в результате чего около 200 000 армян массово покинули свои дома и направились в Ереванскую губернию. По пути произошли столкновения с турецкой армией, в результате которых погибло около 50 000 перемещенных армян.

Отступление русской армии было основано на 1917 году. Брест-Литовском пактом, по которому Ленин возвращал Османской империи все территории (Карс, Ардаган), которые были завоеваны российской армией, по данным 1878 г. / Батумский / Берлинский договор. Это должно было измениться в 1918 году. в октябре, когда побежденная Османская империя подписала Мудросское перемирие с союзниками.

После отхода российской армии турки напали на ассирийцев. После полугода ожесточенных боев эти горцы, измученные со своими женами и детьми, были изгнаны из родных мест на северо-запад Персии. Подробно

описаны страдания ассирийцев в Персии того времени, их последующая депортация и поселение в Бакуба. В нем также упоминаются 15 000 армян, 30 000-35 000 ассирийцев, которые после долгих страданий наконец нашли убежище в Баакубе, Ирак.

Ուղարկվել է խմբագրություն 30.05.2022թ.

Գրախոսվել է 05.06.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 10.06.2022 թ.

ՌՈՒՍ-ՃԱՊՈՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐԶԱԳԱՆՔՆԵՐԸ «ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Ռուս-ճապոնական պատերազմ, խաղաղություն, հակամարտություն, մամուլ, հասարակական կարծիք, արտաքին քաղաքականություն:

ՄՈՒՐՃ

1904-1905թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմը հենց սկզբից գրավել է հետազոտողների ուշադրությունը: Այնուամենայնիվ, հակամարտության բոլոր հնարավոր կողմերից առավել «բախտավոր» էր ռազմական և քաղաքական իրադարձությունների ուսումնասիրությունը, իսկ հասարակության գիտակցության վրա դրա ազդեցության խնդիրը մնում էր գիտական վերլուծության ծայրամասում¹: Միննույն ժամանակ, հասարակական մտքի ուսումնասիրությունը, ռուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակաշրջանի հասարակական կարծիքի, հրապարակախոսական մտքի վերլուծությունը թույլ է տալիս ավելի խորը և լիարժեք հասկանալ ռազմական գործողությունների անցկացման առանձնահատկությունները և դրա արդյունքները², պատերազմի ընթացքում զանգվածային գիտակցության վերափոխումը, երկրում առկա ճգնաժամային իրավիճակի վերաճումը մասշտաբային հեղափոխություն:

Պետք է փաստել, որ պատերազմի հետևանքով առաջացած խնդիրներն ու պատերազմի շուրջ հյուսված թեմաները զբաղեցնում էին հասարակության ուշադրությունը³: Տվյալ ժամանակաշրջանի կովկասյան հասարակական միջավայրի և գիտակցության վրա ազդող հիմնական միջոցներից շոշափելին հանրային մամուլն էր, որը հնարավորություն է տալիս յուրօրինակ գտման ենթարկել պատերազմով, հակամարտությամբ պայմանավորված հասարակական ընկալման այն ասպեկտները, որոնք սովորաբար շրջանցվում են հետազոտողների կողմից: Հասարակության տեղեկացվածությունն ու պատերազմի էմոցիոնալ ընկալման առանձնահատ-

¹ **Шушкевич Ю. А.**, Восточный шанс. Русско-японская война 1904-1905 гг. в ретроспективе исторического выбора. М., 2005.

² **Волковский Н. Л.**, История информационных войн: в 2 ч. Ч. 2. СПб., 2003. с. 670.

³ **Жукова Л. В.**, Формирование «образа врага» в русско-японской войне 1904–1905 гг. // Воен.-ист. антропология: ежегод. 2003/2004: Новые науч. направления. М., 2005. с. 261–263.

կությունները հնարավորություն են տալիս բացահայտել պատերազմի (նաև հասարակական ինքնապաշտպանության) գիտակցումը:

Պատերազմի հանդեպ տրամադրությունները տարբեր կերպ էին արտահայտվում նաև հայ հասարակության մեջ և, ինչպես նշում է ակադեմիկոս Հր. Միմոնյանը՝ «ռուսահայերի մեծ մասը, հատկապես պահպանողական և ազատական շերտերը, ռուսական բանակների պարտություններն ընկալում էին խոր ցավով: Դա միանգամայն բնական ցանկություն էր, քանզի կովկասահայությունը, չնայած ցարիզմի՝ քսան տարուց ավելի տևող հայահալած քաղաքականությանը, շարունակում էր ամուրկապված մնալ Ռուսաստանին, կրել նրա տնտեսության և մշակույթի բերքար ազդեցությունը»¹:

1904 - 1905 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՌՈՒՍ-ՃԱՊՈՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱ ՄԿՁԲԻ ՄԱՍԻՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ «ՄՈՒՐԸ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ

Մինչպատերազմական քաղաքական զարգացումները, ռուս-ճապոնական պատերազմի ընթացքը, ռազմական գործողություններին վերաբերող թեմաները լայնորեն ներկայացվում էին արևելահայ իրականության ներքին մամուլում, հատկապես լավագույնս լուսաբանված են «Մուրճ» ամսագրի համարներում²:

«Մուրճ» ամսագրի հոդվածագիրը անդրադառնալով Հեռավոր Արևելքում ռազմաքաղաքական զարգացումներին, մատնանշում է, որ ի տարբերություն Մերձավոր Արևելքի, «այլ տեսակի է Հեռավոր Արևելքում ծագած բարդության բնաւորութիւնը: Այնքան կարճ միջոցում եւրոպա-

¹ **Միմոնյան Հր.**, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, Գիրք 1-ին, Երևան, «Հայագիտակ» հրատ., 2003, էջ 13:

² **Մուրադյան Լ.**, Գրական քննադատությունը «Մուրճ» ամսագրում, Պատմաբանասիրական հանդես, 1982, N 3(85), էջ 85: «Մուրճ» ամսագիրը հայ մամուլի այն նշանակալի երևույթներից է, որոնք մեծ ազդեցություն են ունեցել ժամանակի հասարակական կյանքում: Ամսագիրը սկսել է հրատարակվել 1889 թվականից և շարունակվել մինչև 1907 թվականը: Նրա առաջին խմբագիր-հրատարակիչ Ավետիք Արասխանյանն իր բազմազան հետաքրքրություններին համապատասխան մշակել էր ամսագրի գործունեության «հանրածրագիր» նախագիծը, որը և իրականացրել էր հետևողականորեն՝ նպատակ ունենալով մամուլի միջոցով նպաստել ազգային առաջադիմության: Եվ իսկապես, ամսագրի հրատակությունը կարևոր փուլ դարձավ հայ հրապարակախոսության և գրական-տեսական մտքի զարգացման ընթացքում: Ավետիք Արասխանյանի բնորոշմամբ, ամսագիրը «անկող չէր, այլ կոչված էր ժամանակի և հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքի կողմից»: (Արասխանյանց Ավ., «Մուրճ» ամսագիրը որպես հասարակական օրգան, «Մուրճ», 1889, N 1:)

կան ամենառաջնակարգ երկրների ամբողջ էվոլյուցիան անցած Եապոնեան իր մեջ զգում է այժմ այնքան պատրաստության և ոյժ, որ խիզախում է արգելք դնել վիթխարի Ռուսաստանի տարերային առաջխաղացության Հեռաւոր Արևելքում: Ռուսաստանը իրականապես գրաւել է Մանջուրիան, այժմ այդ երկրի և Կորեայի սահմանագիծ կազմող Եալուգետի կորեական հողի վրայ ամրութիւններ է կառուցանում և առհասարակ ձգտում է Կորեան ենթարկել իր ազդեցութեան: Իսկ թէ Մանջուրիայում և թէ մանաւանդ Կորեայում եապոնացիները ահագին տնտեսական շահեր ունեն. չը պէտք է մոռանալ, որ չին-եապոնական պատերազմից յետո Եապոնեան ուզում էր նոյնիսկ գրավել Կորեան և յետ կացաւ այդ մտադրութիւնից եւրոպական երեք պետութիւնների – Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի ստիպմամբ»¹:

<<Մուրճ>> ամսագիրը, որն ուշադրությամբ էր հետևում հեռավոր արևելյան իրադարձություններին որոշ տեղեկություններ է հաղորդում ռուս-ճապոնական հարաբերությունների լարման և նախապատերազմական գործընթացների մասին: Մասնավորապես նշվում է՝ «դեկտեմբերի 8-ին (1903) Եապոնիայի արտաքին գործոց մինիստր Կոմորան յանձնեց ռուսաց դեսպան Բարոն Ռոզենին եապոնական նոտան: Անգլիական թերթերի ասելով այդ նոտան ունի մօտաւորապէս հետևեալ բովանդակութիւնը՝ Կորեայի նկատմամբ Եապոնիան չի կարող թոյլ տալ թէ Եապոնիայի ապահովութեան և թէ այլ քաղաքական նկատառումներով, ինչպես և եապոնական առևտրի և արդիւնագործութեան շահերի գերակշռութեան տեսակէտով»²: Անդրադառնալով ճապոնիայի մանջուրական քաղաքականության կարևորությանը՝ հոդվածագիրը նշում է, որ «գալով Մանջուրիային Եապոնիան անկարող է համբերել, որ Ռուսաստանը մշտապէս գրաւի այդ երկիրը և վտանգի մշտական սպառնալիք դառնա Եապոնիայի ամենակենսական և օրինական շահերին Կորեայում... Եապոնիան աւելի քան մի այլ պետութիւն ստիպուած է պահպանել Չինաստանի անկախությունը»³: Միննույն ժամանակ, հրապարակախօսը անդրադառնալով Ռուսաստանի Հեռավոր Արևելքի քաղաքականությանը, այն համարում էր անհիմն ագրեսիվ և կործանարար: Նրան հատկապէս անհանգստացնում էր ռուս-ճապոնական պատերազմի հավանականությունը, որ «մինչ այս երկու հակառակորդները լարում են իրենց ամբողջ ոյժը և արագ պա-

¹ «Մուրճ». Քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, 1903, N 10, էջ 228-229:

² Նույն տեղում, 1903, N 12, էջ 209:

³ Նույն տեղում:

տաստում պատերազմի համար, Հեռավոր Արևելքի ջրերն են ուղարկում և անգլիական զրահավորներ»¹:

Հերթական տեսության մեջ հոդվածագիրը համառորեն նախագուշացնում էր կառավարությանը «գոռոզ հարևաններին» դաս տալու գայթակղությունից, քանի որ «պատերազմի տեսք ստացած միջազգային դասերը, ցավոք, հատուկ հատկություն ունեն՝ հավասարապես վնասել երկու կողմերին»: Միևնույն ժամանակ, նա փաստորեն մեղադրում է Տոկիոյին Պետերբուրգին միակողմանի զիջումներ պարտադրելու մեջ՝ միևնույն ժամանակ ընդունելով ռուսական կողմի հայտնի դիվանագիտական սխալներն ու բացթողումները: Մեր կարծիքով, «Մուրճ»-ն այդ ժամանակ բավականաչափ քննադատաբար չէր մոտենում Ռուսաստանի հեռավորարևելյան քաղաքականությանը: Օրինակ՝ վստահություն չէր տաժում Կորեայում ռուսական կոնցեսիոն գործունեության մասին արտասահմանյան զեկույցներին՝ համոզելով ընթերցողներին, որ կառավարությունը Հեռավոր Արևելքի հետ կապված տարածքային ընդհարձակաման մտադրություններ չունի. «Կայսերական կառավարությունը կը սպասէ անցքերի զարգացման եւ հէնց առաջին անհրաժեշտութեան դէպքում ամենակտրական միջոցներ ձեռք կառնէ իր իրաւունքները եւ շահերը պաշտպանելու համար Հեռավոր Արևելքում»²:

Ռուս-ճապոնական պատերազմի մեկնարկի մասին լուրը «Մուրճ»-ն ընդունեց հետևյալ բնորոշմամբ. «Պատերազմը գրաւել է պետութեան, հասարակութեան և մամուլի ամբողջ ուշադրութիւնը: Հեռավոր արևելքում իր գերիշխող դիրքը զինուած ձեռքով պահպանելու համար ռուսաց պետութիւնը գտնում է իր բոլոր հպատակների կողմից ոգևորուած աջակցութիւն... Բնականաբար պատերազմի շնորհիւ երկրորդական կարգ են անցնում երկրի ներքին կեանքի հարցերը, զանազան վերանորոգումների ծրագրները»³:

Պատերազմի սկզբում «Մուրճ»-ը վստահ էր Ռուսաստանի վերջնական հաջողության մեջ («Ճապոնիայի հետ մենամարտութեան մէջ Ռուսաստանը վստահ է իր կարողութեան»), չնայած խոստովանեց առաջիկա արշավի տևողությունը և դժվարությունը, «այլ պետութիւնների միջամտութիւնները»⁴:

Հատկապես հիշատակելի է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հեռագիրը Նիկոլայ Երկրորդ կայսրին, որում հայտնում էր իր և իր հոտի անկեղծ

¹ Նույն տեղում:

² «Մուրճ». Քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, 1904, N 1, էջ 233:

³ Նույն տեղում, 1904, N 2, էջ 208-209:

⁴ Նույն տեղում, էջ 209:

զգացումները՝ միևնույն ժամանակ զեկուցելով, որ էջմիածնի ամբողջ միաբանությունը հանդիսավորությամբ մաղթանք կատարեց «ռուսաց փառաւոր զօրքին յաղթութիւն ուղարկելու համար»¹:

Հռովաժագիր Լ. Սարգսյանն անդրադառնալով միջազգային իրադրության և պատերազմական զարգացումներին՝ նշում է, որ այն բուռն հետաքրքրությունը, որով աշխարհի բոլոր ծայրերում առաջացել է ներկա պատերազմով, բացատրվում է ոչ միայն ժամանակակից հաղորդակցությունների դյուրությամբ, մարդկության մշակութային ավելի բարձր աստիճանով և ժողովրդի բոլոր խավերը թափանցող մամուլի հզոր դիրքով, այլև նրանով, որ «Հեռաւոր Արևելքում իրար են խառնում մեծ պետութիւնների բազմազան շահեր և դեղին րասայի անկախ գոյութեան օրհասական հարցն է շօշափուած ներկայ ընդհարումով»²: Ինչ վերաբերում է միջազգային իրադրությանը՝ «մեծ պետութիւնները ամեն կերպ աշխատում են կղզիացնել պատերազմը որոշ վայրով և թոյլ չտալ երկու հակառակորդների մենամարտութեան մէջ մի երրորդի միջամտութիւնը»³:

1904 թվականի փետրվարի 21-ին ճապոնական զորքերը գրավեցին Փենյանը, ապրիլի վերջին դուրս եկան Յալու գետ, որով անցնում էր Կորեա-չինական սահմանը:

Փետրվարի 24-ին ճապոնացիները փորձեցին Պորտ-Արթուրի մուտքի մոտ խորտակել 5 հին ուղևորանավեր, որպեսզի փակեն ռուսական էսկադրան ծովախորշում: Բայց պլանը տապալվեց «Ռետվիզիան» ռազմանավի կողմից, որը դեռևս գտնվում է ծովախորշից դուրս: Մարտի 2-ին Վերինիուսի նավատորմը հրաման ստացավ վերադառնալ Բալթիկա, չնայած Ս.Օ.Մակարովի բողոքներին, որը գտնում էր, որ նավատորմը պետք է օգնության հասնի Հեռավոր Արևելքին: 1904 թվականի մարտի 8-ին Պորտ-Արթուր ժամանեց ծովակալ Մակարովը և հայտնի նավաշինարար Ե.Կուստեյնիկովը: Հաջորդող իրադարձությունների մասին «Մուրճը» գրում է. «Նաւահանգստում «Պետրոպաւովսկ»-ն ընկնում է ճապոնական սկանի վրայ և սարսափելի պայթիւնից յետոյ 2 թոպէում խորտակւում ու ջրասոյգ լինում, իր հետ տանելով ալիքների տակ հոշակաւոր ծովակալին

¹ Նույն տեղում: *Հռովաժագիրն այնուհետև շարունակում է. «Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը շրջաբերական հեռագրով պատուիրել է բոլոր թեմակալ առաջնորդներին, որ Ռուսաստանի բոլոր հայ եկեղեցիներում մաղթանքներ կատարուեն պատերազմի աջող ելքի համար: «Прав. Вест.» հաղորդում է, որ Թագաւոր Կայսրը ստանալով Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ամենահպատակ զգացմունքներ արտայայտող հեռագիրն իր և հօտի կողմից՝ բարեհաճեց Սեփական ձեռքով մակագրել. «Անկեղծօրէն շնորհակալ եմ Կաթողիկոսից եւ իր հօտից»:*

² «Մուրճ». Քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, 1904, N 2, էջ 219:

³ Նույն տեղում:

իր շտաբի և զրահակրի մարդկանց մեծ մասով: Չոհվում է և հոչակաւոր ռուս նկարիչ Վերեշչագինը: Մարտի 31-ի աղետալի կորուստը ցնցեց ամբողջ աշխարհը»¹: Այնուամենայնիվ խորին համոզմունք էր հայտնվում, որ, ի վերջո, Ռուսաստանը և Ճապոնիան ստիպված կլինեն վերականգնել բարեկամական հարաբերությունները, որոնք հավասարապես կարևոր են երկու պետությունների համար. «Ռուսաստանը չէ ուզում պատերազմ. նա արել էր, հնարաւորութեան սահմաններում ամեն բան, որպէսզի խաղաղ ճանապարհով լուծուեն Հեռաւոր Արևելքում ծագած բարդութիւնները, բայց Ճապոնիայի դաւադրական յարձակումից յետոյ, որ ոչ մի խաղաղ միջնորդութիւն չէ կարող աջողութիւն ունենալ: Այդպէս ուրեմն միջամտութեան րոպէն չի հասել, և մեր առաջ են դեռնս աւելի սարսափելի արիւնահեղութիւններ»²:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԹԱՅՔԸ ԵՎ ՌՈՒՍ-ՃԱՊՈՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ «ՄՈՒՐՃ»-Ի ԳԼԱՀԱՏՄԱՄԲ

1904-ի գարնանը հասան բանակի ու նավատորմի լուրջ հետընթացների և մեծ կորուստների մասին առաջին հաղորդագրությունները: Վերլուծելով դրանց պատճառները, «Մուրճի»-ի հեղինակն առաջին հերթին ուշադրություն հրավիրեց հրամանատարության տակտիկական կոպիտ սխալների վրա, որոնք առանցքային տարածքներում փոքր ուժերով փորձում էին դիմակայել թշնամուն: «Ցզենչժոուի մոտ կռիւը պատերազմական արուեստի պատմութեան մէջ պիտի դարազլուիս կազմի: Այստեղ հանդիպեցին իրար արժանի երկու հակառակորդներ՝ պաշտպանուողների հերոսութիւնը հաւասարում էր յարձակուողների արհամարհանքին դէպի մահը»³:

1904-ի հուլիսին «Մուրճ»-ը կողմ էր արտահայտվում Ռուսաստանի հնարավոր զիջումներին և երկարող պատերազմական իրադարձությունների շուրջ առաջարկում էր հումանիզմից դրդված մոտեցումներ. «Ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնը շարունակում է գրաւուած մնալ Հեռաւոր Արևելքով, ուր երկու խոշոր պետութիւնների՝ Ռուսաստանի և Ճապոնիայի ռազմական ոյժերը ծայրահեղ ճիգերով զարկում են իրար Խաղաղ Ովկիանոսի ափերին, մանջուրական դաշտերում ու լեռներում համարեա ամենայն օր մարդկային արիւնը հոսում է, երկու կողմից հազարաւոր կէանքեր քաղում են պատերազմի անողոք Աստու ձեռքով և դժո-

¹ «Մուրճ». Քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, 1904, N 4, էջ 185-186:

² Նույն տեղում, էջ 187:

³ Նույն տեղում, 1904, N 5, էջ 198:

լար է թէկուզ մօտաւոր ձևով ասել, թէ ուր է հաւանական վախճանը այս հսկայական մենամարտի»¹:

Դեղին ծովում և Կորեական նեղուցում ռուսական նավատորմի պարտությունը և Լուդյանգում անհաջող ճակատամարտը վերջնական դարձրին «Մուրճ»-ի վերաբերմունքը պատերազմի ելքի շուրջ: Մեկնաբանելով ճապոնացիների դեմ ռուսական վճռական գործողությունները, ծովային առճակատման մեջ նրանց հաջողությունները՝ հանդեսը գրում է. «Պորտ-Արտուրի քաջ պաշտպանները շարունակում են օրհասական դիմադրություն ցոյց տալ ճապոնացիներին: Վերջին տեղեկություններին նայած՝ ճապոնացիները սեպտեմբերի 6-ից սկսած կարողացել են մի քանի նշանաւոր ամրություններ ևս գրաւել և աւելի սերտ դարձնել պաշարումը: Այդ պայմաններում հազիւ թէ կարողանայ Պորտ-Արտուրը կանգուն մնալ մինչև բալտիկեան էսկադրայի ժամանումը»²:

«Մուրճ»-ն իր վերաբերմունքն է արտահայտում պատերազմական զարգացումների շուրջ՝ վկայակոչելով, որ սանձարձակ բռնության պայմաններում անօգուտ է միջազգային իրավունքի փողահարումը, քանի որ պատերազմը փաստացի մերժում է այդ իրավունքը. «Պատերազմով միջազգային հարցեր լուծելու բարբարոս միջոցի դեմ թէև խօսում է կուլտուրական մարդկությունը, բայց դեռ մեծ պետություններից ոչ մէկը չփորձեց կանգնեցնել ներկայ զարհուրելի արինահեղությունը»³:

Պորտ-Արտուրի կապիտուլացիան, ինչպես հավաստում է «Մուրճ»-ը, դարձավ ևս մեկ փաստարկ՝ հօգուտ խաղաղության շուտափույթ հաստատման: 1904-ի դեկտեմբերի 20-ին (1905 թ. հունվարի 2-ին), պատերազմը սկսվելուց հետո 329-րդ օրը, ամրոցը հանձնվեց ճապոնացիներին: 1904 թ-ի օգոստոսին Պորտ-Արտուրի շրջափակումը վկայեց, որ մեկ գրոհով ամրոցը վերցնելն անհնար էր: Ամրոցն ընդունեց 6 գրոհ և միայն հանձնվեց 1904 թ-ի դեկտեմբերին՝ գեներալ Ա. Ստեսելյայի դավաճանության հետևանքով⁴: «Ութ ամսուայ պաշարումից յետոյ, - գրում է «Մուրճ»-ը, - դեկտեմբերի 20-ին ընկաւ Պորտ-Արտուրը գեներալ Նոգիի յամառ և սիստեմատիկ հարուածների տակ: Յադրող ճապոնացին ոչ առաջին անգամ ասպետական վերհանձնութիւն ցոյց տուաւ իր քաջ ախոյեանին: ...Եւ այսպէս ընկաւ այն ամրութիւնը, որ տասը տարի շարունակ կռուախնձոր էր դառել Հեռաւոր Արևելքում»⁵:

¹ «Մուրճ». Քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, 1904, N 7, էջ 149:

² Նույն տեղում, 1904, N 9, էջ 134:

³ Նույն տեղում, 1904, N 11, էջ 189:

⁴ Орлов А., Георгиев В., Георгиева Н., Сивохина Т., История России, стр. 313.

⁵ «Մուրճ». Քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, 1905, N 1, էջ 171:

Հետաքրքրական է հասարակական կարծիքի վերաբերմունքը Պորտ Արթուրի կապիտուլացիայի նկատմամբ: Ինչպես նշում է ամսագիրը, գիտակից հասարակության լավագույն ներկայացուցիչները շատ լուրջ վերաբերվեցին հարցին և քաջություն ունեցան առանց հուսահատական կամ կեղծ հայրենասիրական աղաղակների պարզել «ցաւալի երևոյթի նշանակութիւնը»¹:

Պատերազմը հնարավորություն տվեց լիովին պարզել Ռուսաստանի ակնհայտ հետամնացությունը ոչ միայն առաջատար տերություններից, այլև պետությունից (Ճապոնիայից), որը համեմատաբար վերջերս էր գնացել լայնածավալ վերափոխումների ճանապարհով: Ճապոնիան հաղթեց Ռուսաստանին ոչ թե իր բնակչության մեծ տաղանդի, այլ՝ ներքին ազատության, ավելի լավ քաղաքական կարգերի, ավելի արդյունավետ և հաջող բարեփոխումների պատճառով:

Ռազմաճակատի ձախողումների ազդեցության տակ «Մուրճը» սաստկացրեց նաև Ռուսաստանի նախապատերազմյան արտաքին քաղաքականության քննադատությունը: Ճապոնիայի հետ ճակատագրական բախումը ոչ միայն ցույց տվեց ներքին դիվանագիտության ծանրությունը, ամբարտավանությունն ու վերահսկողության բացակայությունը, այլև բացահայտեց քաղաքական մեքենայի համակարգային թերությունները: Ակնհայտ է, որ 1905 թվականի գարնանը «Մուրճը» վերանայել էր Հեռավոր Արևելքում հակամարտության պատճառների վերաբերյալ իր նախկին գնահատականները. «Մուկդենը ընկաւ: Կատարուեց Հեռաւոր-Արևելքի պատմութեան մէջ դարագլուխ կազմող անցքերից մէկը: Այն ահեղ ճակամատամարտը, որ տևում էր 14 օր և որին մասնակցում էին մօտ 850 հազար մարտիկներ, վճռուեց յօգուտ Ճապոնացիների: Կուրուպատկինը զրկուեց իր բանակի 1/3-ից: Կուրուպատկինը հրաժարեցրուեց հրամանատարութիւնից և նրա տեղը նշանակուեց ծերունի գեներալ Լինեվիչը»²: Ինչպես նշում է հոդվածագիրը՝ «կը վճովի հաշտութեան հարցը, և խաղաղութիւնը կը վերականգնուի ի մեծ ուրախութիւն ռուս հասարակութեան լաւագոյն մասի, որ ներքին խռշոթ ռեֆորմներին աւելի մեծ նշանակութիւն է տալիս, քան այսուհետև նոյնիսկ յաղթութեան հեռաւոր Մանջուրիայում կամ Խաղաղ Ովկեանոսի ջրերում»³:

Պորտ Արթուրի կապիտուլացիայից հետո ամսագիրը սկսեց հետևողականորեն պաշտպանել խաղաղության կնքման գիծը՝ գիտակցելով, որ այդ ցանկությունները կարող են չհամընկնել Ճապոնիայի հաղթանակի

¹ Նույն տեղում, էջ 171-172:

² Նույն տեղում, 1905, N 4, էջ 236:

³ Նույն տեղում, էջ 237:

ծրագրերի հետ: «Մուրճը» վրդովված էր աջակողմյան հրապարակումների կոչերից՝ շարունակել պատերազմը մինչև հաղթական ավարտ: «Կորեեան նեղուցում, Յուսիմա կղզու մօտ, կատարուեց այն սոսկալի կատաստրոֆը, որին լարուած ուշադրութեամբ սպասում էր ամբողջ աշխարհը: Մայիսի 14-15-ին Տոգոս բնաջինջ արաւ ռուսաց երկրորդ խաղաղովկեանեան նաւատորմիդը... Այդպիսի ողբերագական վախճան ունեցաւ անկոնտրոլ, անպատասխանատու և կաշառուող ռուս բիւրոկրատիայի պատրաստած նաւատորմիդը, որ գոռոզ էր թղթի վրայ և ոչ իրականութեան մէջ: Այդ սոսկալի չարիքի մէջ էլ լաւատես մարդիկ, իհարկէ, բարիք էլ կը գտնեն. բարիքն այն է, որ խաղաղութիւն կնքելը դառաւ անհրաժեշտութիւն Ռուսաստանի համար, որովհետև նաւատորմիդի անկարելի է յաղթել Ճապոնիային: Միւս բարիքը կը լինի այն, որ բիւրոկրատիայի իշխանութեան վերջ կը դրուի և Ռուսաստանի ներքին վերանորոգութեան հարցը կը դառնայ անյետաձգելի մի գործ»¹:

Յուսիմայի ձակատամարտի անհաջող ելքից հետո «Մուրճ»-ը կարծիք էր հայտնում, որ Ռուսաստանը ստիպված է ձգտել խաղաղության՝ ճանաչելով հակառակորդի՝ լիակատար հաղթողի իրավունքը: «Յունիսի 14-ին ճապոնացիները, համարեա առանց ընդդիմութիւն գտնելու ռուսների կողմից, գրաւեցին Սախալին կղզու հարաւային ափը... Այն ժամանակ Վլադիվոստոկը հիւսիսից կտրուած կըլինի Սիբիրիայի միւս մասերից: Միաժամանակ ճապոնացիները սկսել են գործողութիւններ Վլադիվոստոկի հարաւային կողմից, Կորէական սահմաններից»²:

«Մուրճը» բավկանությամբ ընդունեց Պորտսմութի խաղաղության պայմանագրի կնքման լուրը: Չնայած ազդեցիկ կողմի առկայությանը, որը դեմ էր Ճապոնիայի հետ համաձայնագրին, խաղաղ բանակցություններն ավարտվեցին ռուսական դիվանագիտության «փայլուն հաջողությամբ», որը կորցրած արշավի պայմաններում հասավ առավելագույն հաջողության: «Խաղաղութեան մասին բանակցելու համար Ռուսաստանի կողմից լիազօր է նշանակուած Ս.Բ.Վիտտէ, որ խաղաղասէր կուսակցութեան ներկայացուցիչ է համարուած: Մաքառող երկու պետութիւնների լիազօրները Վաշինգտոնում պէտք է սկսեն խաղաղութեան կնքելու բանակցութիւնները... Այսպիսով, մինչ կը սկսուեն խաղաղութեան վերաբերեալ բանակցութիւնները՝ Վաշինգտոնում՝ գուցէ արդէն պաշարուած լինի Վլադիվոստոկը»³:

¹ Նույն տեղում, 1905, N 6, էջ 181-182:

² Նույն տեղում, 1905, N 7, էջ 156-157:

³ Նույն տեղում:

Հակամարտության երկար սպասված ավարտը, ըստ ամսագրի, պետք է հանդիսանա երկրի քաղաքական նորացման սկիզբ, որն ի վիճակի կլինի ապահովել պետական և հանրային շահերի իրական պաշտպանություն:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ «Մուրճ» ամսագրում հանգամանալից անդրադարձներ կան ռուս-ճապոնական պատերազմի ընթացքի, հակամարտության պատճառների ու ճգնաժամի առաջացման, ծավալման, ռազմագործողություններին: Պատերազմի լուսաբանման և արդյունքների ակնկալման հարցում պարբերականի դիրքորոշումների աստիճանական փոփոխությունը նկատելի է: Նախքան հակամարտության բռնկումը՝ «Մուրճը» կոչ էր անում խաղաղ ճանապարհով լուծել ռուս-ճապոնական հակասությունները, առաջարկում առկա խնդիրները լուծել դիվանագիտական մեխանիզմների կիրառմամբ, իսկ պատերազմի բռնկման հետ մեկտեղ «Մուրճ» ամսագիրն իրականում համերաշխություն հայտնեց պատերազմի վարման պաշտոնական գծին: Ռուսաստանը դիտվում էր որպես ճապոնական ագրեսիայի խաղաղ գոհ, իսկ ներքին դիվանագիտության թույլ տված սխալները գրեթե չէին շոշոփվում: Հարկ է նաև ընդգծել, որ չնայած խաղաղության կոչերին և ճապոնիայի հետ հակամարտության անիմաստ լինելու մասին հայտարարություններին, ամսագրի հոդվածագիրները ի սկզբանե վստահ էին ռուսական զենքի վերջնական հաղթանակին և քննադատում էին զիջումների և խաղաղության մարտավարության կողմնակիցներին:

Հետագայում, կապված ռուսական բանակի անհաջող ռազմարշավի հետ, «Մուրճ»-ն աստիճանաբար աճող դճգոհությունը բացատրում էր գոյություն ունեցող պետական համակարգի անկատարությամբ, որը լուրջ սխալներ էր թույլ տվել ինչպես հեռավորարևելյան քաղաքականության, այնպես էլ զինված ուժերի և տեխնիկական միջոցների արդիականացման հարցում: Մուկդենի տակ կրած պարտությունից և Պորտ Արտուրի հանձնումից հետո ամսագիրն առաջարկում էր դադարեցնել պատերազմը և շուտափույթ խաղաղություն կնքել: Զարմանալի չէ, որ Պորտսմության համաձայնագրի ստորագրումը դրականորեն ընդունվեց «Մուրճ»-ի կողմից և ձեռք բերված համաձայնությունը գնահատվեց որպես «անհրաժեշտությին»:

Կարելի է փաստել, որ ինչպես ռուսական, այնպես էլ կովկասահայ մամուլն՝ ի դեմս «Մուրճ» ամսագրի հետևողականորեն լուսաբանում էր

պատերազմական զարգացումները, փորձում էր փոքրիշատե անդրադառնալ միջազգային իրադրության ծավալմանը, զարգացումների հնարավոր սցենարներին: Ելնելով իշխանության և պատերազմի մասին ավանդական պատկերացումներից՝ կովկասահայությունն առավել պահպանողական վերաբերմունք էր դրսևորում պատերազմի նկատմամբ: Այնամենայնիվ, Հեռավոր Արևելքում ռուսական կողմի պարտությունը զգալի ազդեցություն ունեցավ կովկասահայ հասարակական շրջանակների քաղաքական գիտակցության վրա, իսկ «Մուրճ» ամսագիրը դարձավ քաղաքական ինքնագիտակցության ձևավորման կարևոր օղակ:

Владимир Погосян, Отзывы русско-японской войны в журнале "Мурч"
- Русско-японская война 1904–1905 годов - важная страница не только в истории России, но и в жизни кавказских армян. Он выкристаллизовал революционные процессы внутри страны, повлиял на формирование военно-политических систем в Европе. Русско-японская война 1904-1905 гг., вообще любая военная ситуация, определяет отношение общества к процессам, инициированным государством, выявляет возможности внутренних кризисов, трансформации эмоционального потенциала общества. Во время русско-японской войны не только были заметны военно-политические процессы, но и существовала перспектива революционной ситуации в стране. Такой жизненный опыт российское общество имело не только в годы русско-японской войны, но и в годы Первой мировой войны, Афганской войны, когда затяжные, часто непонятные военные действия не имели положительного общественного резонанса, и этот разрыв в итоге привел к падению режимов.

Война была воспринята кавказскими армянами неоднозначно. Кавказско-армянская пресса представила российско-японскую войну с разных сторон, но преобладало официальное восприятие, особенно консервативно-либеральные слои, которые с большой болью восприняли амбиции российских войск. Темы, связанные с довоенным политическим развитием, ходом русско-японской войны и боевыми действиями, широко освещались в номерах журнала "Мурч". Журнал не только широко освещает военно-политические события, но и дает подробную картину боевых действий с точки зрения изучения отдельных военных операций русско-японской войны.

Vladimir Poghosyan - Reviews of Russo-Japanese War in the magazine "Murch" - The Russo-Japanese War of 1904-1905 is a significant page not only in the history of Russia, but also in the life of Caucasian Armenians. It

crystallized the revolutionary processes inside the country, influenced the formation of military-political systems in Europe. The Russo-Japanese War of 1904-1905, in general, any war situation determines the attitude of the society towards the processes initiated by the state, reveals the possibilities of internal crises, transformation of the emotional potential of the society. During the Russo-Japanese war, not only were the military-political processes noticeable, but there was also a prospect of a revolutionary situation in the country. The Russian society had such a life experience not only during the Russo-Japanese war, but also during the First World War, the Afghan war, when the protracted, often incomprehensible military operations did not have a positive public response, and this rupture eventually led to the fall of regimes.

The war was accepted ambiguously among the Armenians of the Caucasus. The Caucasian-Armenian press presented the Russian-Japanese war from different angles, but the official perception was predominant, especially the conservative-liberal layers, which perceived the ambitions of the Russian armies with deep pain. Topics related to the pre-war political developments, the course of the Russo-Japanese war, and military operations were widely covered in the issues of "Murch" magazine. The magazine not only extensively covers military-political developments, but also provides a detailed picture of the military operations from the point of view of the study of certain military operations of the Russo-Japanese war.

Ուղարկվել է խմբագրություն 13.06.2022թ.

Գրախոսվել է 16.06.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 20.06.2022 թ.

**ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ
(1920-1940-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

ԷԴՈՒԱՐԴ ԶՈՀՐԱԲՅԱՆ, ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ ՏԵՏԵՅԱՆ

Բանալի բառեր – Խորհրդային Ադրբեջան, Իրանական Ադրբեջան, խորհրդա-իրանական հարաբերություններ, Ադրբեջանի դեմոկրատական կուսակցություն

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Տարիներ շարունակ ադրբեջանական պետական, հասարակական, մշակույթի և գիտության գործիչների կողմից պարբերաբար բարձրաձայնվող «մտահոգությունները» Իրանում ապրող մի քանի միլիոն ադրբեջանցիների իրավունքների վերաբերյալ դառնում են լուրջ հակասությունների պատճառ Իրանի և Ադրբեջանի փոխհարաբերություններում: Իրանական կողմին բնականաբար մտահոգում են ադրբեջանական պաշտոնյաների և հասարակական գործիչների կողմից Իրանական Ադրբեջանի նկատմամբ չքողարկված հավակնությունները¹: Ադրբեջանում պարբերաբար շահարկումների առարկա է դառնում Իրանում ապրող ադրբեջանցիների թիվը: Որոշ հետազոտողներ նշում են, որ Իրանական Ադրբեջանում ապրում են 30-40 միլիոն ադրբեջանցիներ²: Գաղտնիք չէ, որ Իրանի ադրբեջանցիներով բնակեցված հյուսիսային շրջանների նկատմամբ հավակնությունները դուրս են գալիս ադրբեջանական ազգայնականություն շրջանակներից և դառնում են պանթուրքիստական ծրագրերի առանցքային բաղադրիչ:

---

¹ 2012թ. Ադրբեջանի Միասնական ժողովրդական ճակատի նախագահ Գուլրաթ Հասանգուլին առաջ քաշեց Ադրբեջանի Հանրապետությունը Հյուսիսային Ադրբեջան վերանվանելու հարցը: *Աзербայджан как две страны одного народа* <https://www.svoboda.org/a/24475332.html> (մուտք՝ 01.06.22)

² 1999 թ. Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Ն. Նազարովը "Transitions" ամսագրին տված հարցազրույցում նշում էր, որ Իրանում ապրում են 20-30 միլիոն ադրբեջանցիներ: Զ. Բժեզինսկին իր «Մեծ շախմատային տախտակ. Ամերիկայի գերիշխանությունն ու նրա աշխահառազմավարական հրամայականները» գրքում նշում է 20 միլիոն թիվը: Ռուս փորձագետները նշում են տարբեր թվեր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր Օ. Ժիգալինան՝ 11,5 միլիոն, իսկ Գ. Ստարչենկովը՝ 15 միլիոն: Куртов А., А., *Азербайджан – Иран: пока проблем в отношениях соседей больше, чем решений*, с. 227, Независимый Азербайджан: новые ориентиры: в 2-х т., Под ред. Е.М. Кожокина, РИСИ, М., 2000.

Դրա վկայությունը Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի 2020 թ. նոյեմբերին Բաքվում կայացած շքերթի ժամանակ «Արազ» բանաստեղծությունից արված մեջբերումներն էին¹:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Իրանական Աղրբեջանի հարցն ընդգրկվել է նաև Արևմուտք-Իրան հակասությունների ոլորտում: Պատահական չէ, որ Իրանական Աղրբեջանում հաճախ բողոքի ակիթ է բարձրանում այն ժամանակահատվածում, երբ Արևմուտքի և Իրանի հարաբերությունները սուր բնույթ են ստանում:

Իրանում ապրող աղրբեջանցիների հիմնահարցը հմտորեն օգտագործում էին ԽՍՀՄ իշխանությունները իրենց աշխարհաքաղաքական ծրագրերի համատեքստում՝ Իրանից զիջումներ կորզելու համար: Իրանական Աղրբեջանը Խորհրդային Ռուսաստանի, այնուհետև Խորհրդային Միության իշխանության կողմից դիտվում էր որպես արևմուտքի ազդեցության սահմանափակման առանցքային ոլորտ՝ ինչպես Իրանում, այնպես էլ Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Այդ նպատակով խորհրդային իշխանությունները համակողմանի աջակցություն էին ցուցաբերում Իրանում ապրող աղրբեջանցիների շրջանում աղրբեջանական ազգային ինքնագիտակցության ձևավորմանը:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՂՐԲԵՋԱՆԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԻՐԱՆԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՄԿՋԲԻՆ

1920 թ. Խորհրդային Ռուսաստանը քայլեր ձեռնարկեց Անդրկովկասի խորհրդայնացման ուղղությամբ: 1920 թ. ապրիլի 28-ին «կարմիրները գրավեցին Բաքուն առանց մի գնդակ արձակելու»²: Հետագա տարիներին խորհրդային իշխանությունները ընդգծված հոգածություն էին ցուցաբերում Աղրբեջանի նկատմամբ: Աղրբեջանական պատմության նարատիվի ձևավորումը, ինքնության կայացմանն ուղղված քայլերը, հարևանների տարածքների հաշվին զիջումները, թույլ են տալիս եզրակացնել, որ խորհրդային իշխանության համար Խորհրդային Աղրբեջանն ուներ կարևոր նշանակություն մի քանի առումներով.

- Առաջին հերթին խորհրդային իշխանությունները լավ էին հասկանում Թուրքիայի պանթուրքսիտական ծրագրերի համատեքստում Աղր-

¹ Իրանը բողոք է հայտնել Էրդողանի հայտարարության կապակցությամբ <https://www.azatutyun.am/a/30995921.html> (մուտք՝ 01.06.22)

² «Յառաջ» օրաթերթ, 30 ապրիլ 1920:

բեջանի տեղն ու դերը, որը յուրօրինակ կամուրջ էր դեպի միջինասիական երկրներ:

- Երկրորդ՝ Ադրբեջանը որպես մահմեդական երկիր, կարող էր դառնալ ոչ միայն ԽՍՀՄ-ում ապրող մահմեդականների, այլև նաև մուսուլման աշխարհի համար նախօրինակ՝ սոցիալիստական գաղափարախոսության տարածման տեսանկյունից:

- Երրորդ՝ Ադրբեջանը սահմանակցում էր Խորհրդային Միության և Արևմուտքի հակասությունների գլխավոր տարածաշրջաններին՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքին: Այսպես, Ադրբեջանը կարևոր նշանակություն էր ձեռք բերում նաև Իրանի նկատմամբ ռազմավարության մշակման համատեքստում:

- Չորրորդ՝ ԽՍՀՄ համար կարևոր նշանակություն ունեին Ադրբեջանի նավթի և գազի պաշարները:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումից մի քանի օր անց սկսվեց Էնզելիի գործողությունը, որի նպատակը պարսկական նավահանգստում ապաստան գտած սպիտակգվարդիական շարժման նավատորմի զավթումն էր: 1920 թ. մայիսի 18-ին գրավվեց Էնզելին, այնուհետև՝ Ռեշտը: 1920 թ. մայիսի 23-ին Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինը Պարսկաստանի իշխանություններին ուղղված հաղորդագրության մեջ նշում էր, որ ողջ գործողությունը տեղի է ունեցել առանց իշխանությունների գիտության: Խորհրդային զորքերը կլքեն Պարսկաստանի տարածքը և կվերականգնվի նաև նավարկությունը Կասպից ծովում¹:

Դեռևս մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը, 1920 թ. ապրիլին Թավրիզում ապստամբություն էր բռնկվել «Իրանի դեմոկրատական կուսակցության» ղեկավար շեյխ Մոհամմադ Խիաբանիի գլխավորությամբ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ վերջինս թեև պահանջում էր որոշակի ինքնավարություն Իրանական Ադրբեջանի համար, սակայն Իրանի կազմից դուրս գալու պահանջ առաջ չէր քաշում: Դրա վկայությունն այն փաստն էր, որ 1920 թ. հունիսին Ադրբեջանը վերանվանվեց Ազադիստան (Ազատության երկիր)²: Այսպես Խիաբանին և իր կողմնակիցները ցույց էին տալիս, որ որևէ առնչություն չունեն Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության հետ, որը համագործակցում էր Մեծ Բրիտանիայի, նաև Ի-

---

¹ «Յառաջ», 26 մայիս 1920:

² **Еганиян Г. М.**, О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг., Известия Академии наук Армянской ССР, Общественные науки, N 11-12, 1959, с. 54.

րանի Վոսուղ օդ Դոուլէի կառավարության հետ¹: Ադրբեջանցի պատմաբան Ս. Ալինն իր «Իրանի պատմությունը» գրքում գրում է, որ տարիներ շարունակ Խիաբանի վերաբերմունքը ինչպես Ադրբեջանի Հանրապետության, այնպես էլ Խորհրդային Ադրբեջանի նկատմամբ դիտավորյալ խեղաթյուրվել է: Խիաբանին հայտարարել էր, որ եթե բոլշևիկները փորձեն բռնազավթել իրանական տարածքի որևէ հատված, ապա Իրանական Ադրբեջանի ժողովուրդը մինչև վերջին մարդը կպայքարի նվաճողների դեմ²:

Խորհրդային իշխանությունները կապեր հաստատեցին նաև ջանգալիական շարժման առաջնորդ Քուշեկ խանի հետ³: 1920 թ. հունիսի 4-ին հռչակվեց Գիլյանի խորհրդային հանրապետությունը:

Վերոնշյալ բոլոր գործողությունների իրականացման և գործիչների հետ կապեր հաստատելու գործում առանցքային նշանակություն ուներ Խորհրդային Ադրբեջանի պետական և կուսակցական ղեկավարությունը՝ Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի գլխավորությամբ: Էնգելիի ողջ գործողությունը պետք է իրականացվեր Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից: Իրանական նավահանգիստ մտնող նավերը հանդես էին գալու Խորհրդային Ադրբեջանի դրոշի ներքո⁴:

Մոսկվայում Խորհրդային Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Բ. Շախտատինսկին 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ին նամակով դիմում է Վ. Լենինին՝ առաջարկելով Ադրբեջանում, Իրանում և Թուրքիայում աշխատանքը վստահել Ն. Նարիմանովին, թույլ տալ նրան ընտրել աշխատակիցներ, քանի որ նա լավ գիտի տեղական բարքերը և զանգվածների հոգեբանությունը⁵: Այսպես, ադրբեջանցի բոլշևիկները՝ ի դեմս Ն. Նարիմանովի, փորձում էին լուծել Իրանական Ադրբեջանի հիմնահարցը:

¹ **Բայրուդյան Վ.**, Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Եր., 2005, էջ 584:

² **Алиев С., М.**, История Ирана. XX век, М., Ин-т востоковедения РАН, 2004, с. 114:

³ Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գ. Ասատրյանն իր «Իրանի էթնիկ կառուցվածքը. Արիական տարածությունից մինչև ադրբեջանական առասպելը» (Этническая композиция Ирана: От «Арийского простора» до Азербайджанского мифа), գրքում բերում է «Ջանգալ» թերթում՝ 1919 փետրվարի 7-ին տպագրված խմբագրական հոդվածը: Հոդվածի անանուն հեղինակը գրում էր. «Այսօր նրանք վերցրել են «Ադրբեջան» անունը: Ինչո՞ւ: Ի՞նչ նպատակով... Սովորական թատրոն են բեմադրել և մեզ հորդորում են ընդունել դա: Ի՞նչ ուրախություն, ի՞նչ երջանկություն: Եթե յուրացնելով «Ադրբեջան» անունը, մեր մահմեդական եղբայրները նշում են, որ Կովկասը ցանկանում են միացնել Իրանին, ապա թող ասեն, որ Հարավային Կովկասը Իրանի մաս է: Асатрян Г., Этническая композиция Ирана: От «Арийского простора» до Азербайджанского мифа, Ереван, с. 74.

⁴ **Гасанлы Дж.**, «Иранская эпопея» большевиков и углубление конфликта на Южном побережье Каспия (1920-1921 гг.), Кавказ & Глобализация, Том 6, Выпуск 1, 2012, с. 139:

⁵ Նույնը՝ էջ 155:

Տեղական բարքերին լավատեղյակ լինելը, մուսուլման զանգվածների վրա ազդեցությունը, նախկին իշխանությունների՝ մուսավաթականների ակտիվությունը չեզոքացնելու հարցը պարբերաբար շահարկվում էր Ն. Նարիմանովի կողմից նաև Լեոնային Ղարաբաղի, Զանգեզուրի հարցում: 1920 թ. հունիսի 27-ին Վ. Լենինին ուղղված հեռագրում Ն. Նարիմանովը գրում է, թե Հայաստանի հետ վիճելի տարածքների մասին որոշումով իբր Մոսկվան ուժեղացրել է մուսավաթականներին, ովքեր կոմունիստներին մեղադրում են Ադրբեջանը ծախելու մեջ և որ իրենք կորցնում են ազդեցությունը մուսուլմանական զանգվածների վրա¹:

Հայտնի է, թե ինչ ճնշում էր գործադրում Ն. Նարիմանովը Ղարաբաղի հարցում խորհրդային իշխանությունների վրա: Գ. Զիչերինի վրա ճնշումն այնքան բացահայտ էր, որ դա զգացել էին նաև հայ պատվիրակները: Լ. Շանթը 1920 թ. հուլիսի 1-ին Երևան ուղարկած հեռագրում ընդգծում էր, որ «միակ դժվարությունը Ադրբեջանի սահմանն է, որովհետև Բաքվից ամեն կերպ աշխատում են խանգարել պայմանագրի կնքումը»²:

Հատկանշական է, որ Ն. Նարիմանովը մեծ ակտիվություն էր ցուցաբերում Կոմինտերնի Գործադիր Կոմիտեի անդամ Մամեդ Հասան Սուլթանզադեին (Ավետիս Սուլթանի Միքայելյան) չեզոքացման ուղղությամբ: Հայտնի է նաև Նարիմանովի թշնամական վերաբերմունքը Անաստաս Միկոյանի նկատմամբ: Նա Գիլանում խորհրդային իշխանությունների ձախողումների մեջ մեղադրում էր մի քանի «անպատասխանատու դեմքերի»՝ առաջին հերթին Միկոյանին, ինչպես նաև Գոգոբերիձեին, Լոմինաձեին: Ըստ Նարիմանովի, Միկոյանը մոլորեցրեց կուսակցական ղեկավարներին և ձախողեց գործողությունը՝ ստիպելով «մահվան քայլերգ երգել պարսկական հեղափոխության համար»³:

Ակնհայտ է, որ 1920-ական թթ. Իրանական Ադրբեջանի Խորհրդային Ադրբեջանին միացնելու հարցը չէր մտնում բոլշևիկյան ղեկավարություն ծրագրերի մեջ: Դա ադրբեջանական կուսակցական գործիչների անձնական նախաձեռնությունն էր: Ադրբեջանական կոմունիստների ջանքերն ի չիք դարձան՝ 1921 թ. փետրվարի 26-ի խորհրդա-իրանական պայմանագրի ստորագրումից հետո: Իրանական Ադրբեջանի հարցում ձախողումը ադրբեջանական կոմունիստների կողմից ներկայացվեց իբրև կուսակցության շարքերում պառակտվածության հետևանք: Սակայն, կար

¹ Հայոց պատմություն, Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ., Հ. 4, Գիրք I, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Եր., 2010, էջ 245:

² Նույն տեղում:

³ Դասանլы Дж., «Иранская эпопея» большевиков и углубление конфликта на Южном побережье Каспия (1920-1921 гг.), էջ 154:

մեկ այլ կարևոր հանգամանք. Իրանական Ադրբեջանի բնակչությունը չուներ հստակ ազգային ինքնագիտակցություն և ադրբեջանական ժողովրդին պատկանելության զգացում: Նույնիսկ տարիներ անց ադրբեջանական կեղծ պատմագիտության ներկայացուցիչներից մեկը՝ Զիա Բունյաթովը, Իրան կատարած այցից հետո ստիպված էր ցավով փաստել, որ ընդհանուր լեզուն դեռ ժողովրդի միասնություն չէ¹:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ԵՎ ԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ինչպես արդեն նշեցինք, 1920-ական թթ. ազգային ինքնագիտակցության գործոնը թույլ էր արտահայտված Իրանում ապրող ադրբեջանցիների շրջանում: Պետք է նշել, որ այդ առումով Խորհրդային Ադրբեջանում ևս կային լուրջ խնդիրներ: Սպիտակգվարդիական շարժման նշանավոր ներկայացուցիչ գեներալ Ա. Դենիկինն իր «Ռուսական խռովության ուրվագծեր» հուշագրությունում նշում էր, որ Ադրբեջանում ամեն ինչ արհեստական է, սկսած անվանումից, որը վերցված է Պարսկաստանի նահանգներից մեկից²: 1920-30-ական թթ. խորհրդային իշխանությունները ձեռնամուխ եղան Ադրբեջանի պատմության, մշակույթի, գիտության զարգացման գործին: 1934 թ. հիմնադրվեց Ադրբեջանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը, 1940-1941 թթ.՝ Ադրբեջանի պատմության ամբիոնը: 1939 թ. հրատարակվեց Ադրբեջանի պատմության առաջին դասագիրքը³: Ադրբեջաներեն լեզվի բարեփոխումների արդյունքում ներդրվեց կիրիլիցան⁴:

Նույն ժամանակահատվածում Իրանում Ռեզա շահը ձեռնարկեց մի շարք փոփոխություններ, որոնք լրջորեն սահմանափակեցին ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները: Ռեզա շահը առաջ քաշեց պանիրանիզմի (համաիրանականության) գաղափարախոսությունը և «Ազ-

---

¹ Асатрян Г., նշվ. աշխ., էջ 75:

² Деникин А., Очерки русской смуты, М., 2005, с. 235.

³ Զոլյան Մ., Ազգային քաղաքականությունը Խորհրդային Ադրբեջանում և Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը, «21-րդ դար», թիվ 4 (18), 2007, էջ 33:

⁴ 2020 թ. ԲԲՄ-ի ռուսական լրատվական ծառայության ռեպորտաժը ներկայացնում էր Ադրբեջանում լեզվի հետ կապված խնդիրները: Թեև ադրբեջանական իշխանությունները ընդունել են օրենքներ, սակայն Բաքվի փողոցներում կարելի է հանդիպել լատինական այբուբենով և կիրիլիցայով գրված տեքստեր: В Азербайджане будут штрафовать за нарушение норм языка. Но поможет ли это? <https://www.bbc.com/russian/features-53512088> (մուտք՝ 01.04.22)

գային միասնության» ամրապնդման շարժումը, որը ուղեկցվեց մեծապետական շովինիզմի, կայսերապաշտության և պարսիկների ռասայական և մշակութային գերազանցության վերաբերյալ քարոզչությամբ¹:

Իսրայելցի պատմաբան Բրենդա Շաֆերի կարծիքով հենց Փահլավի դինաստիայի վարած պաշտոնական քաղաքականության արդյունքում Իրանական Ադրբեջանում սկզբնավորվեցին ազգայնական շարժումները²:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին դարձյալ օրակարգ բերվեց Իրանական Ադրբեջանի հիմնահարցը: Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Բայբուրդյանն իր «Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)» գրքում գրում է. «Խորհրդային Միությունը որոշել էր, օգտվելով ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից, Հյուսիսային Իրանի նկատմամբ վերստին վերադարձնել քաղաքական այն ազդեցությունը, որ այդ տարածաշրջանում ուներ ռուսական ցարիզմը մինչև 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը»³:

Մեկ այլ տեղում հեղինակը գրում է. «Այս ամբողջ թոհուրոհի վերջնական նպատակն էր Իրանական Ադրբեջանը անջատել Իրանի կազմից և միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին: Այդ ծրագրի իրականացումը իր լրիվ ծավալով չհաջողվելու դեպքում առկա էր նաև պահեստային տարբերակ՝ այսպես կոչված «ադրբեջանական» և «քրդական» պրեբլեմներն օգտագործել Իրանից առավելագույն տնտեսական և քաղաքական գիջումներ կորզելու համար»⁴:

Ինչպես նշում է Ջ. Հասանլին, 1939 թ. Արևմտյան Ուկրաինայի և Արևմտյան Բելոռուսի միացումից հետո ԽՍՀՄ-ը քայլեր ձեռնարկեց Հարավային Ադրբեջանի նկատմամբ⁵: Այս տեսակետն է առաջ քաշում նաև պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Յ. Գոլուբը՝ հիմնվելով արխիվային փաստաթղթերի վրա, որ դեռևս 1940 թ. նոյեմբերին Բեռլինում բանակցությունների նախօրեին Վ. Մոլոտովը նշել էր, որ Իրանի հարցը առանց ԽՍՀՄ հնարավոր չէ լուծել⁶:

¹ **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի հայ համայնքը. Արդի հիմնախնդիրները, Եր., 2013, էջ 27:

² **Shaffer B.**, Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity, MIT Press, 2002, p. 15-16.

³ **Բայբուրդյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 641:

⁴ Նույնը՝ էջ 642:

⁵ **Гасанлы Дж.**, СССР-Иран: Азербайджанский кризис и начало холодной войны (1941-1946 гг.), М., 2006 https://royallib.com/read/gasanli_dgamil/sssriran_azerbaydgerskiy_krizis_i_nachalo_holodnoy_voyni_19411946_gg.html#37920 (մուտք՝ 01.04.22)

⁶ **Голуб Ю.**, Малоизвестная страница великой войны: советская оккупация Северного Ирана в августе – сентябре 1941 года, Военно-исторические исследования в Поволжье. Вып. 5. Саратов, 2003 <https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/10082/27.pdf> (մուտք՝ 01.04.22)

Սակայն, արդյո՞ք Խորհրդային Միության ղեկավարությունը իրատեսական էր համարում Իրանական Աղրբեջանի միացումը Աղրբեջանական ԽՍՀ-ին, այն էլ Հայրենական պատերազմի առաջին տարիներին, երբ ԽՍՀՄ գտնվում էր օրհասական դրության մեջ և ուներ սեփական սահմանները պաշտպանելու խնդիր: Կարող ենք նշել, որ առավել իրատեսական է Վ. Բայբուրդյանի նշած «պահեստային տարբերակը»՝ աղրբեջանական և քրդական խնդիրներն օգտագործելով Իրանից կորզել առավելագույն տնտեսական և քաղաքական զիջումներ: Ինչ վերաբերում է Իրանական Աղրբեջանի և Խորհրդային Աղրբեջանի միավորման հարցին, կարելի է փաստել, որ դա Աղրբեջանի կոմունիստական ղեկավարության պատեհապաշտության դրսևորումն էր և վաղեմի մտադրությունը կյանքի կոչելու ցանկությունը:

Այս անգամ նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցրեց Միր Ջաֆար Բադիրովը՝ Խորհրդային Աղրբեջանի բռնաճնշումների կազմակերպիչը, Լ. Բերիայի մտերիմներից մեկը: Հենց Ջ. Բադիրովն էր համոզել Ի. Ստալինին Հարավային Աղրբեջան ուղարկել կուսակցական, տնտեսական, մշակութային գործիչներից կազմված խումբ¹: Հիմնականում աղրբեջանցի գործիչներից կազմված խումբը ղեկավարում էր Աղրբեջանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի երրորդ քարտուղար Արազ Ալինը, ով պարբերաբար տեղեկություններ էր հաղորդում Բադիրովին իրադրության վերաբերյալ: Վերջինս էլ այս ամենը ներկայացնում էր Ի. Ստալինին: Ա. Ալինի ղեկավարած խմբին ճանապարհելիս Ջ. Բադիրովն իր ելույթում նշում է, որ «եթե նրանց մեջ դեռ մնացել է աղրբեջանական արյուն, պետք է հասնեն նախկինում բռնությամբ պառակտված ժողովրդի միավորմանը ...»²:

Մ. Ջ. Բադիրովը Թավրիզ կատարած իր գաղտնի այցից հետո, կուսակցական գործիչների հետ հանդիպման ժամանակ բառացիորեն հայտարարել էր, որ Ղազվինը, Ուրմիան, Թավրիզը և մյուս քաղաքները Աղրբեջանի մասն են կազմում, նույնիսկ Թեհրանը հնագույն աղրբեջանական քաղաք է³:

Իհարկե, սա աղրբեջանական կուսակցական ղեկավարություն նախաձեռնությունն էր, որը փորձ էր արվում ներկայացնել իբրև ԽՍՀՄ աշխարհաքաղաքական ծրագրերի բաղադրիչ: Սակայն, փաստերը ցույց են տալիս, որ աղրբեջանական ղեկավարության մտադրությունները և

¹ Полищук А., Проблема Иранского Азербайджана в годы Второй мировой войны (1941-1946 гг.), Иран и вторая мировая война: сборник статей, Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения, отв. ред. Н.М. Мамедова, М., 2011, с. 121.

² Նույնը՝ էջ 122:

³ Гасанлы Дж., Иранский Азербайджан – эпицентр «холодной войны», Кавказ & Глобализация, Том 2, Выпуск 1, 2008, с. 7:

ԽՍՀՄ իշխանությունների ծրագրերը բոլորովին էլ նույնական չէին: Օրինակ՝ ԽՍՀՄ առաջնորդ Ի. Ստալինը 1941 թ. սեպտեմբերի 3-ին Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ու. Չերչիլին ուղղված անձնական ուղերձում նշում էր, որ Իրանի հարցը լավ լուծում է ստացել: Բրիտանական և խորհրդային զորքերի համատեղ գործողությունները լուծել են այդ հարցը: Այդպես կլինի նաև հետագայում: «Իրանը միայն դրվագ է: Պատերազմի ճակատագիրը, իհարկե կլուծվի ոչ Իրանում»¹:

Դեպքերի հետագա ընթացքը՝ մասնավորապես 1941 թ. օգոստոսի 25-ին խորհրդա-անգլիական համաձայնագրի, իսկ 1942 թ. հունվարի 29-ին ԽՍՀՄ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Իրանի միջև եռակողմ պայմանագրի ստորագրումը, ցույց տվեցին, որ Իրանական Ադրբեջանի հիմնահարցը խորհրդային ղեկավարության համար այլ խնդիրների լուծման համար միջոցներից մեկն էր, այլ ոչ թե վերջնանպատակ: Սա առավել ակնհայտ դարձավ 1945-1946 թթ. ընթացքում:

1944 թ. Իրանի տարածքում նավթային կոնցեսիաների հարցը դարձավ ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության գլխավոր առաջնահերթությունը: Կրկին խորհրդային դիվանագիտությունը գործի դրեց Իրանական Ադրբեջանի գործոնը: 1944 թ. մարտին ԽՍՀՄ կառավարությունը քննարկեց «Հարավային Ադրբեջանի բնակչության տրամադրվող տնտեսական և մշակութային աջակցության մեծացման ուղղված միջոցառումների վերաբերյալ» հարցը («О мероприятиях по усилению культурной и экономической помощи населению Южного Азербайджана»): 1944 թ. զարնան և ամռան ամիսներին Հարավային Ադրբեջան ուղարկվեցին 620 մասնագետներ²:

1945 թ. ամռանը նոր որոշումներ և քայլեր ձեռնարկվեցին Իրանի վերաբերյալ, որտեղ կարևոր տեղ էր զբաղեցնում նաև Իրանական Ադրբեջանի հարցը: 1945 թ. հունիսի 21-ին ընդունվեց նաև «Հյուսիսային Իրանում երկրաբանական հանքախուզական աշխատանքների վերաբերյալ» որոշում («О геологоразведочных работах на нефть в Северном Иране»): Նույն թվականի հուլիսի 6-ին ընդունվեց «Հարավային Ադրբեջանում և Հյուսիսային Իրանի այլ շրջաններում անջատողական շարժումներ կազմակերպելու միջոցառումների վերաբերյալ» որոշումը («О мероприятиях

---

¹ Личное послание премьера Сталина премьеру г-ну Черчиллю, 3 сентября 1941 года, Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., В 2-х т., Т. 1, М., 1976, с. 28:

² Полищук А., նշվ. աշխ., էջ 123:

по организации сепаратистского движения в Южном Азербайджане и других провинциях Северного Ирана»)¹:

Այս ընթացքում Ադրբեջանական Կոմկուսի ղեկավարությունը կրկին գործի դրեց իր ողջ զինանոցը՝ Իրանում ապրող ադրբեջանցիների շրջանում հակաիրանական ալիք բորբոքելու և «բռնությամբ երկու մասի պառակտված ժողովրդի վերամիավորման» խնդիրը լուծելու համար:

1945 թ. աշնանը ձևավորվեց Ադրբեջանի դեմոկրատական կուսակցությունը, որի առաջնորդը դարձավ Մեյիդ Զաֆար Փիշևարին: Վերջինս Ռեզա շահի օրոք ձերբակալվել էր և տասը տարի անցկացրել էր բանտում: Նա «Աժիր» թերթի խմբագիրն էր, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում: Փիշևարին ընտրվել էր Մեջլիսի պատգամավոր, սակայն նրա մանդատը չեղարկվել էր իշխանությունների կողմից²:

1945 թ. նոյեմբերի 20-ին Թավրիզում գումարված Ադրբեջանական ազգային կոնգրեսի համագումարը միասնաբար պաշտպանեց Իրանական Ադրբեջանի ինքնավարության գաղափարը: Նոյեմբերի 23-ին Ազգային կոնգրեսը ընդունեց հռչակագիր՝ ուղղված շահին, մեջլիսի նախագահին, վարչապետին՝ պահանջելով ազգային ինքնավարություն: 1945 թ. դեկտեմբերի 12-ին ձևավորվեց Ադրբեջանական ազգային կառավարությունը³: Կառավարության առաջին հրամաններից մեկը պարտավորեցնում էր պետական և մասնավոր բոլոր դպրոցներում դասավանդումն անցկացնել ադրբեջաներեն: Մանկավարժների մասնակցությամբ ստեղծում է նաև նոր դասագրքեր ստեղծելու համար հանձնաժողով⁴:

Բաքվում լույս տեսնող հայալեզու «Կոմունիստ» թերթի էջերը լի են Իրանական Ադրբեջանում տիրող համընդհանուր ոգևորության վերաբերյալ շինծու նյութերով: Բերենք մի քանի օրինակ. «Ամեն օր կառավարության նստավայր են գալիս ազգաբնակչության տարբեր խավերի բազմաթիվ խմբեր և հայտարարում, որ իրենք պատրաստ են համագործակցել կառավարության հետ: Ազգաբնակչությունը հայտարարում է, թե Ադրբեջանի քաղաքներում ու ճանապարհներին երբեք այդպիսի անվտանգություն չի տիրել, ինչպես ներկայումս»⁵: «Զենջանում կատարյալ հանգստություն է տիրում: Վերացվում է սպեկուլյացիան: Առաջները շատ դժվար էր գնացքի տոմս գնել, իսկ այժմ այդ հեշտ գործ է և չի պահանջում միջնորդների միջամտությունը»⁶: ««Ադրբեջան» թերթը սիստեմատիկորեն բազմա-

¹ Նույնը՝ էջ 125:

² «Կոմունիստ», 28 դեկտեմբեր 1945:

³ **Полищук А.**, նշվ. աշխ., էջ 126:

⁴ «Կոմունիստ», 28 դեկտեմբեր 1945:

⁵ «Կոմունիստ», 23 դեկտեմբեր 1945:

⁶ «Կոմունիստ», 18 դեկտեմբեր 1945:

թիվ նամակներ ու հեռագրեր է տպագրում, որոնցում ողջունում են ազգային կառավարությունը: Դեկտեմբերի 19-ի համարում հրապարակված են ողջույններ, որ ստացվել են բուն Թավրիզից, այլև Շահպուրից, Մարաղայից, Ահարից և այլն: Արդաբիլում կայացել է միտինգ, որին ներկա են եղել ավելի քան հազար մարդ: Միտինգում ընդունված բանաձևում ասվում է, որ մեջլիսի բացման օրը պատմական տոն է հանդիսանում ադրբեջանական ժողովրդի համար: «Այժմ, - ասվում է ողջույնի մեջ,- մենք սկսում ենք մեր նոր երջանիկ կայսքը, որի համար պայքարել ենք երկար տարիներ»¹:

Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը անթաքույց ոգևորություն էր դրսևորում Իրանական Ադրբեջանում ծավալվող իրադարձությունների նկատմամբ և ոգևորում էր Փիշնարիի կառավարությանը: Մինչդեռ այդ նույն ժամանակահատվածում ԽՍՀՄ իշխանությունները բանակցություններ էին վարում Իրանի կառավարության, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի հետ, որոնց ընթացքում քննարկվում էր նաև Իրանական Ադրբեջանի հարցը:

1946 թ. փետրվարին բանակցություններ տեղի ունեցան Իրանի վարչապետ Ահմեդ Ղավամ Էս-Սալթանեյի հետ: Հետաքրքիր է, որ Իրանի վարչապետ Ղավամը ընդունելով հանդերձ, որ Ադրբեջանի բնակչությունը թյուրքախոս է, նշում էր, որ տարիների ընթացքում այս ժողովուրդը չի ստեղծել այդ լեզվով ուշադրության արժանի գեղարվեստական կամ պատմական ստեղծագործություններ²:

1946 թ. ապրիլին խորհրդային Կարմիր խաչի հրավերով ԽՍՀՄ այցելեց շահի քույր Աշրաֆը: Իհարկե, նրա այցի առանցքը հիվանդանոցներ այցելելն ու առողջապահական համակարգի ուսումնասիրությունը չէր: Գլխավորը Ի. Ստալինի հետ հանդիպումն էր և Քավամի այցի մանրամասների ճշտումը: Իր մեկ ժամանոց ելույթում Աշրաֆը փորձում էր համոզել դադարեցնել Ադրբեջանական ազգային կառավարությանն ուղղված աջակցությունը, որ այդ մարիոնետային պետությունը սրում է երկու երկրների հարաբերությունները³:

Խորհրդային զորքերը լքեցին Իրանի տարածքը 1946 թ. գարնանը, իսկ նույն թվականի դեկտեմբերի 14-ին իրանական զորքերը գրավեցին Թավրիզը: Մեծ թվով ադրբեջանցիներ, այդ թվում նաև ղեկավար պաշ-

¹ «Կոմունիստ», 18 դեկտեմբեր 1945:

² **Алиев С. М.**, նշվ. աշխ., էջ 223:

³ **Арабаджян З. А.** Давление США на СССР и достижение договоренностей о выводе советских войск из Ирана после Второй мировой войны, Иран: ислам и власть, М., 2001, с. 211:

տոններ զբաղեցնող, փախսան Խորհրդային Ադրբեջան: Մինչև 1947 թ. հունվար Խորհրդային Ադրբեջան անցան 6318 մարդ¹:

Այդի Ջաֆար Փիշևարին, որը շարունակում էր Իրանական Ադրբեջանի հետ կապված ծրագրեր մշակել, մահացավ 1947 թ. հուլիսի 3-ին Գյանջայի մոտակայքում տեղի ունեցած ավտովթարի հետևանքով²:

Այս իրադարձություններից տարիներ անց՝ 1956 թ. Խորհրդային Միություն այցելեց Մոհամադ Ռեզա շահը՝ իր կնոջ հետ: Լ. Մլեչին իր գրքում բերում է դեսպան Ա. Վորոնինի հուշերը, ըստ որի Ն. Խրուշչովը Կրեմլում կայացած հանդիպման ժամանակ նշում է, որ Իրանական Ադրբեջանը պատկանում է Իրանին և նրա անբաժան մասն է: Իր հերթին Մոհամադ Ռեզա շահը նշում է, որ այդ խոսքերից հետո իրանական օրգանիզմից դուրս եկան վերջին փշերը³:

Իրանահայ «Ալիք» թերթի 1956 թ. հուլիսի 15-ի թիվ 153-րդ համարում հրապարակվել են ԽՍՀՄ-ում հրաժեշտի հանդիպման ժամանակ Կ. Վորոշիլովի և Մոհամադ Ռեզա շահի ելույթները: Կ. Վորոշիլովն իր ելույթում նշում էր. «Անկախության, ամբողջականության և ներքին գործերին չմիջամտելու քաղաքականությունն է կիրառված երկու երկրների պայմանագրերի մեջ»:

1954-ին ստորագրված համաձայնագրով փակվեց տարիների անցեալ ունեցող սահմանավեճը, այլևս մեր միջև որևէ անհամաձայնություն գոյություն չունի:

Սովետական Միությունը նպատակ չունի մենաշնորհներ ձեռք բերել Իրանում կամ հարևան այլ երկրներում: Մեր երկիրը երբեք չի սպառնացել Իրանին և երբևիցե չպիտի սպառնայ»⁴:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ամփոփելով Խորհրդային Ռուսաստանի, այնուհետև Խորհրդային Միության քաղաքականությունը Իրանական Ադրբեջանի հարցում 1920-21 թթ. և 1941-1946 թթ., կարելի է հանգել մի քանի եզրակացությունների: Քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները 1920-ական թթ. սկզբին փորձեցին քայլեր ձեռ-

¹ Гасанлы Дж., СССР-Иран: Азербайджанский кризис и начало холодной войны (1941-1946 гг.) https://royallib.com/read/gasanli_dgamil/sssriran_azerbaydganskiy_krizis_i_nachalo_holodnoy_voyni_19411946_gg.html#37920 (մուտք՝ 01.04.22)

² Млечин А., В поисках утраченного величия, Иран, ядерное оружие и Ближний Восток, Санкт-Петербург, 2014, с. 216.

³ Նույնը՝ էջ 222:

⁴ «Ալիք» օրաթերթ, 15 հուլիս 1956:

նարկել հարևան տարածաշրջաններում ազդեցության շրջանակներն ընդլայնելու, ինչպես նաև սեփական սահմաններին ուղղված վտանգները չեզոքացնելու ուղղությամբ: Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը՝ ի դեմս Ն. Նարիմանովի, փորձեց նախադրյալներ ստեղծել Իրանական Ադրբեջանի նկատմամբ հավակնություններ ներկայացնելու համար: Ադրբեջանական իշխանությունների մտադրությունները փորձ էր արվում ներկայացնել իբրև Խորհրդային Ռուսաստանի առաջնահերթություն: Այս գործելաոճը որդեգրվեց նաև Ադրբեջանի Կոմկուսի քարտուղար Միր Զաֆար Բադիրովի կողմից: Վերջինս չէր թաքցնում բացահայտ ոտնձգությունները Իրանի հյուսիսային շրջանների նկատմամբ՝ որպես ադրբեջանական քաղաք ներկայացնելով նաև Թեհրանը: Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը համակողմանի աջակցություն էր տրամադրում Ադրբեջանի դեմոկրատական կուսակցությանը և 1945 թ. դեկտեմբերին ստեղծված կառավարությանը Փիշևարիի գլխավորությամբ: Հերթական անգամ ԽՍՀՄ գերակայությունները Իրանի հետ փոխհարաբերություններում փորձ էր արվում փոխկապակցել Իրանական Ադրբեջանի հիմնահարցի հետ: Սակայն, 1946 թ. գարնանը խորհրդային զորքերի դուրս բերումը Իրանից և հետագայում շահական իշխանությունների հետ ձեռք բերված համաձայնությունները խոսում են այն մասին, որ Իրանական Ադրբեջանի հարցը ԽՍՀՄ-ի համար միայն միջոց էր, այլ ոչ թե նպատակ:

Эдуард Зограбян, Аршалуйс Тетейн, Проблема Иранского Азербайджана во внешней политике советских властей (1920-1940-е годы) - Проблема «Иранского Азербайджана» или «Южного Азербайджана» занимала особое место в геополитических планах Советской России, а позднее Советского Союза. Азербайджанские коммунисты пытались связать политические приоритеты советского руководства с вопросом Иранского Азербайджана. После окончания Гражданской войны власти Советской России в начале 1920-е гг. пытались предпринять шаги по расширению сферы своего влияния на соседние регионы, а также нейтрализовать угрозы собственных границ. Руководство Советского Азербайджана в лице Наримана Нариманова пыталось создать предпосылки для предъявления претензии по отношению к Иранскому Азербайджану. Первый секретарь ЦК Коммунистической партии Азербайджана Мир Джафар Багиров не скрывал открытых посягательств на северные районы Ирана, представляя Тегеран азербайджанским городом. Лидер Советского Азербайджана открыто говорил о «воссоединения» двух частей одного народа. Руководство Советского Азербайджана оказывало всемерную поддержку Демократической пар-

тии Азербайджана и главу Демократической Республики Азербайджан Сейид Джафар Пишевари. Однако вывод советских войск из Ирана весной 1946 г. и достигнутые позднее договоренности с шахским правительством показывают, что вопрос об Иранском Азербайджане был для СССР лишь средством, а не целью.

Eduard Zohrabyan, Arshaluys Teteyan, The Problem of Iranian Azerbaijan within the foreign policy of the Soviet authorities (1920-1940) - The problem of "Iranian Azerbaijan" or "South Azerbaijan" occupied a special place in the geopolitical plans of Soviet Russia, and later the Soviet Union. Azerbaijani communists tried to link the political priorities of the Soviet leadership with the issue of Iranian Azerbaijan. After the end of the Civil War, the authorities of Soviet Russia in the early 1920s tried to take steps to expand their sphere of influence in neighboring regions, as well as to neutralize the threats to their own borders. The leadership of Soviet Azerbaijan, represented by Nariman Narimanov, tried to create the prerequisites for making a claim against Iranian Azerbaijan. The first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, Mir Jafar Baghirov, did not hide open encroachments on the northern regions of Iran, representing Tehran as an Azerbaijani city. The leader of Soviet Azerbaijan spoke openly about the "reunification" of two parts of one nation. The leadership of Soviet Azerbaijan provided all possible support to the Democratic Party of Azerbaijan and the head of the Democratic Republic of Azerbaijan, Seyid Jafar Pishevari. However, the withdrawal of Soviet troops from Iran in the spring of 1946 and the agreements reached later with the Shah's government show that the question of Iranian Azerbaijan was only a means for the USSR, not a goal.

Ուղարկվել է խմբագրություն 08.06.2022թ.

Գրախոսվել է 15.06.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 10.06.2022 թ.

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՆՐԸ ԵՎ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՇՈՏ ԳԱԼՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Գեղարվեստական վավերագրություն, ժանր, տարածություն և ժամանակ, կառուցվածք, կենսագրական շերտ, լեզվառճական համակարգ, արքետիպ, հասկացույթ, շրջասույթ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ գեղարվեստական վավերագրության¹ արմատները ձգվում են դարերի խորքը: Հնագույն ժամանակներից գեղարվեստական գրականությանը և մանավանդ բանահյուսությանը հայտնի է ուղեգրությունն իբրև գրական հնարանք: Ճամփորդական նոթերն առավելապես գրառվել են պատմողական բնույթի աշխատություններում և նամակներում: Ալեքսանդր Մեծը նամակների ձևով էր պատմում իր ճամփորդության մասին:

Միջնադարյան, Վերածննդի և հաջորդ ժամանակների հեղինակները, օգտվելով ընձեռած հնարավորություններից, գրել են գեղարվեստական վավերագրության բազմաթիվ էջեր:

Դեռևս վաղ միջնադարում ստեղծվել է հիշատակարանային գրականություն, որի հեղինակները մի կողմից՝ եղել են իրադարձությունների ականատես, մյուս կողմից՝ ըստ կարելիության գրի են առել այդ ամենը: Մեզանում հուշագրության սկիզբը համարվում է Եղիշեի պատմությունը: Վարդանանց պատերազմի տարեգրությունը գրական նոր ժանրի՝ պատմական հուշագրության նախօրինակ է՝ իբրև ականատեսի գրառում²:

Առանձնանալով պատմագրությունից՝ գեղարվեստական վավերագրությունը՝ իբրև ինքնուրույն ժանր, անցել է զարգացման երկար ճանապարհ՝ անընդհատ հարստանալով և ծավալվելով:

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

13-րդ դարում Հեթում պատմիչը, լինելով Կիլիկյան Հայաստանի դեսպանը և հայկական զորքերի հրամանատարը, իր տեսած 14 երկրներ-

¹ Գեղարվեստական վավերագրություն տերմինը գործածվել է արվեստի այլ ճյուղերում ևս: Այն՝ իբրև կարգախոս, անցյալ դարի սկզբներին առաջ է քաշվել Ռուսաստանի նկարիչների միության կողմից, որի անդամները, հետևելով շրջիկ նկարիչների ավանդույթներին, ձգտել են ստեղծել իրականությունը ճշմարտացիորեն արտացոլող և ժողովրդին հասկանալի արվեստ:

² Կ. Դանիելյան, *Հայ մեմուարային գրականության պատմությունից*, Ե., 1961, էջ 42-43:

րի մասին գրել է «Պատմութիւն թաթարաց» տեղեկատու բնույթի երկը: Հատկապես 15-17-րդ դարերում որպէս հուշագրության տեսակներ մեծ տարածում ստացան ուղեգրությունները և օրագրությունները¹: Ընդ որում, հայ միջնադարյան ուղեգրություններն ունեցել են ճանաչողական նշանակություն, աչքի են ընկել հեղինակների պատմելատճի որոշակի յուրահատկություններով՝ կապված պատումի հավաստիության, երևույթի իրական գնահատման հետ և այլն:

Այս ժանրի բուն պատմությունը՝ լեզվակառուցման ինքնատիպությամբ, ձևավորվում և արմատանում է 17-18-րդ դդ., երբ երևան են գալիս Զաքարիա Ագուլեցու, Երեմիա Չելեպի Քյոնյուրճյանի, Մինաս պատրիարք Ամադեցու օրագրությունները. հետագայում, բուն պատմագրությունից առանձնացած, գրվում են Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու և Գրիգոր պատրիարք Պատմաշանի հիշատակարանները, որոնցում տեղ են գտել թե՛ եկեղեցական վավերագրերը, թե՛ հոգևոր հայրերի թղթերը, կոնդակները, նամակները:

19-րդ դարում հիշատակարանն արդեն ունենում է հիմնավոր և հետևողական առաջընթաց և ըստ այդմ ըմբռնվում է որպէս առանձին՝ հուշագրության նմուշ (օրինակ՝ Գաբրիել Պատկանյանի «Հիշատակարան», Գևորգ Չմշկյանի «Իմ հիշատակարանը» գործերը): Նույն ժամանակի արևելահայ գեղարվեստական վավերագրության լավագույն հուշարձաններից է Խ. Աբովյանի «Դորպատյան օրագրերը», որը գրվել է 1830-1835 թթ.: Անմահ Աբովյանի գրական գործունեության առաջին քայլերում իսկ նկատվում են հիշատակության արժանի իրադարձությունների ներկայացման համարձակ ու հաղթական շեշտեր, որոնցով հեղինակն այս բնագավառում բերում է գրական ուղղության նորություն, վավերագրման նոր ոճ:

Զգալի փոփոխություններ են արձանագրվում նաև ժանրի լեզվառճական և պատկերային համակարգերում: Այսպես է նկատում Կ. Դանիելյանը. «Դորպատյան օրագրերում է Աբովյանն առաջին անգամ ստեղծել կյանքի՝ գեղարվեստական մեծ արժեք ունեցող պատկերներ, տվել բնության տպավորիչ նկարագրություններ և հոգեբանական սքանչելի վավերացումներ»²:

Միանգամայն յուրօրինակ ձևով են կառուցված Խ. Աբովյանի ճամփորդական խորհրդածությունները (նոթերը) «Ուղևորություն դեպի Անիի ավերակները» գրքում (գրված ռուսերեն), որտեղ հեղինակը վավերագրման նոր՝ փիլիսոփայական դիտանկյունից է մոտենում հայ ժողովրդի

¹Նկատի ունենք Մարտիրոս Երզնկացու, Սարգիս Աբեղայի, Սիմեոն դպիր Լեհացու ընդհանուր՝ «Ուղեգրություն» վերնագրով գործերը և Զաքարիա Ագուլեցու «Օրագրություն» երկը:

² Կ. Դանիելյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 205:

պատմության հիմնահարցերին: Անին եղել է հայության հոգևոր և մշակութային զարգացման նշանավոր օրրաններից: Աբովյանը նկարագրում է Անի տանող ճանապարհին ընկած բնակավայրերը, աշխարհագրական տարածքները՝ իմաստավորված ծավալուն մեկնաբանություններով¹: Վավերագրողը զուգահեռներ է անցկացնում Անիի և հին աշխարհի նշանավոր քաղաքների միջև՝ նրա շքեղությունը համեմատելով Շահերազդայի «Հազար ու մի գիշերների» հրաշալիքների հետ: Բացառիկ են նաև այն արժևորումները, որոնք մեծ լուսավորիչը տալիս է Սուրբ Էջմիածնին, որը «հրաշքի նման փրկեց ու պահպանեց հայ ժողովրդին»:

Հայ դասական գրողներից Մ. Թադևոսյանը, Մ. Նալբանդյանը, Պ. Պռոշյանը, Ղ. Աղայանը, Բաֆֆին, Շիրվանզադեն շարունակեցին արևելահայ գեղարվեստական վավերագրության ուղին՝ իրենց հուշագրական երկերում և օրագրություններում ներկայացնելով ժամանակի ամբողջական համապատկերը: Հետագա տարիներին Հ. Թումանյանը, Ա. Իսահակյանը, Ս. Զորյանը, Գ. Մահարին և ուրիշներ արվեստագետի լայն չափանիշներով, հեղինակային ինքնօրինակ մոտեցումներով ընդլայնեցին այս ժանրի սահմանները, հանդես եկան ոչ միայն որպես դեպքերի, վճռորոշ անցքերի ու իրադարձությունների ականատես-վկայողներ, այլև գնահատողներ ու մեկնաբանողներ: Վավերագրումը դառնում է ժամանակի իրականության՝ անձնական օրագրության միջոցով արտահայտման փաստ: Դասական հեղինակների՝ այդ ժանրի ստեղծագործությունները նրանց ապրած ժամանակաշրջանի լավագույն վկայություն են, որովհետև ամեն մի ճշմարիտ ստեղծագործություն իր ժամանակի համարժեք արտացոլանքն է: Վ. Պետրոսյանն իրավամբ նկատում է, որ համաշխարհային գրականության «ամենակենսական երակներից մեկը վավերական ուղղությունն է, և թող ոչ ոք չկարծի, թե սա երկրորդ կարգի գրականություն է»²:

Գիտական գրականության մեջ գեղարվեստական վավերագրության, ինչպես ընդունված է ասել, մետաժանրը³ (բառացի՝ «անդրսեռ» ժանր, հմմտ. անդրլեզու) հաճախ անվանում են մեմուարային գրականություն, որի մեջ մտնում են հիշատակարանը, հուշագրությունը, ուղեգ-

¹ Աբովյանի և իր ուղեկիցների ճամփորդությունը դեպի Անի տեղի է ունեցել 1847 թ. հոկտեմբերի վերջին տասնօրյակին:

² Վ. Պետրոսյան, *Հավասարում բազմաթիվ անհայտներով: Հրապարակախոսություն, վավերագրական արձակ*, Ե., 1977, էջ 412:

³ Մետա (հուն. meta-հետո, համար, միջոցով) տերմինը նշանակում է «կառուցվածքային որոշակի ամբողջություն», որը կարող է այլ կառուցվածքների նկարագրության հիմք դառնալ, օրինակ՝ *մետալեզու*, *մետատեքստ*, *մետատեսություն* և այլն: Այս ժանրի անգլիագիր տերմինաբանության մեջ հուշագրության, օրագրության համար իբրև ընդհանրական հասկացություն կիրառվում է *non fiction* տերմինը:

րությունը և օրագրությունը: 20-րդ դարում արևելահայ գեղարվեստական վավերագրության մեջ բուռն զարգացում է ունենում նաև էսսեն¹:

Հիշատակարանները ձեռագիր մատյանների վերջում կամ էջերի ազատ մասերում գրիչների թողած տեղեկություններ են: Իբրև բացառիկ կարևորություն ունեցող պատմագրական և ազգագրական սկզբնաղբյուրներ՝ հիշատակարաններն ստեղծվել են վիմագիր արձանագրությունների օրինակով և տարածվել քրիստոնյա ժողովուրդների շրջանում (հայեր, հույներ, ասորիներ և այլն): Հեղինակները, պահպանելով հիշատակարանի՝ որպես մեմուարային գրականության տեսակներից մեկի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, արձանագրում էին փաստեր մարդկանց կենցաղից, ընտանեկան հարաբերություններից, հոգեկան աշխարհից, որոնք տեղ էին գտնում տվյալ ժամանակաշրջանի գրական-պատմական երկերում: Հիշատակարանները գրավոր մշակույթի յուրօրինակ արտահայտություն են. ըստ այդմ որակվում են իբրև ծագած հայ միջնադարյան գրականության ժանրերից:

Հուշագրությունը (ֆրանս. memoires), ըստ հեղինակի հայեցողության, անցյալի՝ հետաքրքրություն ներկայացնող դեպքերի ու դեմքերի մասին հիշողություն է, որը նույնպես ունի ժանրային առանձնահատկություն, առաջին հերթին՝ գրավոր խոսքի դրսևորման առումով: Այդ ժանրը հանդես է բերում տեսակային բազմազանություն՝ ժամանակակիցների հուշային դիմանկարներ, հեղինակի ինքնակենսագրություն, մեծ մարդկանց զավակների, հարազատների պատմածներ, գրողի կյանքի գլխավոր դեպքերի խաչաձևում ժամանակի գրամշակութային, հասարակական իրադարձություններին և այլն: Թեմատիկ առումով ևս կա տարբերություն. հայտնի են *անձնական², թատերական, քաղաքական, պատրիարքական³ հուշեր* և այլն: Ժանրի բազմազանությունը նկատելի է արևելահայ հուշագրության ընտիր էջերում, որոնցից մի քանիսն ունեն աղբյուրագիտական նշանակություն⁴: Առավել ընդգրկուն են հուշ-դիմանկար-

¹ Էսսեի ժանրն իր անվանումով առաջացել է, երբ ֆրանսիացի գրող-փիլիսոփա Միշել դը Մոնտենը 1580թ. լույս ընծայեց իր երկը և այն կոչեց Essais (Փորձեր), որի վրա աշխատեց շուրջ քսան տարի:

² Տե՛ս **Զապել Եսայան**, *Անձնական հուշեր Հովհաննես Թումանյանի մասին* («Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում»), Ե., 1969, էջ 150-169:

³ Տե՛ս **Զաւէն Արքեպս.**, *Պատրիարքական յուշերս, վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ*, Գահիրէ, 1947:

⁴ Հայ հուշագրական արձակի դասական նմուշներ են Պ. Պողոսյանի «Հուշիկներ», Ղ. Աղայանի «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» գրքերը: Նորագույն շրջանում նման բնույթի են Ա. Ահարոնյանի «Իմ գիրքը» հուշապատումը, Ն. Թումանյանի «Հուշեր և գրույցները», Վ. Փափազյանի «Հետադարձ հայացք», «Սրտիս պարտքը» երկերը, Գ. Բեսի «Հուշանովելները», Պ. Սևակի «Անցյալը ներկայացած» ինքնակենսագրականը և այլն:

ները (օրինակ՝ Ա. Իսահակյանի «Իմ հուշերից» գիրքը, Հ. Ղանալանյանի «Հուշ-դիմանկարները», Ս. Ջորյանի «Հուշերի գիրքը», Ռ. Զարյանի «Հուշապատում» ակնարկները և այլն): Սրանք հուշեր են գրողների, արվեստագետների, գիտության ականավոր գործիչների մասին, որոնց հեղինակները հանդիպել են տարիներ շարունակ և մոտիկից ճանաչել նրանց:

Ուղեգրությունը (ճանապարհորդագրություն) հեղինակի՝ ճամփորությունից ստացած անմիջական տպավորության գրառումն է. նպատակն է ընթերցողին տեղեկացնել, պատմել ուղևորության ընթացքում տեսածն ու զգացածը, ներկայացնել հանդիպած մարդկանց կյանքն ու կենցաղը, որոշ չափով հարստացնել ընթերցողի գիտելիքները: Հաճախ ուղեգրությունը համարվում է հուշագրության ենթատեսակ՝ ունենալով նաև վերջինիս լեզվին բնորոշ կառուցվածքային բաղադրիչներ: Ժանրի առումով «անսովոր» ուղեգրություն է Կ. Զարյանի «Սպանիա» վեպը, որը ճամփորդական նոթերի կամ գրողի օրագրի, գեղարվեստական արձակի կամ փիլիսոփայական-մշակութաբանական վերլուծությունների մի համադրություն է:

Ս. Կապուտիկյանի ուղեգրությունները, օրինակ, պատկերում են սփյուռքահայության կյանքն ու ամենօրյա պայքարը՝ հեռավոր ափերում պահպանելու ոչ միայն ֆիզիկական գոյությունը, այլև հայրենի մշակույթն ու լեզուն: Դրանք գրված են անվանի բանաստեղծուհու՝ գրավոր խոսքին բնորոշ յուրահատուկ խոհականությամբ, իրականության փիլիսոփայական ընկալման խորքով, որոնք արտահայտվում են ինքնատիպ ձևակերպումներով, այլև դատողական-մտահանգումային նախադասություններով:

Օրագրությունը (գեղարվեստական օրագիրը) հեղինակի կյանքի մանրամասն նկարագրությունն է՝ վավերական պատմություններով հագեցած: Գրանցվում են փաստեր, որոնք կարող են ձևավորվել նաև միակազմ և թերի նախադասություններով: Այս դեպքում խոսքը մեծ չափով մենախոսություն է, թեև կարող են տեղ գտնել նաև երկխոսության ամբողջական հատվածներ¹: Ինչպես նշում է Գ. Զոհրապը, «ճշմարիտ օրագրությու-

¹ Արևելահայ օրագրության հայտնի նմուշներ են Մ. Նալբանդյանի «Հիշատակարանը», Հ. Թումանյանի «Պատերազմի տարիների օրագրերը», Ա. Իսահակյանի «Հիշատակարանը», Լ. Կամսարի «Սոցիալիզմի Սահարա» օրագրությունը, «Բանտիս օրագիրը», Ս. Խանգադյանի «Երեք տարի 291 օր» ռազմաճակատային օրագիրը, Ս. Սարգսյանի «Կյանքը կրակի տակ» վեպ-օրագրությունը, Կ. Մուրենյանի «Օրագիր. 1943-2001» երկխոսությամբ և այլն: 2018թ. Փարիզում ֆրանսերենով լույս է տեսել Ա. Գրիգորյանի «Զինվորային օրագիրը» («Journel d'un militant») խորագրով գիրքը: Հեղինակը քառասուն տարի շարունակ գրառել է իր հուշերը, որոնցում ընդգրկված են հայ և մասնավորաբար ֆրանսահայ իրականության դեպքերն ու դեմքերը: Լինելով հայ դատի բեղուն պայքարի մարտիկ՝ հեղինակը գրքի նախաբանում նշել է, ու ինքը հաջորդ սերնդին է փոխանցել իր փորձառությունը (տե՛ս Նոր Յառաջ, երկօրեայ թերթ, 2018, դեկտեմբեր 20, էջ 3):

նը համոզումի պէս անկեղծ, հաւատքի պէս հաստատ ու կրօնքի պէս սուրբ է, այնքան, որ ներելի չէ ամէնուն ձեռք երկնցնել անոր»¹: Օրագրերը թեմատիկայով նման են հուշերին, սակայն ծավալով և բնույթով տարբեր են՝ *Ճամկորդական, ռազմաճակատային, բանակային, կրոնական*² և այլն:

Ինչպէս նշեցինք, գեղարվեստական վավերագրության տեսակներից է նաև **էսսեն** (*խոհագրություն*. ֆրանս. *essai «ակնարկ»*), որը յուրահատուկ հիշատակարան-օրագիր է՝ տարաբնույթ բովանդակությամբ: Այն որևէ բնապատկերի, հանդիպման տպավորությունից ծնված գեղարվեստական արձակ ստեղծագործություն է՝ ուրույն բառապաշարով, խոսքի կառուցման հակիրճությամբ:

Որոշ հեղինակներ էսսեն անվանում են գրական ուրվագիծ, փոքր ծավալի և ազատ կոմպոզիցիայի արձակ ստեղծագործություն, որն արտահայտում է հեղինակի անհատական տպավորություններն ու նկատառումներն ինչ-որ կոնկրետ հարցի մասին և «չի հավակնում քննության առարկայի սպառիչ ու վերջնական մեկնաբանության»³:

Սույն ժանրատեսակով ստեղծագործել են շատ հեղինակներ՝ գրողներ, արվեստագետներ, գիտնականներ, շարքային մարդիկ: Ժանրը գեղարվեստական գրականության մի երակ է, սակայն նրանից զգալիորեն տարբերվում է: Եթե գրող-գեղագետը ազատ է կերպարների ընտրության մեջ, այսինքն՝ նա կարող է անհրաժեշտության դեպքում իր ստեղծագործության մեջ ներառել հերոսներ՝ ստեղծելով իրականության առանձին պատկերներ, ապա գեղարվեստական վավերագրության հեղինակը ազատ չէ այդ ընտրության մեջ: Նա հնարավորություն ունի կերպարագծելու միայն իր հետ առնչություն ունեցած մարդկանց դիմանկարները: Վ. Բելինսկին նշում է, որ այս դեպքում հեղինակը «ոչ թե մտահոգացած տիպերի հետ գործ ունի, այլ իր ծանոթ մարդկանց ու դեմքերի հետ, որոնց շրջապատում նա ապրել է և անցկացրել իր կյանքի օրերը»⁴:

Հարկ է շեշտել, որ գեղարվեստական վավերագրության հեղինակը վերջին հաշվով ենթակայական դիրք կարող է ունենալ: Այդ է վկայում, օրինակ, Ս. Զորյանի հետևյալ միտքը. «Հուշերի մեջ հնարավոր չէ բացարձակ օբյեկտիվություն, և սուբյեկտիվ մոտեցումը զգալի տեղ է բռնում անկասկած»⁵: Այս դեպքում հեղինակը բնորոշին ընկալում է իր պատկերացումներով: Վերջիվերջո գեղարվեստական վավերագրությունը կյանքը

¹ Գ. Զոհրապ, *Երկերի ժողովածու*, հ. Գ, Ե., 2002, էջ 277:

² Կրոնական օրագրության տեսակի մասին շեշտադրել է Զ. Սուրմանիձեն, որը հետազոտել է 18-րդ դարի անգլիական օրագրությունը:

³ Տե՛ս Ս. Սանթրյան, *Գրականագիտական բառարան*, Ե., 2009, էջ 80:

⁴ В. Белинский, *Полное собрание сочинений, в 13 томах, т. XII*, М., 1956, էջ 154:

⁵ Ս. Զորյան, *Հուշերի գիրք*, Ե., 1991, էջ 7:

լուսանկարչական ճշգրտությամբ չի ներկայացնում: Ա. Շիրվանզադեն նշում է, որ «չկան և չեն կարող լինել ֆոտոգրաֆիական ճշտություն ունեցող պատկերներ ներկայացնող ստեղծագործություններ»¹:

Հուշագրությունը մեծ դիմադրություն պահանջող ժանր է, և հեղինակները սովորաբար դժվարությամբ են վկայագրում իրենց տեսածը: Ընդհանրապես իրականության և հուշերը շարադրելու միջև տարածաժամանակային զգալի ընդգրկում է անհրաժեշտ: Ժամանակն ամեն մի ինքնակենսագրական երկի «գլխավոր կերպարն» է: Նախօրեին կատարվածը հաջորդ իսկ օրը չի կարող հայտնվել հուշագրության էջերում: Տարածաժամանակային որոշակի կտրվածքից հետո է հուշափաստը դառնում վավերագրության պատումային հոսք: Հարկ է հիշատակել Հ. Խաչատրյանի «Քերթողահայրը» պատմավեպի դրույթներից մեկը. պատվիրատու Սահակ Բագրատունու հորդորին՝ «Պատմության» սահմանները հասցնել մինչև իրենց օրերը, քերթողահայրն անվարան պատասխանել է. «Ես չեմ կարող վարվել այնպես, ինչպես հուշում ես դու: Անկարելի է մեր ժամանակի կյանքը դրվագել որպես պատմություն: Յուրաքանչյուր իրադարձություն պիտի նայել առնվազն քառասուն տարվա հեռավորությունից... Պիտի սպասել այնքան ժամանակ, մինչև հասարակության կյանքի որևէ փուլ թանձրանա և դառնա հուշ»²:

Հուշագրությունը կարող է ունանալ նաև պատմամշակութային արժեք: Հայ գրողների կենսագրության բազում հատվածներ քաղվում ենք հուշագրական էջերից: Եթե այդ էջերը չհյուսվեին, մենք գրողների կենսագրական բազում շերտերին հաղորդակից չեինք լինի: Որոշակի շրջասույթներ ծնվել են հուշագրության էջերում: Մեզանում լայն տարածում գտած *ամենայն հայոց բանաստեղծ* շրջասույթը «ծնվել է» հուշագրության էջերում:

Ժամանակակից ճանաչողական լեզվաբանության հիմնահարցերից մեկը տիպաբանական հասկացությունների իրացումն է: Հասկացությամբ մտքի կառուցվածքային միավոր է, որ ամրագրված է հուշագրության լեզվատիրություն:

Հասկացությամբ մտածական բազմաչափ բաղադրիչ է, որը կարող է արտացոլել աշխարհընկալման գործընթացներ և մարդկային գործունեության արդյունքներ: Այն մեծ չափով ճանաչողական և հոգեկան դրսևորումների կառույց է, որի առանձնահատկությունները հնարավորություն են տալիս իրական կյանքն արտացոլելու տարաբնույթ տեսանկյունների ամբողջության մեջ: Ինչպես նշում է Վ. Մալովան, հաս-

¹ Բաֆֆին ժամանակակիցների հուշերում, Ե., 1986, էջ 228:

² Հ. Խաչատրյան, Քերթողահայրը, Ե., 1985, էջ 294:

կացույթը տվյալ հասկացության բովանդակությունն է, մտքի հոմանիշը¹: Այս առումով հուշերում և ուղեգրություններում ուշագրավ է *մանկություն, հուշ, հիշողություն, ճանապարհորդություն (ճամփորդություն), ուղևորություն, հանդիպում* հասկացությունների ոլորտը:

Հուշագիրների ստվար մասը տևական հիշողության մեջ եղած մտապատկերներով ներկայացնում է նաև ծնողների դիմանկարը²: Այսպես. Ղ. Աղայանը «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» երկում ներկայացնում է նաև ծնողներին: Այստեղ երևում են նրանց և՛ բնավորության որոշ մանրամասներ, և՛ արտաքին բարեմասնություններ: Որոշ հուշագիրներ ծնողների դիմանկարները կերտում են գուգահեռաբար՝ շատ հաճախ հակադրելով միմյանց. սա հակադրական համեմատություն է, որը կատարվում է հակադրվող անձերին հակադրական հատկանիշներ վերագրելու միջոցով³. Ծնողների դիմանկարը լավագույնս կերտել է նաև Հ. Շիրազը «Մի փետուր իմ արծիվ կյանքից» հուշագրության մեջ: Այն գծվում է համեմատությունների յուրահատուկ կուտակումով. «Մայրս հեզ էր, նույնիսկ հեզիկ ու ծայրաստիճան ինքնամփոփ ու մենասեր, քնքուշ, ինչպես հով, երկչոտ, ինչպես սարի եղնիկ, սիրելի, ինչպես թփերի տակ քաշված լացակումած աչքերով մանուշակ: Հայրս նույնպես բարի ու մեղմախոս էր, ինչպես Շիրակի դաշտերի հովերը, բայց երբեմն խիստ, ինչպես Արագածի ձմռան շունչը» (էջ 7):

Հուշագրության մի հատկությունն է, որ, կարծում ենք, հետաքրքրական միտք կարող է տալ հոգեկեզվաբաններին: Մասնագետները նշում են, որ հուշեր գրելը այսպես կոչված «թերապևտիկ» ազդեցություն կարող է ունենալ: Գրող Վ. Ալազանը հիվանդության ծանր շրջանում հոգենյարդաբան պրոֆ. Գրոյի խորհրդով զբաղվել է հուշագրությամբ, որը թուլացրել է պրկված նյարդերը, առողջություն պարգևել նրան⁴:

¹ Տե՛ս **В. Маслова**, *Когнитивная лингвистика*, Мн., 2005, էջ 31:

² Ըստ վերլուծական հոգեբանության հիմնադիր Կ. Յունգի՝ հուշագրությունը շարադրելիս դուրս են լողում մոր, հոր մասին մտավոր պատկերացումներ, որոնք մարդկային հոգեկերտվածքի և փոխհարաբերություններին բնորոշ արքեսիպեր են: Վերջիններս հիշողություններ են, որոնք ինչ-որ ժամանակ ձևավորվել են, բայց հետագայում ճնշվել են կամ մոռացվել: Տե՛ս Կ. Յունգ, *Архетипы и коллективное бессознательное*, философия, АСТ, М., 2019, էջ 55:

³ Հմմտ. **Պ. Պողոսյան**, *Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ (խոսքի տեսություն), գիրք երկրորդ*, Ե., 1991, էջ 16:

⁴ Սա արտամղման երևույթ է, որն ըստ Զ. Ֆրոյդի, Էսի (Էգոյի) պաշտպանական մեխանիզմներից է, որի շնորհիվ գիտակցության ոլորտից ենթագիտակցության ոլորտ են մղվում հագեցած բովանդակություններ, հիշողություններ և այլն: Ֆրոյդը համարում է, որ արտամղված մտքերը չեն կորցնում իրենց ակտիվությունը անգիտակցականում, և դրանց

Ամերիկացի հոգեբան Ջերի Վաքսլերը (2013) փոքր տարիքից օրագիր է պահել և գրառել իր մտքերը: Հոգեբանը տարիներ անց հիշում է, որ բառերի հորդումը թղթի վրա հանգստացրել է իր խառնված մտքերը, խաղաղեցրել իրեն: Հոգեբանը համարում է, որ երբ գրում ես հոգու խորքից, բացահայտում ես ինքդ քեզ, ավելի հստակ ես տեսնում ամեն ինչ: Ըստ նրա՝ ճանաչված մարդկանց հուշերը հասարակության մեջ կարող են հեղափոխության նման մի բան առաջացնել: Կյանքի պատմություն գրելով՝ ըստ էության կարելի է տեսնել մարդու գործունեության սահմանները, հասկանալ նրա էությունը և մտքի կառուցվածքը: Ջ. Վաքսլերը համարում է, որ խճճված մտքերը հուշերում ըստ էության ձևավորվում են խճանկարի հատվածների պես: «Հուշեր գրելը բուժման միջոց է», - եզրակացնում է հոգեբանը¹:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Գեղարվեստական վավերագրության ժանրատեսակները կառուցված են լեզվաոճական բազմապիսի առանձնահատկություններով՝ անկախ լեզվակառուցվածքային որոշակի ընդհանրություններ ունենալուց:

Ашот Галстян, Жанр художественной документалистики и некоторые его особенности - Корни армянской художественной документалистики уходят вглубь веков. Отделившись от историографии, художественная документалистика, как самостоятельный жанр, прошла долгий путь развития. Существенные изменения были зарегистрированы в языково-стилистической и изобразительной системах жанра. В этом жанре писали многие авторы: писатели, артисты, ученые, простые люди. Этот жанр – ветвь художественной литературы, но он существенно отличается от нее. Если писатель художественной литературы свободен в выборе персонажей, то-есть он может при необходимости включать в свое произведение героев, создавая отдельные образы действительности, то автор художественной документа-

---

պոռթկման կանխարգելման համար պահանջվում է հոգեկան էներգիայի մշտական ծախս (Տե՛ս Ջ. Ֆրոյդ, *Հոգեվերլուծության ներածություն*, Ե., 2002, էջ 27):

¹ Շատ մտավորականների հավաստման՝ մեզանում լույս տեսած «Նշանավոր մարդկանց կյանքը» („Жизнь замечательных людей”) մատենաշարով գրքերի ընթերցումը համարվում է միանգամայն ընդունելի (հետաքրքիր, «հոգեթերապևտիկ»): Քննադատության պատմաբանները որոշակի տեղ են հատկացնում *կենսագրական դպրոցին*: Քննադատության և գրականության պատմության բնագավառում չկա ավելի հետաքրքրաշարժ, ավելի հաճելի և դրա հետ միասին ավելի ուսանելի ընթերցանություն, քան մեծ մարդկանց լավ գրված կենսագրությունը: Տե՛ս Ժ. Քալանթարյան, Քննադատություն իբրև գործնական գրականագիտություն, Ե., 2017, էջ 88-89:

листики не свободен в этом выборе. У него есть возможность изображать только портреты людей, с которыми он общался.

Мемуары могут иметь также историко-культурную ценность. Многие отрывки из биографий армянских писателей взяты из мемуарного жанра. Определенные расхожиевыражения родились на страницах мемуаров.

Одной из проблем современной познавательной лингвистики является реализация типологических понятий. В воспоминаниях путевых заметках знаменателен круг понятий *детство, воспоминание, память, путешествие, поездка, встреча*. При написании мемуаров всплывают мысленные представления о родителях, которые являются архетипами, типичными для человеческой психики и отношений. Последние представляют собой воспоминания, которые когда-то были сформированы, но позже были подавлены или забыты.

Ashot Galstyan, The Genre of Documentary Fiction and Some of its Features - The roots of Armenian documentary fiction go centuries back. Having separated from historiography, documentary fiction, as an independent genre, has come a long way of development. Significant changes were registered in the linguistic-stylistic and visual systems of the genre. Many authors wrote in this genre: writers, artists, scientists and ordinary people. This genre is a branch of fiction, but it differs significantly from it. If a writer of fiction is free to choose characters, that is, he can, if necessary, include heroes in his work, creating separate images of reality, the author of documentary fiction is not free in this choice. He has the possibility to depict only portraits of people with whom he communicated.

Memoirs may also have historical and cultural value. Many excerpts from the biographies of Armenian writers are taken from the memoir genre. Certain common expressions were born on the pages of memoirs.

One of the problems of modern cognitive linguistics is the implementation of typological concepts. In memoirs and travel notes, the circle of concepts *childhood, remembrance, memory, journey, trip, meeting* is significant. When writing memoirs, mental representations of parents emerge, which are archetypes typical of the human psyche and relationships. The latter are memories that were once formed, but were later repressed or forgotten.

Ուղարկվել է խմբագրություն 16.05.2022թ.

Գրախոսվել է 30.05.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 10.06.2022 թ.

**ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ Դ. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՏԱՂ ՍԵՐՆԴԻ
ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻՋՈՑ**

ԷՄԻՆ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հայրենասիրություն, հայեցակարգ, ոճ, նվիրվածություն, դավաճանություն, տարածություն և ժամանակ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմության թեման առաջնայիններից մեկն է եղել Դ. Դեմիրճյանի ստեղծագործական կյանքի տարբեր շրջաններում և գեղարվեստականացվել է ներկայում թողած հետազոծի համապատկերում: Պատմությունը Դեմիրճյանն արժևորել է որպես ներկայում շարունակվող անցյալ և ժողովրդի անցնելիք ճանապարհը ուրվագծող լուսարձակ: Հոգվածում փորձ է արվում Դեմիրճյանի՝ պատմության հայեցակարգի ընկալումները բացահայտել վերոնշյալ դիտարկումների համապատկերում:

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Իր գրական գործունեության տարբեր շրջաններում Դ. Դեմիրճյանը հետևողականորեն անդրադարձել է հայոց պատմության առանցքային իրադարձություններին, թերթել նրա «սպիտակ» էջերը, դրանք լրացրել ինչպես հերոսական, այնպես էլ ողբերգական դեպքերի, ժողովրդի հոգևոր մաքառումների գեղարվեստական բարձրարժեք արծարծումներով:

Պատմության թեմայով գրված ստեղծագործությունները, մասնավորապես «Գիրք ծաղկանց» (1935) վիպակը, «Երկիր հայրենի» (1936) հերոսական դրաման և «Վարդանանք» (1956) պատմավեպը տասնամյակներ շարունակ հայրենասիրական դաստիարակության կարևոր միջոցներ են եղել մատաղ սերնդի համար և շարունակում են մնալ աշխարհաքաղաքական անկախատեսելի զարգացումների, այդ համապատկերում՝ պետականության հիմքերի քայքայման, հոգևոր արժեքների արժեզրկման մեր օրերում:

«Գիրք ծաղկանց» ուշագրավ է նյութի ընտրության առումով. «Հայտնի է, որ հայ գրողները, բանաստեղծները, թարգմանիչներն ու վիպասանները ժողովրդի քաղաքական մաքառումները ներկայացնելու հա-

մար նյութ են քաղել պատմության հերոսական անցքերից կամ նահատակների կյանքից: Նրանց ուշադրությունից դուրս են մնացել հայ ժողովրդի գաղափարական մաքառումը: Դեմիրճյանի «Գիրք ծաղկանցն» այն երկն է, որ ի հայտ է բերում այդ թեման՝ նյութ քաղելով հայկական վերածնության ժամանակաշրջանից»¹:

Վիպակի մյուս առանձնահատկությունը, «Էական նորությունն այն է, որ պատմական մեծահոջակ դեմքերի կամ դիցաբանական առասպելական հերոսների փոխարեն Դեմիրճյանը հերոսներ ընտրեց պատմության անանուն ներկայացուցիչներից»²:

Այդ ներկայացուցիչներից յուրաքանչյուրը խորհրդանշում է հայ ժողովրդի կենսունակության հատվածներից մեկը: Վանահոր կերպարով բացահայտում է ժողովրդի կառուցման ոգին ու իմաստությունը, Ղունկիանոսի կերպարով՝ գրի ու դպրության պաշտամունքը, Զվարթը ստեղծագործ ոգու ու ազատության մարմնացումն է, Հուսիկը՝ վեհության ու անձնագոհության: Այս կերպարներով Դ. Դեմիրճյանը նորություն բերեց պատմության հայեցակարգի՝ պատմական նյութի մշակման մեթոդաբանության բնագավառում՝ «Շարժառիթների վաղեմի մեթոդից շրջադարձ կատարելով դեպի պատմական հիմքերից գեղագիտությունը»³:

Դ. Դեմիրճյանի՝ պատմական թեմայով գրված ստեղծագործություններն ունեն ճանաչողական լայն նշանակություն և կարող են մեծապես նպաստել միջառարկայական կապերի ամրապնդմանը: Այս առումով ուշագրավ է «Երկիր հայրենի» հերոսական դրաման, որտեղ նկարագրված դեպքերը տեղի են ունենում Գագիկ Երկրորդ արքայազնի գահակալության ժամանակ: Գագիկ Երկրորդի կերպարը նախ և առաջ հետաքրքիր է որպես ժողովրդին միավորող, անձնական օրինակով հերոսականության մղող անհատականություն մարմնացում:

Քննադատության կողմից նկատվել է, որ Դ. Դեմիրճյանն օգտագործել է մի շարք խորհրդանիշներ՝ բուրգ, պարիսպ, աշտարակ, հող, խիղճ, արյուն և այլն, որոնք յուրովի բացահայտում են հայ մարդու ոգին, ազատատենչությունը, անհանդուրժողականությունը:

Դեմիրճյանը յուրովի հակադրվում է Ե. Չարենցի «Չի եղել մեր գայլը պղնձյա» բանաձևմանը: Այդ հակադրությունը հնչում է Գագիկ Երկրորդի շուրթերով. «Ինձ գայլ են ասում և ճշմարիտ՝ ես գայլ եմ և այս օրերս կպատառոտեմ բյուզանդական գայլին»:

¹ Աղաբաբյան Ս, Հայ սովետական գրականության պատմություն, Եր: 1986, էջ 371:

² Նույն տեղում:

³ Թամրազյան Հր. «Գիրք ծաղկանցի» պատմական հիմքերը, Տես Դերենիկ Դեմիրճյան, Եր, 1977:

Հայրենական պատերազմի տարիներին Դ. Դեմիրճյանը գրեց «Վարդանանք» պատմավեպը, որը ոչ միայն հայ, այլև նախկին Խորհրդային միության վիպասանության անվիճելի գլուխգործոցներից մեկն է: Նա այսպես է ներկայացնում վեպը գրելու շարժառիթը. ԹՎարդանանք՝ պատմավեպը ես գրեցի Հայրենական պատերազմի ժամանակ, երբ վճռվում էր մեր հայրենիքի լինել-չլինելու ճակատակագրական խնդիրը: Ես զգացի, որ «Վարդանանքի» պահանջը օդի մեջ է: Ես հիշեցի հինգերորդ դարը, հայ ժողովրդի կյանքի ու մահվան կոիվը պարսից բռնակալության դեմ, և քանի որ ժողովուրդը դուրս էր եկել Հայրենական պատերազմի, ես կամեցա հիշեցնել նրան, որ նա հնում շատ է ունեցել հայրենիքի պաշտպանության պատերազմներ, որոնց մեջ ամենամեծը Վարդանանց պատերազմն էր»¹:

Դ. Դեմիրճյանը քաջ գիտակցում էր, որ օդից կախված էր նաև հայ ժողովրդի լինել-չլինելու վտանգը: Բանն այն է որ Թուրքիան հարմար պահի էր սպասում պատերազմ հայտարարելու Խորհրդային միությանը և անհամբեր հետևում էր Ստալինգրադի ճակատամարտին: Եվ եթե Ստալինգրադն ընկներ, ճանապարհ կբացվեր դեպի Անդրկովկաս, և թուրքական զորքերը Խորհրդային միություն կներխուժեին Հայաստանի ու Վրաստանի սահմաններից: Ուստի, Դ. Դեմիրճյանն ազգային պատմության սյուժեներին ու կերպաններին է դիմել այն հստակ և սպառիչ գիտակցությամբ, որ ամեն մի ժողովուրդ իր արմատների, իր պատմության շարունակությունն է: Հայոց պատմության էջերում նրան հետաքրքրել է ոչ թե եղելությունների արտաքին տեսքը, այլ պատմական տվյալ դրվագի բարոյական խորհուրդը, մասնավորապես՝ այն շերտերի բացահայտումը, որոնք այս կամ այն կերպ խոսում են արդիականության հետ:²

Դ. Դեմիրճյանի նպատակը Վարդանանց ոգով ռազմաճակատում կռվող հայ զինվորներին ոգեշնչելն է եղել, ինչը հույժ արդիական է նաև մեր օրերում մատաղ սերնդի հայրենասիրական դաստիարակությունը նպատակաուղղված կազմակերպելու համար:

Հայրենասիրության, նվիրվածության, անձնագոհության հիանալի օրինակ կարող են հանդիսանալ վեպի Վարդան Մամիկոնյանի, նրա որդու՝ Զոհրակի, Ատոմ Գնունու, Արտակ Մոկացի, Վահան Ամատունու ու էլի շատ ավելի կերպարներ, որոնց համար հայրենիքը անգնահատելի սրբություն է: Նրանք են համախմբում ժողովրդին, ոգեշնչում և Անձներս վար դնենք, աշխարհք ազատենք՝ կարգախոսով:

Աշակերտներին պետք հասանելի դարձնել, որ Հազկերտի նպատակը ամեննին էլ հայ ժողովրդի կրոնափոխությունը չէր: Դա քաջ գտակ-

¹ «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1947, № 9:

² **Աղաբաթյան Ս.**, Հայ սովետական գրականության պատմություն, էջ 369-370:

ցում էին Վարդան Մամիկոնյանը և նրա համախոհ իշխանները, հոգևորականները, ժողովուրդը:

Տիգրան մեկնելուց առաջ Վարդան Մամիկոնյանը հեռատեսորեն հաշվի է առնում դեպքերի հնարավոր զարգացումների բոլոր տարբերակները, անգամ՝ վատթարագույնը: Չի բացառում, որ Տիգրանում կարող է նաև ոչնչացնեն իրենց. «Նաև կարող են ոչնչացնել մեզ: Պատրաստ եղեք սրան նաև: Գնացողներից մնացողներին ավանդ՝ շուտափույթ կազմել տերունական գորքը նախարարական գորագնդից: Տեր Գնունյաց, քեզ վրա է ընկնում այս գնդի գլխավորումը: Ինչպես նաև Համազասպ իշխանի վրա՝ հանդերձանքը և զինապաշարը: Ռշտունյաց իշխանը, ինչպես մյուսները, կմիավորվեն նախարարներին: Ահա բոլորը, տյարք: Ուխտյալնե՞ր եք: - Ուխտյալներ ենք: - Մի վերջին խոսք ևս,- ասաց Վարդանը,- մի մոռացեք ռամիկին, քաշեցեք գործի մեջ: Բարձր հրահանգ - թույլ չտաք թշնամիներին ժողովրդին վաղաժամ, խռովությամբ կռվի հանեն: Իմացե՛ք, ռամիկը մեր ուժն է»¹:

Վարդան Մամիկոնյանի կերպարը հայրենասիրության խորհրդանիշ է, և փորձը ցույց է տալիս, որ աշակերտներն ամենայն ուշադրությամբ են հետևում նրա մասնակցությամբ զարգացող գործողությունների ընթացքին: Հայրենասիրությունը, սակայն, նրա համար «Միտում չէ, այլ որոշակի պատմահայեցողությունից բխող գեղարվեստական սկզբունք անհատը և պատմությունը, ժողովուրդը և հերոսը համադրումով»²:

Հայրենասիրությունն ու հերոսականը Վարդան Մամիկոնյանի կերպարում ներկայացված է ոչ միայն «Հայոց պատմության նահատակների սիրանքի մեջ հայրենասիրության, պետականության և քաղաքական կողմնորոշման այն թանձր շերտը, այլ առավելապես որպես կյանքի, գոյության, աշխարհի, հոգեկան լիաբուռն զգացմունքների համար մղվող պայքարի գիծ»³:

Վարդան Մամիկոնյանը հերոսականության բացառիկ օրինակ է ցույց տալիս Ավարայրի ճակատամարտում՝ անձնական օրինակով ոգեշնչելով գորագնդերին, աշխարհագրայիններին. «Դուրս գալով ափ՝ Վարդանը նույն սլացիկ թափով զարկեց, մխրձվեց պարսիկների թեթևացած միջոցի վրա: Ռազմադաշտի արևելակողմյան բլրից կռվին հետևող պարսիկ մեծամեծերը Միհրներսեսի, Պերոզի նախարարներից, Վասակի և Գաղիշոյի հետ ուշադրություն սևեռվեցին Վարդանի այս շարժման վրա: Նյութալավուրտը այդ համարեց մի գլխավոր, հասարակ խաբկանք, որին

¹ Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու 14 հատորով, հ.7. Եր., «Հայաստան» հրատ., 1983, էջ 390:

² Արզումանյան Ս. Սովետահայ վեպը, Գ. 1. Եր., «Հայաստան» հրատ., 1967, էջ 542:

³ Մադոյան Հ. Դերենիկ Դեմիրճյան, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1986, էջ 254:

խակոյն կհետևի նրբորեն մտածված իսկական հարվածը: Մի վայրկյան իսկ մտքով չանցկացրեց, որ հենց այս էր ամեն ինչ: Սակայն պարզունակ, անճկուն մի շարժում նա երբեք չէր սպասի նշանավոր գորավարից» (8,589): Այնուամենայնիվ, «թշնամու համար զարմանալին այն էր, ու այդ պարզն ու դյուրինը խճճեց և դժվարացավ, և Վարդանը խլեց մարտի ձեռներեցությունը» (8, 590): Նա կովում էր ողջ ուժով ու ատելությամբ: «Նրա ճանապարհը լցվեց դիակներով, վիրավորներով: Նա թաթառի պես գնում էր, շրջվում այս ու այն կողմ, և ոչ մի հնար չկար նրա առջև կանգնած» (8, 593):

Ավարայրում շատ շատերն են զոհվում՝ Վարդանը, նախարաններից տասնիակներ, հոգևորականներ, բայց կենդանի մնացածներն իրենց Վարդանանք են համարում. «Հայ ժողովուրդը գործում էր իր վերջին ճիգը անգույթ, սկսվում է թշնամու մաշման երկարատև, ծանր շրջանը: Արյանոդող հայ գորքն իր մեծ զոհերի գնով հիմք է դրել հաղթության, զոհեր, որ եղան դավաճանության շնորհիվ»: (8, 606):

Վեպն ավարտվում է իմաստալից վերջաբանով, որը ուսուցողական կարևոր միջոց կարող է հանդիսանալ աշակերտների համար. «Մենավոր մի դամբարան է ծածկում իր տակին ամփոփված մի հոգու հավերժական հանգիստը: Ասում են, որ Վարդանն է այդտեղ: Ճշմարիտ է դա, դժվար է ասել: Բայց դաշտավայրի վճիտ լռության մեջ երբեմն կլսես մի կոկորդային մեղեդիի գեղգեղանքը: Դա վանական է թերևս, կամ այլ անցորդ, կամ մի խումբ մարդիկ: Այդ մեղեդին երգվում է այն պահին, երբ ոտը դնում են Ավարայրի դաշտավայր: Դարերի հին երգն է դա նվիրված Վարդանանց: Ահա այդ հավերժական երգի մեջ էին ավելի ճշմարտորեն ամփոփված Վարդանը և Վարդանանք» (8,608):

Հայրենասիրության մարմնացումներ են նաև Ատոմ Գնունին, Գարեգին Սրվաձայանցը, , Ընծայոց Արսենը, Արծվին՝ Վարդան Մամիկոնյանի թիկնապահը, նրա պահապան հրեշտակը, ով միշտ Սպարապետի կողքին էր: Սրանց միջոցով է անհրաժեշտ, որ դպրոցականները լավ ճանաչեն հայրենիքը, նրա նվիրյալներին, հպարտանան նրանցով, հետագայում ձգտեն նմանվեն նրանց:

Առանձնապես ուշագրավ է Արտակ Մոկացի կերպարը, ում Վարդան Մամիկոնյանը համարում է իր հույսը. ՈԱՅՍՕՐ այս դաշտում չէ մեր հաղթությունը, այն մեր լեռների, մեր սրտերի մեջ է: Եթե կընկնեմ այստեղ, և մերոնք կսկսեն խառնաշփոթը, հույսս դու ես և քեզ աջակից շինականները և ուքեր կմնան կենդանի: Ամենավճռական պահին կանոնավոր նահանջի կբերես խառնաշփոթը, շարունակ հարվածելով կնահանջես, կքաշես լեռները և կոչնչացնես» (8. 573):

Վարդան Մամիկոնյանից շատ բան է սովորել Արտակ Մոկացը ամենավճռական պահերին նա երբեք չէր ասում «առաջ» ասում էր՝ «Իմ հետևից» ինչը շատ ոգևորիչ էր բոլորի համար:

«Վարդանանքը» նաև խիստ ուսուցողական է ազգադավության, իշխանատենչության վերաբերյալ դպրոցականների մոտ համապատասխան վերաբերմունք ձևավորելու առումով, որովհետև մեր մեջ միշտ էլ եղել են ու կան նաև վասակներ, գաղիշոներ և նրանց նմաններ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպն իր գեղարվեստական բովանդակությամբ խիստ արդիական է նաև մեր օրերում, որովհետև թեպետ ժամանակները փոխվում են, բայց նույնն են մնում ինչպես հայրենիքի խլական նվիրյալները և դավաճաններն ու աթոռակոխ տվողները: Պատմության թեմայով գրված Դեմիրճյանի ստեղծագործությունները խիստ արդիական են մեր օրերում և մեծապես կարեղ են նպաստել մատաղ սերնդի հայրենասիրական դաստիարակության ճիշտ կազմակերպանը:

Эминь Малхасян, Восприятие Дереником Демирчяном исторической концепции, как важного способа патриотической воспитания - На разных этапах своей литературной деятельности Дереник Демирчян последовательно обращался к разным периодам армянской истории, представлял трагическое и героическое, освещал не только славные события освободительной борьбы, но и духовной борьбы.

Его произведения на историческую тематику, особенно книга «Книга цветов» и исторический роман «Вардананк», были важным средством патриотического воспитания поколений и продолжают оставаться в наши дни непредсказуемых геополитических событий.

Автор написал «Вардананк» во время Великой отечественной войны, когда судьба армянского народа тоже была под угрозой.

Дело в том, что Турция ждала подходящего момента для объявления войны Советскому Союзу, ждала исхода Сталинградской битвы. Если бы Сталинград пал, турецкие дивизии вторглись бы в Советский Союз от границы с Арменией... И последствия предсказать было нетрудно.

«Вардананк» был вызовом героизма армянским воинам, сражающимся на поле боя, ярким примером патриотического воспитания на примере героев Вардананка, что также очень актуально и сегодня.

Emin Malkhasyan, Derenik Demirchian's perception of historical concept, as an important method of patriotic education - During different stages of scientific activity, Derenik Demirchian consistently explored different periods of Armenian history, looked through the white pages of it, presented the tragic and heroic parts and highlighted not only magnificent events of the liberation struggle, but also Spiritual struggles.

Derenik Demirchyan's historical works, especially the novels "The Book of Flowers" and "Vardanank", were represented as important patriotic educational tools for generations and continue to be in the same position even nowadays.

"Vardanank" was written during the period of The Great Patriotic War, when the Armenian's destiny was in danger.

The thing is that Turkey was waiting for the right moment to declare war on the Soviet Union and was waiting for the result of the Battle of Stalingrad. If Stalingrad had lost the war, the Turkish divisions would have invaded the Soviet Union from the Armenian border...So the ending was not difficult to predict.

"Vardanank" was a challenge to the Armenian soldiers, who were fighting on the front, a shining example of patriotic education which is very up-to-date.

Ուղարկվել է խմբագրություն 13.06.2022թ.

Գրախոսվել է 19.06.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 21.06.2022 թ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԵՎ ԱՆՏԻՊ ՕՐՈՐՆԵՐԸ Ք. ՔՈՒՇՆԱՐՅԱՆԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՈՒՄ

ԱՆԻ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Բանալի բառեր – Քրիստափոր Քուշնարյան, երաժշտական արվեստ, անտիպ, օրորներ, երաժշտագետ, ֆոնդ, ձայնագրություն, հավաքածու:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Քրիստափոր Քուշնարյանի հայ երաժշտական արվեստի տարբեր ճյուղերի պատմության և տեսության խնդիրների լուսաբանմանը նվիրված հիմնաքարային աշխատության կողքին մեծ է նաև նրա ավանդյն իբրև բանահավաք: Հայտնի է, որ լինելով Սանկտ Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի առաջատար երաժշտագետներից, Քուշնարյանը գլխավորել է 1927 թվականին կազմակերպված գիտարշավները դեպի Հայաստան և Վրաստանի հայաշատ վայրեր: Հավաքագրվող նյութի որակը և քանակը հիմք տվեցին հաջորդող 2 տարիներին այդ գիտարշավները կրկնել, ինչի արդյունքում գլանակավոր ձայնագրող սարքով հավաքագրվեց շուրջ 550 նմուշ ժողովրդական և ժողովրդապրոֆեսիոնալ երգեր ու նվագներ, որոնց մի մասը ցավոք վատ հնչողության պատճառով անհնար է լսել, վերծանել: Այսօր ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի Ինստիտուտի Արամ Քոչարյանի անվան ձայնադարանի ամենվաղ /1927-29թթ/ ձայնագրությունները ներկայացնող քուշնարյանական ֆոնդը պարունակում է շուրջ 300 նմուշ: 2008 թվականին հրատարակված «Հայ ավանդական երաժշտություն» մատենաշարի 3-րդ պրակն¹ ամփոփում է այդ ֆոնդի ընտրանին՝ 136 միավոր տարբեր ժանրի ավանդական երգ և 7 գործիքային նվագ:

Գիտակցում էինք հավանականությունը, որ ֆոնդի անտիպ նյութերը գեղարվեստական առումով կարող են պակաս հետաքրքիր լինել, քանի որ ժամանակին կազմված ժողովածուն արդեն իսկ ընտրանի էր: Ամեն դեպքում որոշեցինք ողջ ֆոնդում փնտրել և ամբողջացնել մեզ հետաքրքրող օրորի ժանրի նմուշները: Արդյունքում, քուշնարյանական ֆոնդի անտիպ մնացած և հրատարակության կարոտ արխիվային նյութերում հայտնաբերեցինք ևս 6 օրոր, որոնցից մի քանիսը իրենց գեղարվեստական արժեքով ոչ միայն չեն զիջում այլև ինչ-ինչ ցուցիչներով գերազանցում են որոշ հրատարակված նմուշների: Այսպիսով, մեր ուշադրության ծիրում

¹ Հայ ավանդական երաժշտություն, III պրակ, Երևան, 2008թ.:

գտնվող օրորի ժանրը բուշնարյանական ֆոնորում ներկայացված է 12 նմուշով, որոնցից 6-ը հրատարակվել է վերը նշված ժողովածուում¹:

Հրատարակված օրորները Ք. Քուշնարյանի հավաքածուում: Նախ ներկայացնենք հրատարակված վեց նմուշը, որոնցից երեքը ըստ մեր ենթաժանրավորման² *հանկարծաբանական* հորինվածքներ են, որոնք ստեղծվում են տեղում, հանպատրաստից, երեխային քնեցնելու անհրաժեշտությամբ: Հրատարակվածներից երեքը իրենց խոսք-մեղեդի ամուրկապով, ամբողջական ու կուռ երաժշտական կառուցվածքով և այլ ցուցիչներով կարող ենք համարել ժանրի *կայունացած* ենթատեսակի նմուշ:

N1. «**Օրորոր, բալաս**»³ սկզբնատողով օրորերգը ծավալվում է a հիմնաձայնով էոլական պենտախորդի սահմաններում /A, h, c, d, e/: Այն աչքի է ընկնում բանաստեղծական տեքստի (հիմնականում 10 վանկանի) ու մեղեդու ամբողջականությամբ, հավասարաչափ շեշտված մետրիկայով, որը ևս բնորոշ է այս ժանրի ավանդաբար փոխանցվող, կայունացած ենթատեսակին, ունի երկու անգամ կրկնվող հիմնատուն-կրկնակ կառուցվածք՝ ARAvR:

N2. «**Լայ, լայ, լայ լայ, բալամ, լայ լայ**»⁴ վերտառությամբ նմուշը տիպիկ հանկարծաբանական օրինակ է, որի հիմքում հայ ավանդական երգամտածողությանը հարազատ փոյուզիական տետրախորդն է /G, as, B, c/, տեքստի օժանդակ հենակետով: Չափակշռության ցուցիչները հաճախ փոփոխվում են և ըստ այդմ տակտերի գծերը այստեղ կրում են նոտագրության միջոցով ընթեռնելիությունը դյուրացնող գործառնություն, միայն: Այս փաստը, ինչպես նաև, մեղեդու ծավալման հանկարծաբանական սկզբունքը, բանաստեղծական տեքստի աֆորմատիկ, անկայուն կառուցվածքը օրորի *հանկարծաբանական* ենթատեսակի ցուցիչներից են:

N3. «**Լայ, լայ, լայ, լայ**»⁵ հանկարծաբանական օրորը կվարտային օժանդակ հենակետով էոլական տետրախորդի սահմաններում հորինված պարզ նմուշ է /C, d es, F/:

N4. «**Ղե, սուս արա, աչքդ փակիր**»¹. ասերգային բնույթով, ֆրագների ավարտին գլիսսանդյանման նետված հնչյուններով այս բավական հե-

¹ Նշված ժողովածու, N1-6 երգեր:

² Այս մասին մեր դեռևս անտիպ գիտաժողովային զեկույց, Մոսկվա, Կոմիտաս-Թումանյան 150, Մոսկվա, 2019 Հոկտեմբեր. **Hakobyan A.**, THE FORMATION AND SUBTYPES OF ARMENIAN TRADITIONAL LULLABY GENRE FROM KOMITAS TO OUR DAY.

³ Չայնագրությունը 1927 թվականի օգոստոսի 15-ին գ. Գյոզալդարա (այժմ Գողարքունիքի մարզ, Մարտունու շրջան, գյուղ Վարդենիկ), բանասաց՝ Ասատուր Նիկողոսյան:

⁴ Չայնագրությունը նույն վայրից, բանասաց՝ Յոկուլ Գրիգորյան (կին):

⁵ Չայնագրություն. 1928 թվականի, օգոստոսի 21, Սյունիքի մարզի ք. Գորիս (այն ժամանակ Գերյուսի գյուղ), բանասաց՝ 50ամյա Թադագյուլ Մաթևոսյան:

տաքրքրական օրոքը ակնհայտ ոճական նմանություն ունի գութաներգերի կամ առհասարակ հողագործական երգերի հետ: Թերևս պատճառը կատարողի սեռով է պայմանավորված, ով գուցե նաև հայտնի հորովել կանչող է եղել²: Երգը ծավալվում է էոլական պենտախորդի սահմաններում, կվարտային օժանդակ հենակետով /A, h, c, D, e/: Ունի բավական ծավալուն 5 ամբողջական տուն, որի հիմնատուն-կրկնակային հատվածները շատ հստակ են, կայուն ու ամուր է բանաստեղծական տեքստ-մեղեդի կապը³: Հետևաբար նմուշը կարելի է համարել *կայունացած*:

N5 «Նանանա, նանա» օրոքը հրատարակվածներից միակն է, որ ձայնագրվել է հայկական ամենաերգեցիկ շրջաններից համարվող Շիրակ աշխարհից⁴: Հայտնի է, որ այս տարածաշրջանում բնակություն հաստատածների մեծ մասը գաղթականներ են, կոնկրետ նշված գյուղի ազգաբնակչության նախնիների մեծ մասը 1828-29թթ գաղթած խոյեցի, մշեցի և ալաշկերտցիներ են եղել: Նմուշը բավական հետաքրքրական է ոչ միայն նախորդին նմանվող հոռովելի կանչ հիշեցնող բնույթով, ասերգայնությամբ, այլ նաև հստակ կրում է Տարոն ազգագրական գոտուն բնորոշ երաժշտական բարբառային գծեր⁵:

• Էոլական ձայնակարգ, որում ըստ ձայնագրության լսելի է 2-րդ աստիճանի կես տոնից ցածր /կախ հնչյուն/ տարբերակով հանդես գալը: Ալինա Փահլևանյանի կողմից նշված տարածաշրջանին հատուկ, երաժշտական բարբառի առումով խիստ տիպական համարվող այս ձայնակարգը ստացել է «տարոնական» անվանումը⁶:

- Մեղեդիական շարադրանքի կրկնվող-մեղիտատիվ բնույթ:
- Փոքր ձայնածավալ՝ /D, e, f, G/:

¹ Ձայնագրությունը նույն վայրից, բանասաց՝ Քարահունջ գյուղում ծնված, 50-մյա Հովհաննես Գրիգորյան (արխիվային տվյալներում մենք գտանք Գրիգորյանց տարբերակը):

² Ասվածի ապացույցն են նույն բանասացի կատարմամբ նշված ժողովածուի N9 գութաներգը և N18, N19 կալի երգերը:

³ Ժողովածուում ներկայացված է միայն 2 տուն, քանի որ մյուսներում մեղեդին ակնհայտ փոփոխություններ չունի: Մենք համեմատեցինք չհրատարակված ու փաստորեն չնոտագրված հատվածի տեքստերը ևս, որոնցում պահպանվում է նախորդ երկուսի տաղաչափությունը:

⁴ Ձայնագրված է Նիգ-Ապարանի Կրիստապետյան, այժմ Արագածոտնի մարզի, Արագածի շրջանի, Հնաբերդ գյուղում, 37-ամյա Գարեգին Մեհրաբյանից, 1929 թվականի սեպտեմբերի 5-ին:

⁵ Այս մասին մանրամասն տես. **Հակոբյան Ա.**, *Տարոն աշխարհի րուրիներ*, ԼԲԱԲԸ հասարակական գիտությունների հանդես, 2021-3, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, 199-215:

⁶ **Փահլևանյան Ա.**, Հայ երաժշտական ֆոլկլորագոտության արդի խնդիրները, Երևան, 2018, էջ 132:

• մետրառիթմիկ յուրահատուկ մտածողություն. ազգագրական գոտու օրորների վերլուծությամբ արձանագրել ենք այս տարածաշրջանի նմուշներում 5/8 կամ 5/4 չափի տարածվածության հանգամանքը: Ուսումնասիրվող նմուշը, չնայած ընթացքում երբեմն-երբեմն ի հայտ եկող ռիթմիկ անկայունության, սակայն որոշակիորեն կրում է ազգագրական գոտու այս հատկանիշը ևս:

N6 «Նենայ, բալաս»¹ վերտառությամբ օրորի բանասացը կին է և դատելով երգի հուզականության աստիճանից և դրանում հնչող տեքստից, հավանաբար որբ երեխային որդեգրողն ու պահողը²: Նմուշը իր մեղեդիական, բանաստեղծական ու ձայնակարգային անկայունությամբ կարելի է վստահորեն դիտարկել հանկարծաբանական սկզբունքով, տեղում, ըստ քննցնելու կամ այս դեպքում հավանաբար բանահավաքի երգ ասելու պահանջին ընդառաջ արված իմպրովիզ³՝ հիմքում սեփական կամ որևէ պատմությամբ: Չայնակարգի կաղապարը դիխորդ + էոլական տետրախորդ երկօղակ համակցությունն է /fis, G, a, b, c/, որը սակայն անդադար «տատանվում» է: Մեղեդին ավելի շատ ասերգ է, որը ենթարկված է անկայուն բանաստեղծական տեքստին:

Անտիպ օրորները Բ. Քուշնարյանի հավաքածուում: Անտիպ օրորների թիվը, ինչպես վերը նշեցինք, վեցն է, որոնցից չորսը հատկապես, տարբեր հանգամանքներով պայմանավորված, արժանացան մեր ուշադրությանը, վերծանվեցին և ուսումնասիրվեցին: Երկու նմուշից մեկը թրքալեզու է, իսկ մյուսը, ինչպես և վերջինս, մեր կարծիքով, իսլամ դավանող հարևաններից ազդեցություն կրած՝ հատկապես կատարման կերպով՝ մաներայով: Երևույթը մեր կողմից ընկալելի է, եթե հաշվի առնենք բարդ պատմա-քաղաքական իրավիճակն ու ազգային խնդիրները, դրան գումարած հարևան մշակույթների փոխազդեցության իրավագործությունը: Երևույթը ընկալելի էր նաև մեծն Կոմիտասի կողմից, ով մշակութային դաշտում հարևան ազգերի միջև «տալ, առնելու» բնական գործընթացը համարում էր մարդու կենսագործունեության օրինաչափություններից մեկը: Նա շատ դիպուկ ու պատկերավոր կերպով նկատում է, որ միայն կենդանիներն են միակերպ ձայն արձակում և ի գորու չեն կրկօրինակել այլ կենդանիների: Այլ հարց է, երբ գիտական առումով գործ ունենք որևէ կոնկրետ ժանրի կամ ազգագրական գոտու երաժշտական բարբառի ու-

¹ Չայնագրվել է 1928 թվականի օգոստոսի 24-ին Սյունիքի Գերյուսի գյուղում, այժմ՝ քաղաք Գորիս, որում ցավոք բանասացի տվյալները բացակայում են:

² Մամադ կա վեչ, բալա,

պապադ կա վեչ, բալա,

ես մի փրոնած մամա եմ՝ քեզ պահում եմ...

սումնասիրության հետ՝ այս դեպքում պետք է հիմնվել, բնականաբար, ամենատիպականների վրա:

ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի Ինստիտուտի Արամ Քոչարյանի անվան ձայնադարանի Քրիստափոր Քուշնարյանի ֆոնդի (այսուհետ ֆոնդ), **թիվ 74 տուփի 3-րդ** համարի տակ անձնագրավորված «**Նանիգ ասեն**»¹ վերտառությամբ նմուշը հրատարակվածներից N5-ի բանասաց Գարեգին Մեհրաբյանի կատարմամբ է:

Այս չափազանց հետաքրքրական ու տիպական նմուշը, հավանաբար երգերի քանակի սահմանափակման պատճառով, դուրս էր մնացել ժողովածուից: Հավանական է նաև աշուղական արվեստի ազդեցությամբ կամ նույնիսկ աշուղական մեղեդի է², որը սիրվել ու կատարվել է տվյալ բանասացի կողմից: Երաժշտական կառուցվածքի կոնկրետությամբ /ARAvR/, կայուն մետրառիթմով, հայ ավանդական արվեստին բնորոշ տետրախորդների շղթայումից գոյացած դորիական ձայնակարգով /A, h, c, D, e, fis, g/, ինչպես նաև մեղեդու և տեքստի կայունությամբ և անքակտելիությամբ նմուշը վստահորեն կարելի է դասել ժանրի *կայունացած* ենթատեսակին:

ԱԻՁ տուփ 71, N15 «Նանիգ ասեն»³ անտիպ օրորը ևս բավական հետաքրքիր նմուշ է, գրառված պատմական Հայաստանից (Ալաշկերտ, Բասեն, Մուշ) գաղթածներով բնակեցված Պենգաշեն գյուղում, բանասաց Կարապետ Աբրահամյան: Տարբերակայնության սկզբունքով կառուցված, կրկնվող մեղեդիական դարձվածքների շնորհիվ մեղիտատիվ բնույթով այս *կայունացած* օրորը բանասացի կողմից բավական ամբողջական է ներկայացվել՝ բաղկացած է 3 ամբողջական տուն-կրկնակից: Ընդ որում տները ծավալվում են վառ արտահայտված կվարտային օժանդակ հենակետով միքսոլիդիական տետրախորդում, որը սակայն կրկնակային մասում վեր է ածվում երկօղակ ձայնակարգային կառույցի վերին օղակի: Այսինքն կրկին գործ ունենք 6-րդ բարձր աստիճանով դորիական ձայնակարգի հետ / F, g, as, B, c d, es/: Երևույթը, երբ օրորը սկսվում է ձայնակարգային վերին հատվածում և միայն վերջում ցուցադրվում է հիմնաձայնը, արձանագրել ենք Վան-Վասպուրական աշխարհի, մասնավորապես Շատախի օրորներում ևս⁴: Մետրառիթմը, մի քանի գուցե տվյալ պահով պայմանավորված խախտումներից բացի, կայուն, մոտորային է: Բանաստեղծական տեքստը և մեղեդին կազմում են կուռ ամբողջություն:

¹ Անտիպ օրինակներից պայմանականորեն N1:

² Նկատի ունենք ոչ թե համաարևելյան աշուղական, այլև Զիվանու շնորհիվ ստեղծված բուն ազգային աշուղական մտածողությամբ երգերը:

³ Անտիպ N2:

⁴ **Հակոբյան Ա.**, «Շատախ աշխարհի հայրուրներ», ՀՊՄՀ, Հայագիտական հանդես 3 (45), էջ 130-142:

ԱԻԶ տուփ 72, N9¹ ծանր պարերգային բնույթով օրորը ևս բնորոշ է ավանդական մտածողությամբ, տեղում հորինվող *հանկարծաբանական* ենթաժանրին՝ հատկապես կենցաղում պարերգն իբրև կացութաձևի մի կարևոր մասնիկ պահպանած ազգագրական գոտիներում: Նմուշը հենց այդպիսի միջավայրից է՝ ձայնագրվել է արթիկցի Խանում Տեր-Ղազարյանից: Կվարտային օժանդակ հենակետով շատ տարածված էռլական ձայնակարգ, կայուն, պարերգ հիշեցնող մետրաոփթմ, նույն ժանրին բնորոշ մեղեդու զանգացման սեկվենցիոն սկզբունք:

ԱԻԶ տուփ 73, N5 «Քարավանն անցավ»² սկզբնատողով նմուշը ժողովրդի կողմից անչափ սիրված և լայն տարածում գտած «Նազեի օրորի» նոր հայտնաբերված տարբերակն է, որի բանաստեղծական տեքստը համարվում է հեղինակային՝ Ավետիս Ահարոնյան: Մեր փնտրտուքը կապված օրոր ասողի՝ Նազեի իրական կերպար լինելու հավանական վարկածի հետ այս պահին հանգեցրեց որոշակի արդյունքի: Իտալական մի կայքում գտանք տեղեկություն Ա. Ահարոնյանի կյանքի ու գործունեության, ինչպես նաև մեզ հետաքրքրող բանաստեղծության ստեղծման պատմության մասին. նշված է, որ այն քաղաքական, ազգային բարդ իրավիճակի արտացոլանք է, վերագրվում է 1894-96 թվականների հայկական ջարդերի առաջին ալիքի ժամանակաշրջանին, և որ մեզ համար ամենաեական է, նշված է, որ Ահարոնյանը, ով Սուլմալուից էր, այն լսել է այդ ջարդերից երեխայի հետ մագապուրծ եղած Նազե անունով կնոջից³: Ցավոք, այդ բավական ծանր ժամանակներում երաժիշտ մասնագետների բացակայությամբ պայմանավորված այսօր չունենք Նազեի երգածի մեղեդին, սակայն Ա. Քոչարյանի ֆոնդում, քուշնարյանական դիտարկվող ձայնագրության այլ հավանական տարբերակի փնտրտուքի արդյունքում, Մատթեոս Մուրադյանի ֆոնդում գտանք Հայրիկ Մուրադյանի կատարմամբ մեկ այլ «Նազեի օրոր», որը հայտարարվում է որպես Սուրմալուի տարբերակ, որի հիմքում ևս հավանաբար Նազեի երգած ավանդական նմուշի բանավոր ավանդն է, որ հասել է մեզ: Այս նորահայտ և ցավոք մինչ այժմ անտիպ նմուշը մի իսկական հայտնություն է, քանի որ հիմքում միննույն բանաստեղծությունն ունեցող մեծ տարածում գտած Հայրիկի և մյուսների կողմից բազմիցս հնչեցրած տարբերակի հետ որևէ մեղեդիական աղերս չունի⁴: Նկատենք, որ Հայրիկի երգած, իբրև Վասպուրականի տարբերակ

¹ Անտիպ N3:

² Անտիպ N4:

³ <https://www.antiwarsongs.org/canzone.php?id=48827>, կայքից օգտվելու ամսաթիվ՝ 10.09.2020:

⁴ Ի դեպ «Նազեի օրորի» այդ հայտնի տարբերակը Բնաստիտուտի մուրադյանական ձայնագրության մեջ հայտարարվում է իբրև Վասպուրականի տարբերակ:

հայտարարվող, մեծ ժողովրդականություն վայելող «Նազեի օրորը» տիպիկ քաղաքային ֆոլկլորի նմուշ է, ինչը չենք կարող ասել այս նորահայտ «սուրմալուական» տարբերակի մասին, որի հիմքում գեղջկական ավանդական երգամտածողությունն է՝ մեղեդու գոյացման գեղջկական ճյուղին հատուկ շարադրանքով, տերցիային օժանդակ հենակետով եղական ձայնակարգով /E, fis, G, a, h, c/: Անչափ կարևորում ենք նաև երգի գրառման վայրն ու կրողի կատարման որակը, որը չնայած մոտ 100 տարվա մոմե գլանակներից փոխանցված լինելուն, բավականին տպավորիչ է: Ձայնագրվել է մուրադյանական ֆոնդից շուրջ 40 տարի շուտ, Արթիկում, Սալվի Գալոյանից, ով վստահաբար կարող ենք ասել, որ ծանոթ է եղել Ալեքսյույանի հարուստ աշուղական մշակույթին՝ այդ մասին են վկայում մեղիզմների ընտրությունը և հայ ազգային աշուղական դպրոցին մոտ կատարման մաներան: Նմուշի ավանդականության մեկ այլ փաստ արձանագրեցինք մասնագիտական քննարկումներից մեկի ժամանակ, երբ Ակադեմիայի գիտաշխատողներից Մարգարիտ Մարգարյանն ասաց, որ նմուշը լսել է նաև իր մորից՝ 96-ամյա Անահիտ Մարանջյանից, ով ևս ծագումով գյումրեցի է:

Ստացվում է, որ երգը ի սկզբանե, դեռևս 19րդ դարի վերջին Նազե անունով կնոջ կատարմամբ Սուրմալուում լսել է Ա. Ահարոնյանը, դրա հիմքով մշակել է բանաստեղծություն, որը հավանաբար Վասպուրական աշխարհի քաղաքային միջավայրում նոր մեղեդիով վերակերտվել է, սակայն Շիրակում և այլուր սուրմալուական ավանդական տարբերակը շարունակել է շրջանառվել՝ իբրև ասվածի վկայություն. քննարկվող՝ քուշնարյանական ձայնագրությունը, Մ. Մարգարյանի տարեց մոր երգածն ու Հայրիկ Մուրադյանի կատարմամբ Սուրմալուի տարբերակով «Նազեի օրորը»¹:

Նկատենք, որ դիտարկված 6 տպագրյալ և 4 անտիպ օրորների ուղիղ կեսի ինֆորմանտները տղամարդիկ են: Երևույթը մեր կողմից մատնանշվել է նաև նույն ժանրի այլ բանահավաքների ձայնագրություններում կամ առանձին ազգագրական գոտիների ուսումնասիրություններում ևս: Փաստը, որ օրոր ասելը միայն և զուտ կանանց մենաշնորհը չէր, նույնիսկ ավանդական կենցաղում, միանշանակ է:

---

¹ Այս մասին մանրամասն տես. **Հակոբյան Ա.**, «ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ «ՆԱԶԵԻ ՕՐՈՐԸ» ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԱՐՎԵՍՏՈՒՄ», ՎԷՍ ՀԱՆԴԵՍ, 2020-4. [HTTPS://VEMJOURNAL.ORG/?P=6928](https://vemjournal.org/?P=6928)

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, մեր զեկույցում դիտարկված և վերլուծված նյութը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Քուշնարյանի կողմից ֆոլկլորագիտության համար կարևոր ժամանակաշրջանում արված ձայնագրություններն արտահայտում են ավանդական օրորների տիպական գծերը՝ ձայնակարգային ու կառուցվածքային դրսևորումները ու ժանրի ներսում աչքի ընկնող ենթատեսակների առանձնահատկությունները: Կարևորում ենք հատկապես անտիպ նյութերի ուսումնասիրումն ու վերլուծությունը, որն ապացույց է, որ Քուշնարյան բանահավաքի ողջ շրջանակը մեզանում դեռևս ամբողջովին ներկայացված չէ: Այդ անգին ձայնագրությունները բացառիկ երևույթ են մեզանում թե՛ ժամանակագրական, թե՛ որակական առումով և ենթակա հրատարակման: Այս պահին գոնե օրորի ժանրի բոլոր նմուշները մեր կողմից ներկայացվեցին և դրանց վերծանությամբ ակնկալում ենք, որ լավագույնները հրատարակվելով կդրվեն շրջանառության մեջ և կվերադարձվեն ժողովրդին:

Ани Акопян, Опубликованные и архивные колыбельные в фольклорных записях К. Кушнаряна. - Статья представляет собой исследование наиболее ранних записей колыбельных песен, собранных в 1927-29гг. фольклористом Кристафором Кушнаряном. Общеизвестно что помимо создания основополагающих трудов по истории и теории различных направлений армянской музыки, значителен вклад Кушнаряна как собирателя фольклора. Будучи одним из ведущих музыковедов Санкт-Петербургской консерватории, он руководил научными экспедициями в Армении и армянонаселенных районах Грузии, в ходе которых записал около 550 образцов народных песен и инструментальных наигрышей, часть из которых, к сожалению, невозможно расшифровать из-за плохого качества звука. Сегодня фонд Кушнаряна в фонотеке им. Арама Кочаряна Института искусств НАН РА насчитывает около 300 образцов. Третий выпуск серии "Армянская традиционная музыка", изданный в 2008 году, обобщает подборку этого фонда - 136 единиц традиционных песен в разных жанрах и 7 инструментальных образцов.

Мы осознавали вероятность того, что архивные материалы фонда могут быть менее интересны с художественной точки зрения, поскольку сборник на тот момент уже представлял собой подборку, в которой было опубликовано шесть образцов жанра.

Так или иначе, мы решили ознакомиться с фондом в целом, чтобы дополнить интересующие нас образцы жанра колыбельной песни. В результате, в фонде Кушнарьяна было обнаружено четыре неопубликованных прежде образца. Некоторые из них не только не уступают, но и по некоторым параметрам превосходят опубликованные ранее образцы. А обнаруженный в результате работы сурмалинский вариант «Колыбельной Назе» стал подлинным открытием.

Таким образом, интересующий нас жанр колыбельной песни в фонде Кушнарьяна представлен десятью образцами, четыре из которых расшифрованы и введены в научный оборот нами. Проанализированный в нашем докладе материал позволяет сделать вывод о том, что в записях, сделанных Кушнарьяном, обнаруживаются модальность и структура, характерные для традиционных колыбельных, а так же особенности, присущие подвидам внутри жанра.

Нас особенно интересует изучение и анализ неопубликованных материалов, как обоснование того, что весь спектр деятельности Кушнарьяна, как собирателя фольклора представлен еще не в полной мере. Эти бесценные записи представляют собой исключительное явление, как с точки зрения хронологии, так и благодаря их значимости, и поэтому подлежат обязательной публикации. На данный момент нами представлены как минимум все образцы жанра колыбельной песни: расшифровав их, мы рассчитываем, что лучшие из них будут опубликованы и вернуться в народ.

Ani Hakobyan, Published and archival lullabies in K. Kushnaryan's folklore records - The article is a study of the earliest recordings of lullabies, collected in 1927-29 by ethnomusicologist Kristafor Kushnaryan. It is well known that apart from creating fundamental works on history and theory of various branches of Armenian music, Koushnaryan made a significant contribution as a folklore collector. As one of the leading musicologists at the St. Petersburg Conservatory, he led scientific expeditions to Armenia and the Armenian-populated regions of Georgia, during which he recorded about 550 samples of folk songs and instrumental tunes, some of which, unfortunately, cannot be transcribed due to poor sound quality. Today the Kushnaryan collection in the Aram Kocharyan Audio Library at the Institute of Arts of the National Academy of Sciences of Armenia contains about 300 samples. The third issue of the *Armenian Traditional Music* series, published in 2008, summarizes the selection from this collection - 136 samples of traditional songs in various genres and 7 instrumental samples.

We were aware of the possibility that the archival materials of the collection might be less attractive from the artistic aspect, since the collection at that time was already a selection of six printed samples in lullaby genre.

However, we decided to examine the archive as a whole in order to replenish the samples of the lullaby genre we were interested in. As a result, four previously unpublished samples were discovered in Kushnaryan's collection. Some of them are not only equally good, but in some parameters even superior to previously published samples. And the Surmalu version of *Nazeh's Lullaby* discovered as a result, was a true revelation.

Hence, in Kushnaryan's collection the genre of lullaby is represented by ten samples, four of which we have transcribed and put into academic circulation. The material analyzed in our presentation allows us to conclude that the recordings made by Kushnaryan reveal the modality and structure characteristic of traditional lullabies, as well as the features inherent in the subtypes within the genre.

We are particularly interested in the exploration and analysis of unpublished materials, to justify that the whole range of Kushnaryan's activities as a folklore collector is not yet fully represented. These priceless records are exceptional, both in terms of chronology and because of their significance, and are therefore subject to mandatory publication. At the moment we have at least all the samples of the lullaby genre represented: by transcribing them, we expect that the best ones will be published and will return to the people.

Ուղարկվել է խմբագրություն 11.05.2022թ.

Գրախոսվել է 23.05.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 25.05.2022 թ.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՐԱԿՈՂ ՊԱՏԺԱՄԻՋՈՑԱՅԻՆ «ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐՆ ՈՒ ԳԼՈՒԲԱԼ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

ԳՈՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Պատժամիջոցներ, զլոբալ քաղաքականություն, ուժերի հավասարակշռություն, Ռուսաստանի Դաշնություն, քաղաքական համակարգ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Պատժամիջոցների սահմանումը հետապնդում է տնտեսական լծակների օգտագործմամբ քաղաքական զիջումներ կորզելու նպատակ¹: Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցներն ունեն ինչպես պաշտոնական, տվյալ պարագայում՝ ռազմական գործողությունների դադարեցում և զորքերի դուրսբերում Ուկրաինայի տարածքից, այնպես էլ ոչ պաշտոնական՝ ՌԴ-ում քաղաքական համակարգի փոփոխություն, ՌԴ քաղաքական և տնտեսական ազդեցության թուլացման նպատակներ: 2014թ-ից ՌԴ-ի դեմ կիրառվող պատժամիջոցային քաղաքականությունը չի հանգեցրել պաշտոնական պահանջի բավարարմանը: Պատժամիջոցների կիրառման արդյունավետությունը պայմանավորված է ինչպես մի շարք տնտեսական փոփոխականներով, այնպես էլ քաղաքական գործոններով, որոնց վերլուծությունը հանդիսանում է սույն հոդվածի հիմնական նպատակը:

Պատժամիջոցների ուսումնասիրության տեսական ամենաածավալուն ալադեմիական աշխատանքներից մեկի հեղինակներ Գ. Հոֆբաուերը, Ջ. Սքոթը և Ք. Էլիոթը (այսուհետ Հ.Ս.Է.) պատժամիջոցների արդյունավետությունը պայմանավորում են հետևյալ քաղաքական փոփոխականներով՝ 1) Պատժամիջոցների կիրառման հարցում միջազգային համագործակցության աստիճանը 2) Միջազգային կազմակերպությունների ներգրավվածությունը 3) Նախնական հարաբերությունների ջերմությունը

---

¹ Daniel Drezner, "The Sanctions Paradox: Economic Statecraft and International Relations", Cambridge Studies in International Relations, Cambridge: 1999, p 30.

(մինչ պատժամիջոցների դրվագը ուղարկող և թիրախ երկրների միջև 4) Թիրախ հանդիսացող պետության քաղաքական համակարգի բնույթը 5) Թիրախ երկրին¹ միջազգային աջակցության առկայությունը: Սույն փոփոխականներն, անշուշտ, ունեն որոշիչ նշանակություն պատժամիջոցների արդյունավետության տեսանկյունից: Սույն հոդվածի շրջանակներում կփորձենք անդրադառնալ Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցներում վերոնշյալ փոփոխականներին, դրանց ազդեցության չափին և պատճառներին, ինչպես նաև այն քաղաքական հետևանքներին, որոնք առաջացել են պատժամիջոցների պատճառով:

ՀԱԿԱՌՈՒՄԱԿԱՆ ԿՈԱԼԻՑԻԱՆ

Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ պատժամիջոցներ կիրառող պետությունների ցանկը ներառում է այնպիսի պետությունների, ինչպիսիք են ԱՄՆ-ն, ՄԲ-ն, ԵՄ անդամ բոլոր պետությունները, Շվեյցարիան, Ավստրալիան, Սինգապուրը, Հրվ. Կորեան, Ճապոնիան, չճանաչված² Թայվանը: Վերոնշյալ պետությունների մեծամասնությունը պատկանում է զարգացած երկրների ցանկին, որոնք ունեն առաջատար տեխնոլոգիաներով առաջ ընթացող տնտեսություն: ՌԴ-ի նկատմամբ պատժամիջոցներ կիրառող պետությունների հանրագումարային ՀՆԱ-ն կազմում է համաշխարհայինի մոտ կեսը³: Ուստի, անհրաժեշտ է արձանագրել, որ պատժամիջոցներում ընդգրկված պետությունների կոալիցիան բավականին մեծ ներուժ ունի: Սակայն կոալիցիայի կազմից դուրս են մնացել Զինաստանն ու Հնդկաստանը, ԵԱՏՄ երկրները, Թուրքիան և արաբական արևելքը: Այս հանգամանքը հնարավորություն է տալիս երրորդ երկրների միջոցով թուլացնել պատժամիջոցների ազդեցությունը: Աշխարհի երկրորդ հզորագույն տնտեսությունն ունեցող և բնակչության քանակով աշխարհի առաջին երկու հորիզոնականներում գտնվող պետությունների չմիանալը ՌԴ-ի դեմ պատժամիջոցներին բաց դռներ է թողնում ՌԴ-ի համար փակուղային իրավիճակից ելք գտնելու համար:

Միջազգային կազմակերպությունների կողմից ևս կիրառվել են սահմանափակումներ ՌԴ-ի նկատմամբ, սակայն այդ սահմանափակումներն

¹ Տե՛ս Gary Clyde Hufbauer, Jeffrey Schott, Kimberly Ann Elliott, Barbara Oegg "Economic Sanctions Reconsidered" third edition Edition, Peterson Institute for International Economics, 2009, pp 55-64.

² Տե՛ս Minami Funakoshi, Hugh Lawson and Kannaki Deka "Tracking sanctions against Russia", UPDATE of MAY 20, 2022. <https://graphics.reuters.com/UKRAINE-CRISIS/SANCTIONS/byvrijenzmve/>

³ Տե՛ս The global economy "Percent of world GDP, 2020 - Country rankings." Հասանելի է՝ https://www.theglobaleconomy.com/rankings/gdp_share/

ու պատժամիջոցներն ունեցել են առավելապես իմիջային հարված հասցնելու նպատակ և հնարավորություն: Ուկրաինայում ռազմական գործողությունների մեկնարկից ընդամենը երկու օր անց կասեցվեց ՌԴ անդամակցումը Եվրոպայի խորհրդին, որի մասին համապատասխան բանաձևն ընդունվել էր ԵՖԽԿ լիագումար նիստի ընթացքում¹: Իմիջային հարված հասցնելու փորձի ևս մեկ օրինակ է հանդիսանում ՄԱԿ գլխավոր ասամբլեայի կողմից ՌԴ-ի անդամակցությունը մարդու իրավունքների խորհրդում²: Սակայն, Ռուսաստանի Դաշնությունը ԵՖ-ում անդամակցության կասեցման փորձ արդեն իսկ ունի, իսկ ՄԱԿ մարդու իրավունքների խորհրդում վերջինիս անդամակցումը դժվար թե էական ազդեցություն թողնի ՌԴ-ում, կամ ՄԱԿ անդամ այլ պետությունում մարդու իրավունքների պաշտպանության որակի բարելավման կամ վատթարացման վրա: Այն նաև իմիջային տեսանկյունից չի կարող ունենալ էական նշանակություն:

Տեսականորեն, պատժամիջոցների արդյունավետությունը կարող է էականորեն բարելավվել, եթե պատժամիջոցների կիրառմանը միանա միջազգային տնտեսական կազմակերպություն, ինչպիսին Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամն է, կամ եթե ՄԱԿ Անվտանգության Խորհուրդը կանոնադրության 41-րդ կետի համաձայն ընդունի արգելանք կիրառող բանաձև, որին պետք է ենթարկվեն կազմակերպության անդամ հանդիսացող բոլոր պետությունները³: Սակայն, ՌԴ-ն ՄԱԿ-ի մշտական անդամ հինգ պետություններից մեկն է և ունի անբեկանելի վետոյի իրավունք, հետևապես, միջազգային կազմակերպությունների գործիքակազմում եղած պատժամիջոցային ամենագորեղ միջոցը տվյալ պարագայում չի կարող կիրառվել, իսկ 2014թ-ից հետո ՌԴ-ն փաստացի դադարեցրել էր իր համագործակցությունը նաև Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամի հետ, հետևապես, այս կազմակերպությունը չունի գործիքակազմ ՌԴ-ի նկատմամբ պատժամիջոց կիրառելու համար: Այսպիսով, բացի ԵՄ-ից այլ միջազգային կազմակերպությունների ներգրավումը ՌԴ-ի նկատմամբ պատժամիջոցային քաղաքականությունում գործնականում տնտեսական որոշիչ դերակատարում չի ունեցել: Վիճելի է նաև ԵՖ անդամության կասեցման հետևանքով ՌԴ-ին հասցված հեղինակության վնասը:

¹ St'u Interfax "Приостановлено членство России в Совете Европы" 25 февраля 2022 Հասանելի է՝ <https://www.interfax.ru/russia/824618>

² St'u <https://news.un.org/ru/story/2022/04/1421492> Генассамблея ООН приостановила членство России в Совете ООН по правам человека

³ St'u հոդված 41, ՄԱԿ կանոնադրություն Հասանելի է՝ <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text#:~:text=Article%2041,Nations%20to%20apply%20such%20measures>.

ՊԱՏԺԱՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ԵՎ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱ- ՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Պետության քաղաքական համակարգի բնույթն ունի կարևորագույն նշանակություն ինչպես պատժամիջոցների կիրառման, այնպես էլ դրանց դիմակայման տեսանկյունից: Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ պատժամիջոցներ կիրառող պետությունների քաղաքական համակարգերին կանդիդատանք հաջորդիվ, իսկ թիրախ հանդիսացող պետության իշխանությունները պատժամիջոցներին արդյունավետ դիմակայելու համար պետք է ունենան 1) *ինքնակալություն*՝ կայացնելու վճռական որոշումներ ընդդիմադիր ուժերի առկայության պայմաններում 2) *կարողություն*՝ փոխհատուցելու, կամ հնազանդեցնելու նրանց, ովքեր տուժելու են պատժամիջոցների կիրառման հետևանքով 3) *լեգիտիմություն*՝ համախմբելու դժգոհ հասարակական տարբեր խմբերին¹:

ՌԴ քաղաքական համակարգի առանձնահատկությունները, ոչ համակարգային ընդդիմության հանդեպ վարվող կոշտ քաղաքականությունն ու ճնշումները² հանգեցրել են քաղաքական ընդդիմության փաստացի ջախջախմանը: Ուկրաինայի նկատմամբ ռազմական գործողության մեկնարկի պահին ՌԴ-ում առկա չէին ընդդիմադիր ուժեր և առաջնորդներ, որոնք ի վիճակի կլինեին հակազդելու իշխանությունների ընդունած որոշմանը, իսկ քաղաքացիական բողոքի ակցիաներն առաջին իսկ օրերից ենթարկվեցին ճնշման, որի արդյունքում չունեցան որևէ շոշափելի հաջողություն: Ավելին, ռազմական ուժի կիրառմանն անհամաձայնություն հայտնող քաղաքացիներից շատերն աստիճանաբար հեռանում են ՌԴ-ից: Այս խմբի մեջ են մտնում, առաջին հերթին մեզապոլիսներում բնակվող միջին դասին պատկանող քաղաքացիները, որոնք ներկայացնում են հասարակության սոցիալական կենտրոնը, ունեն ըմբոստության ներուժ, բայց միաժամանակ հանդիսանում են նաև պետության քաղաքական և տնտեսական մոդեռնիզացիայի հիմնական աղբյուրը³: Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ ՌԴ իշխանությունները 2022թ-ին Ուկրաինայի նկատմամբ ռազմագործողությունների մեկնարկին արդեն իսկ հաշվի էին առել հնարավոր բողոքի ակցիաները և պատրաստ էին արագորեն ճնշե-

¹ St' u **Blanchard, Jean-Marc F., and Norrin M. Ripsman.** "A Political Theory of Economic Statecraft." *Foreign Policy Analysis*, vol. 4, no. 4, 2008, pp. 371–98. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/24909862>.

² St' u **Владимир Гельман**, "Авторитарная Россия: Бегство от свободы, или Почему у нас не приживается демократия", Говард Рорк, 2021, стр. 249.

³ St' u **НАТАЛЬЯ ЗУБАРЕВИЧ** "Четыре России и новая политическая реальность" 17 Января 2016г. Հասանելի է՝ https://polit.ru/article/2016/01/17/four_russians/.

լու դրանք: Սակայն, բողոքի պատճառը հանդիսանում էր ոչ թե պատժամիջոցների սպառնալիքը, այլ Ռուսաստանի կողմից ուժի կիրառումը, փաստացի եղբայրական ժողովրդի նկատմամբ: Ռուսաստան-Արևմուտք հակամարտությունն ավելի է բարդացնում քաղաքական ընդդիմության կարգավիճակը ՌԴ-ում: Միջնաժամկետ հեռանկարում դժվար է պատկերացնել այնպիսի ընդդիմադիր ուժի ծագում, որն ի վիճակի կլինի մարտահրավեր նետել գործող իշխանություններին:

Ռուսաստանի Դաշնության իշխանությունները տիրապետում են նաև բավարար ռեսուրսների կարճաժամկետ հեռանկարում փոխհատուցելու պատժամիջոցներից տուժած անձանց, կամ զսպելու վերջիններից բխող հնարավոր վտանգները: Պատժամիջոցների հետևանքով առաջին հերթին տուժել են ՌԴ քաղաքական և տնտեսական էլիտայի ներկայացուցիչները, որոնց ֆինանսական միջոցներն ու գույքը կալանքի են առնվել Արևմուտքում: Սակայն, քաղաքական և գործարար էլիտայից բխող վտանգները կարելի է նվազագույն համարել այնքան ժամանակ, որքան Ռուսաստանին կհաջողվի պահպանել կայունությունը ռազմաճակատում: Առաջին խմբի պարագայում իշխանությունները կիրառելու են հինանականում զսպման մեխանիզմը, որը լիարժեքորեն գործում է ուժային և վարչական մեթոդներով: Երկրորդ խումբը, որը տուժում է պատժամիջոցների հետևանքով, ընդգրկում է հասարակության առավել լայն շրջանակներ՝ ի դեմս արդյունաբերության և սպասարկման ոլորտում ներգրավվածներին: Կարճաժամկետ հեռանկարում ամենաճանր հարվածը կրելու է հենց արդյունաբերական, մասնավորապես՝ ավտոարդյունաբերական հատվածը¹: Տվյալ պարագայում ՌԴ իշխանությունները փորձում են հնարավորինս մեղմել պատժամիջոցների ազդեցությունը՝ կիրառելով տեխնիկական գործիքակազմ, օրինակ՝ անցնելով կեսօրյա աշխատանքային դրույքների: Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսությունը պահպանել է իր կենսունակությունը, իսկ էներգակիրների արտահանումը միջնաժամկետ հեռանկարում դեռևս զգալի եկամուտներով է ապահովելու բյուջեն, որն էլ իր հերթին զսպելու է սոցիալական պայթյունը: Այսպիսով, Ռուսաստանի Դաշնությունում առկա են նախադրյալներ կարճաժամկետ և միջնաժամկետ հեռանկարում զսպելու պատժամիջոցներից առավել տուժած հասարակական խմբերի բողոքը, ի հակադրություն որոշ վերլուծաբանների կարծիքի, թե «կյանքի որակի անկումը կշեղի ռուսական իշխանությունների ու-

---

¹ St' u Экономист **Наталья Зубаревич** – "о цене войны в Украине для экономики России и ее жителей", интервью на онлайн канале настоящая время, 12 апреля 2022.

շաղկապությունը ներքաղաքական խնդիրների վրա և կնվազեցնի Մոսկվայի հնարավորությունները տարածելու իր ուժն արտասահմանում»¹:

Պատժամիջոցների թիրախում հայտնված հասարակության մոտ սեփական իշխանությունների վարած քաղաքականության հանդեպ բողոքը հաստատանում է ոչ թե պատժամիջոցների հետևանքով, այլև այն քաղաքականության լեգիտիմության, հանուն որի այդ հասարակությունը պատրաստ է կրել զրկանքներ: 2014թ.-ին, երբ Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ սկսվեցին կիրառվել լայնամասշտաբ պատժամիջոցներ, ՌԴ-ում իշխանությունների լեգիտիմությունը ոչ միայն անկում չապրեց, այլև տեղի ունեցավ ճիշտ հակառակը: Եթե 2013 թ. ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի վարկանիշը 45 % էր կազմում, ապա 2015 թ. այն կազմում էր 72%²: Ըստ «Լեվադա» կենտրոնի հարցումների 2014թ.-ից հետո ՌԴ քաղաքացիների մոտ աստիճանական անկում էր ապրել անհանգստությունը պատժամիջոցների նկատմամբ, չնայած այն հանգամանքին, որ դրանք շարունակում էին պարբերաբար թարմացվել³: Ավելին, նույն կենտրոնի հարցումների համաձայն, 2021թ.-ի դրությամբ հասարակության 80 տոկոսից ավելին կարծում էր, որ պետությունը շարժվում է ճիշտ ուղղությամբ⁴: Այսպիսով, Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ կիրառված պատժամիջոցների առաջին ալիքը, որը սկիզբ էր առել 2014թ.-ին, փաստացի չէր հաջողել հասարակության մոտ իշխանությունների նկատմամբ անվստահության մթնոլորտի ձևավորմանը: Կարելի է պնդել նաև, որ պատժամիջոցներն ունեցել էին հակառակ ազդեցություն և հասարակության զգալի հատվածի մոտ ավելի էր բարձրացրել հայրենասիրական մղումները՝ ստեղծելով պաշարված ամրոցում հանուն պատմական արդարության բնակվելու տրամադրություն: Ռուսական ազգային քաղաքական գաղափարախոսության հիմքերից մեկն է հանդիսանում գրաֆ Ուվարովի «Ուղղափառություն, ինքնակալություն, ժողովրդականություն» (Православие,

¹ **Edward Fishman and Chris Miller** "The New Russian Sanctions Playbook: Deterrence Is Out, and Economic Attrition Is In", February 28, 2022, Foreign Affairs journal. Հասանելի է՝ <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2022-02-28/new-russian-sanctions-playbook>.

² Электоральный рейтинг Путина за 15 лет. Инфографика, 26.03.2015, Հասանելի է՝ <http://www.aif.ru/dontknows/infographics/1475392> (дата обращения: 01.03.2018).

³ St`u Լեվադա կենտրոնի պաշտոնական կայքէջ «АНТИРОССИЙСКИЕ САНКЦИИ» 26.01.2022. Հասանելի է՝ <https://www.levada.ru/2022/01/26/antirossijskie-sanktsii-2/>

⁴ St`u նույն կայքը, ОДОБРЕНИЕ ИНСТИТУТОВ, ПОЛОЖЕНИЕ ДЕЛ В СТРАНЕ, ДОВЕРИЕ ПОЛИТИКАМ 04.02.2022 Հասանելի է՝ <https://www.levada.ru/2022/02/04/odobrenie-institutov-polozhenie-del-v-strane-doverie-politikam/>

самодержавие, народность)¹ ինքնության բանաձևը: Այն ընդգծում է ռուսական քաղաքական ինքնության երկու կարևոր բաղադրիչները, որով վերջինս տարբերվում է եվրոպական մյուս պետություններից, դրանք են՝ ուղղափառությունն ու ինքնակալությունը: Այսպիսով, պատժամիջոցների հետևանքով առաջացած զրկանքներին դիմադրելն ընկալվում է որպես զոհողություն հանուն ինքնության: Միաժամանակ, միջին վիճակագրական բնակչի մոտ առաջանում էր քաղաքական բավարարվածություն, քանի որ Ղրիմի միացման համար փաստացի վճարում են տնտեսական էլիտայի ներկայացուցիչները: Ռոբերտ Փեյփը նշում էր, որ պատժամիջոցներն ունենում են հակառակ ազդեցություն, քանի որ նրանք արթնացնում են ազգայնականությունը և հասարակությանը կոնսոլիդացնում իշխանությունների շուրջը, ուստի պատժամիջոցներն անարդյունավետ գործիք են²: Թեպետ այս սկզբունքը պարունակում է իրականության տարր, սակայն պետք է ընդգծենք, որ 2014թ-ից հետո Ռուսաստանի Դաշնությանը հաջողվել էր հաղթահարել տնտեսության ստագնացիայի փուլը, որն էականորեն նպաստել էր իշխանությունների լեգիտիմության բարձր աստիճանի պահպանմանը: Ուստի Ռ. Փեյփի պնդումը կիսաճշմարտություն է հանդիսանում, քանզի հասարակությունը պատրաստ է դիմակայել զրկանքներին միայն նպատակի լեգիտիմության պարագայում: Լեգիտիմության պահպանման համար ոչ պակաս կարևոր է նաև զոհողության և ձեռքբերման հարաբերակցությունը: 2022թ-ից ՌԴ-ի նկատմամբ սկսված պատժամիջոցների նոր ալիքն անհամեմատ ավելի մեծ վնասներ է հասցնելու հասարակության տարբեր շերտերին, իսկ ձեռքբերումները շատ ավելի կասկածելի են, ուստի միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում իշխանությունները կարող են բախվել լեգիտիմության խնդրի:

ՌՌԻՍԱԿԱՆ ՀԱԿԱՀԱՐՎԱԾԸ

Ռուս քաղաքագետ և «Ռուսաստանը գլոբալ հարցերում» ամսագրի գլխավոր խմբագիր Ֆ. Լուկիանովը հետաքրքիր համեմատություն է անցկացնում Արևմուտք-ՌԴ առճակատման և արևելյան մարտարվեստների միջև: Ըստ Ֆ. Լուկիանովի, պատժամիջոցներին դիմակայելու ՌԴ արտաքին քաղաքականությունը նման է վերջինիս նախագահի նախընտրելի

¹ St'u academic.ru, Словарь крылатых слов и выражений "Православие, самодержавие, народность". Հասանելի է՝ https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_wingwords/2219/%D0%9F%D1%80% D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B5

² St'u **Robert A. Pape** "Why Economic Sanctions Do Not", International Security Vol. 22, No. 2 (Fall, 1997), The MIT Press, pp. 90-136.

արևելյան մարտարվեստներից մեկին՝ «այկիդոյին»¹։ Այս մարտարվեստում առավել թեթև քաշ ունեցող մարտիկը նախ փորձում է խուսափել առավել ծանր քաշ ունեցող մարտիկի հարձակումների վնասից, իսկ այնուհետև արագության և իներցիայի հաշվին օգտագործում է հակառակորդի ծանրաքաշությունը վերջինիս դեմ։ Սույն համեմատության տրամաբանության համաձայն, ինչպես 2014թ-ին, այնպես էլ 2022թ-ին Ռուսաստանի Դաշնության առաջնային կարճաժամկետ նպատակն է տնտեսության և ներքին կայունության պահպանումը։

Եվրոպական առաջատար տնտեսություններն ունեն արդյունաբերության և ուրբանիզացիայի բարձր մակարդակ, ինչը հանդիսանում է Ռուսաստանի նկատմամբ պատժամիջոցներ կիրառող պետությունների տնտեսական հզորության գրավականը։ Սակայն, այն նաև հնարավորություն է ընձեռում ՌԴ-ին ունենալ տնտեսական ճնշման գործիք և ռազմավարական պլանավորման տեսանկյունից հաշվի առնել BATNA-ի (բանակցային համաձայնագրի լավագույն այլընտրանք) առկայությունը, ի դեմս՝ ձմռան նախաշեմին դեպի ԵՄ «ոչ բարեկամ» պետություններ էներգակիրների մատակարարման ամբողջական դադարեցման։ Ռուսական ազգային արժույթով բնական գազի դիմաց վճարումից հրաժարումը կարող է առիթ հանդիսանալ նման որոշումն ի կատար ածելու համար։

Ռուսական իշխանությունները փորձելու են օգտագործել արևմտյան միջազգային կառույցների թույլ կողմերը վերջիններիս քաղաքական որոշումների կայացման մեխանիզմների վրա ազդեցության միջոցով։ Մասնավորապես՝ ՌԴ-ն փորձում է և փորձելու է նաև ԵՄ անդամ մեկ կամ մի քանի պետությունների դուրս մղել տնտեսական հակամարտությունից՝ լարվածության թուլացումը կապելով այդ երկրների սեփական շահերի հետ։ Այն հնարավորություն է ընձեռելու ԵՄ-ի, իսկ հաջողության պարագայում նաև՝ ՆԱՏՕ-ի միասնականությունը խաթարելու համար²։ Անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ երկու կառույցներում էլ կարևոր քաղաքական որոշումներն ընդունվում են կոնսենսուսի միջոցով։ Հունգարիան մի քանի անգամ արդեն իսկ խաթարել է ԵՄ-ի կողմից ռուսական նավթի նկատմամբ էմբարգոյի հայտարարման գործընթացը³։ Հունգարիան հան-

¹ Տե՛ս **Fyodor Lukyanov** "RUSSIA'S ASYMMETRICAL RESPONSE: GLOBAL AIKIDO" article at Paul J. Saunders "COSTS OF A NEW COLD WAR: THE U.S. RUSSIA CONFRONTATION OVER UKRAINE" Center for National Interest, Washington, September 2014, pp. 9-25.

² ЛИАНА ФИКС, МАЙКЛ КИММЕДЖ "Что если Россия победит?", журнал россия в глобальной политике 20.02.2022. Հասանելի է՝ https://globalaffairs.ru/articles/chto-esli-rossiya-pobedit/?fbclid=IwAR0vVb8HWdQedKvBFFrVOFOxhDVLl3p2Ok1Km0YPI211b4pdWM_JKk-AQPw

³ Տե՛ս The Guardian "Hungary 'holding EU hostage' over sanctions on Russian oil" 16 May 2022.

դիսանում է միակ պետությունը, որը բացահայտորեն է դեմ հանդիսանում ռուսական պատժամիջոցների խստացմանը: Վերջինիս դիրքորոշման բաց արտահայտմանը մեծապես նպաստում է Հունգարիայում քաղաքական ռեժիմի տեսակը: Սակայն, Հունգարիան միակ պետությունը չէ, որի իշխանությունները դեմ են ՌԴ նկատմամբ պատժամիջոցների խստացմանը, պարզապես հաշվի առնելով քաղաքական համակարգի առանձնահատկությունները և հասարակության տրամադրությունները՝ ոչ բոլոր պետությունների ղեկավարներն են, որ կարող են բացահայտորեն ընդդիմանալ նոր պատժամիջոցների, մասնավորապես էներգակիրների նկատմամբ պատժամիջոցների սահմանմանը: Քաղաքական վճռականության առկայության պարագայում ընդդիմացող պետությունների արգելքը հնարավոր է հաղթահարել տեխնիկական միջոցներով, ինչպիսին է մասնավոր էմբարգոն¹:

Արևմտյան և մասնավորապես ԱՄՆ-ի գլոբալ քաղաքականության և համաշխարհային գերակայության հիմնական գործիքն է հանդիսանում ֆինանսական և տնտեսական մեխանիզմների առկայության շրջանակը: ԱՄՆ-ն իր կողմից փաստացի ղեկավարվող ֆինանսական կառույցների միջոցով, ինչպիսիք են Արժույթի միջազգային հիմնադրամը և Համաշխարհային բանկը, հնարավորություն ստացավ առավելության հասնելու Խորհրդային Միության նկատմամբ սառը պատերազմի ժամանակաշրջանում: Հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում ԱՄՆ-ն օգտագործում էր իր ազգային արժույթը սեփական գերակայության ապահովման նպատակով²: Բացի այդ, աշխարհում կատարվող դոլարային բոլոր վճարումները վերահսկվում են ԱՄՆ-ի կողմից, ինչը հավելյալ միջոց է հանդիսանում կործանարար պատժամիջոցների համար: Ռուսական բանկերի հեռացումը վճարային համակարգերից, նորագույն տեխնոլոգիաների կիրառման սահմանափակումները, միջազգային վիճարումների համակարգերից Ռուսական կազմակերպություններին բացառելն ի ցույց է դնում այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ-ն օգտագործում է միջազգային կազմակերպություններն ու սեփական առևտրատնտեսային կապերը քաղաքական նպատակներով: Ի պատասխան, Ռուսաստանի Դաշնությունը փորձում է սեփական տնտեսության առաձնահատկության՝ ԵՄ էներգակիրների շուկայում գերակշռող դիրքի օգտագործմամբ ստեղծել սեփական ազգային արժույթի պահանջարկ և այդպիսով, նաև նվազեցնել հիմ-

Հասանելի է՝ <https://www.theguardian.com/world/2022/may/16/hungary-sanctions-russian-oil-embargo-eu>.

¹ Տե՛ս **Niamh Kennedy**, "EU agrees on partial ban of Russian oil imports", CNN, 31.05.2022.

² Տե՛ս **Zbigniew Brzezinski** "Strategic Vision", Basic books, NY, 16.02.2012, p 14.

նական հակառակորդի՝ ԱՄՆ-ի ֆինանսական արժույթի դերը: Հաշվի առնելով ռուսական տնտեսական շուկայի փոքրությունը և ԵՄ անդամ պետությունների կողմից ռուսական էներգակիրներից աստիճանական հրաժարումը, առաջադրված վերոնշյալ խնդիրը դժվար թե իրականություն դառնա: Սակայն, այն հանդիսանալու է արագացուցիչ այլ պետությունների կողմից դաշարային գործարքներին այլընտրանքային մեխանիզմներ մշակելու համար: Նման մեխանիզմներից է հանդիսանում, օրինակ, Հնդկաստանի և Ռուսաստանի միջև ռուփի-ռուբլի վճարային համակարգի վերածնունդը¹: Նորագույն տեխնոլոգիաները թույլ են տալիս օգտագործել նաև այլ, առավել մատչելի վճարային համակարգերի ներդրում: Կան նաև պատժամիջոցների շրջանցման առավել հին տարբերակներ, ինչպիսիք են ապրանքափոխանակությունը կամ սվոփը:

ԱՄՆ-ի և դաշնակիցների հետ գլոբալ հակամարտությանն ու կիրառվող սահմանափակումներին դիմակայելու, քաղաքական ուժերի հավասարակշռությունը հոգուտ իրեն ուղղելու նպատակով Ռուսաստանի Դաշնությունը փորձում է միջազգային հարաբերությունների այլ սուբյեկտների հետ սերտացնել հարաբերությունները: Սույն խնդրի լուծման նպատակով Ռուսաստանի Դաշնությունն օգտագործում է հետխորհրդային տարածաշրջանում առկա ռազմաքաղաքական և քաղաքատնտեսական ինտեգրացիոն միավորումները, որոնց առանցքում է գտնվում հենց Ռուսաստանի Դաշնությունը: Այսպիսի միջազգային կազմակերպությունների շարքին կարելի է դասել ԱՊՀ-ն, ՇՀԿ-ն, ՀԱՊԿ-ն և ԵԱՏՄ-ն: Սակայն մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններից ելնելով՝ վերոնշյալ կազմակերպությունները չեն կարող էական քաղաքական աջակցություն ցուցաբերել Ռուսաստանի Դաշնությանը: Մինչդեռ պատժամիջոցների տնտեսական դիմակայության տեսանկյունից դժվար է թերագնահատել ԵԱՏՄ դերակատարությունը միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում: ԵԱՏՄ երկրների տնտեսական ռեսուրսների օգտագործումը տնտեսական ճկունության հնարավորություններ է ստեղծում ռուս ձեռնարկատերերի համար: Սակայն անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ ԵԱՏՄ անդամ պետությունները ևս կարող են ենթարկվել երկրորդային պատժամիջոցների: Հաշվի առնելով կառույցի անդամ պետությունների տնտեսական և քաղաքական խնդիրների ամբողջությունը, վերջիններիս ներուժի սահմանափակությունը՝ պետք է արձանագ-

---

¹ Ст'ю КАНВАЛ СИБАЛ "Военная операция на Украине: гегемония США никогда не была абсолютной, но теперь она ещё больше ослабнет", 08.03.2022. Հասանելի է՝ https://globalaffairs.ru/articles/gegemoniya-ssha-oslabnet/?fbclid=IwAR2PJVe7c_HeEH-hE7thnHwTa7tambJBVtxPD5BxHv16m0oE0nLynGQRw14

րենք, որ ԵԱՏՄ անդամ պետությունները չեն կարողանալու անհրաժեշտ աջակցություն ցուցաբերել ռուսական տնտեսությանը¹:

ՌԻՃԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՎԱՍՏԱՐԱԿՇՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուսաստանի Դաշնության համար կարևագույն նշանակությունն ունի Չինաստանի և Հնդկաստանի կողմից աջակցությունը: Հատկանշական է, որ 2021թ-ին Արևմուտք-Ռուսաստան հարաբերությունների գերլարման պահին Վ. Պուտինն այցելեց Հնդկաստան², իսկ Ուկրաինայի նկատմամբ ռազմական գործողությունների մեկնարկից առաջ էլ վերջինս գտնվում էր Չինաստանում³: Պատժամիջոցները կարող են անարդյունք դառնալ, եթե գլոբալ քաղաքականությունում առկա է «սև ասպետը», որը պատրաստ է աջակցություն տրամադրել պատժամիջոցների ենթարկված պետությանը: Ռուսական քաղաքական էլիտայի կողմից Հնդկաստանն ու Չինաստանը դիտարկվում են որպես «սև ասպետի» դերակատարում ունեցող պետություններ, որոնք պետք է նաև նպաստեն գլոբալ քաղաքականության և աշխարհակարգի փոփոխությանը:

Հնդկաստանը բնակչությամբ երկրորդ, իսկ տնտեսությամբ վեցերորդ խոշորագույն պետությունն է աշխարհում: Չնայած ԱՄՆ-ի կողմից պատժամիջոցների սպառնալիքների առկայությանը, Հնդկաստանը համարվում է ռուսական զենքի և զինամթերքի խոշորագույն գնորդը⁴: Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ պատժամիջոցների պատճառով Հնդկաստանը զգալիորեն մեծացրել է նաև նավթի մթերման ծավալները ՌԴ-ից⁵, սակայն այն կապված է ոչ թե բարի կամքի դրսևորման, այլ ռուսական նավթը զեղչով գնելու հնարավորության հետ: Հնդկաստանն ու Ռուսաստանը համատեղ հիմնադրել են նաև «Բրահմու» հրթիռային արդյու-

¹ Տե՛ս **Евгения Крючкова** "ЕЭАС как средство от санкций", 13.05.2022. Հասանելի է՝ https://www.kommersant.ru/doc/5348725?from=main&fbclid=IwAR3jE_DHwNVWedJTZ9EumC5i-yhfFA9xLbwFE52URg2mYc22dzcWN-B2dAY

² Տե՛ս BBC "Путин приехал в Индию - это его второй визит за рубеж за время пандемии", 6 декабря 2021. Հասանելի է՝ <https://www.bbc.com/russian/news-59545113>

³ Տե՛ս Радио Свобода "Дружба не имеет границ": Путин и Си Цзиньпин встретились в Пекине" 04 февраля 2022. Հասանելի է՝ <https://www.svoboda.org/a/putin-i-si-tszinpin-vstretilisj-v-pekinge-v-denj-otkrytiya-olimpiady/31686350.html>

⁴ Տե՛ս **Pieter d. Wezeman, Alexandra Kuimova and Siemon T. Wezeman** "TRENDS IN INTERNATIONAL ARMS TRANSFERS, 2021" March 2022. Հասանելի է՝ https://www.sipri.org/sites/default/files/2022-03/fs_2203_at_2021.pdf

⁵ **Nidhi Verma and Aftab Ahmed** "India's imports of cheap Russian crude surge since Ukraine invasion" 30.05.2022. Հասանելի է՝ <https://www.reuters.com/business/energy/indias-imports-cheap-russian-crude-surge-since-ukraine-invasion-2022-05-30/>

նաբերության համալիրը, որը զբաղվում է գերժամանակակից հրթիռների մշակմամբ և արտադրությամբ: Սույն կազմակերպության գործունեությունն էականորեն կարող է խանգարել արևմտյան պատժամիջոցների իրագործմանը, քանի որ այն կարող է հնարավորություն տալ ռուսական ռազմաարդյունաբերողներին ձեռք բերել ժամանակակից տեխնոլոգիական միջոցներ: Մակայն, Հնդկաստանի աջակցությունը Ռուսաստանի Դաշնությանը պետք չէ նաև գերազնահատել, քանի որ Հնդկական տնտեսությունը զգալիորեն ինտեգրված է արևմտյան տնտեսություններին, իսկ Հնդկաստանը հանդիսանում է «Անվտանգության քառակողմ երկխոսություն» (Quad) խմբի անդամ, որին անդամակցում են նաև ԱՄՆ-ն, Ճապոնիան և Ավստրալիան, իսկ խմբի գլխավոր նպատակն է հանդիսանում Չինաստանի զսպումը: Ուստի, Հնդկաստանի համագործակցությունը Ռուսաստանի Դաշնության հետ ունի որոշակի սահմանափակումներ, որն առաջին հերթին պայմանավորված է աշխարհաքաղաքական գործոններով:

Ի տարբերություն Հնդկաստանի, Չինաստանն ունի անհամեմատ ավելի մեծ ռեսուրսներ ցանկության պարագայում Ռուսաստանի Դաշնության համար որպես սև ասպետ հանդես գալու համար: Ի տարբերություն Հնդկաստանի, Չինաստանի ղեկավարությունը կիսում է զլոբալ քաղաքականությունում ուժերի վերադասավորման անհրաժեշտության ռուսական մոտեցումը¹: Այսպիսով, Չինաստանը մարտահրավեր է նետում ամերիկյան զլոբալ հեգեմոնիային և ի տարբերություն Ռուսաստանի Դաշնության, Չինաստանը տիրապետում է բավարար տնտեսական և ֆինանսական ռեսուրսների ԱՄՆ-ի հեգեմոնիային իրական մարտահրավեր նետելու և աշխարհակարգը փոփոխելու համար²: Չինաստանի տնտեսությունը երկրորդն է աշխարհում և Չինաստանն ունի կարևորագույն ռեսուրսներ շրջանցելու համաշխարհային տնտեսական առաջատարին՝ ԱՄՆ-ին: Այդ ռեսուրսների թվում առաջնահերթ են դեմոգրաֆիկ և տեխնոլոգիական ռեսուրսները:

Արևմուտքի կողմից ՌԴ-ի նկատմամբ սահմանված պատժամիջոցների հետևանքով դեռևս 2014թ-ին ՌԴ-ն որպես էներգակիրների արտահանման այլընտրանքային գնորդ սկսեց դիտարկել Չինաստանին և կա-

---

¹ Տե՛ս Kremlin.ru "Joint Statement of the Russian Federation and the People's Republic of China on the International Relations Entering a New Era and the Global Sustainable Development" February 4, 2022. Հասանելի է՝ <http://en.kremlin.ru/supplement/5770>

² Տե՛ս **James Dobbins, Howard J. Shatz, Ali Wyne** "Russia Is a Rogue, Not a Peer; China Is a Peer, Not a Rogue Different Challenges, Different Responses", 2019. Հասանելի է՝ <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE310.html>

ռուցվեցին էներգակիրների արտահանման նոր ուղիներ¹: ՌԴ-ի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցներով պայմանավորված, Չինաստանն ավելի է մեծացնում ռուսական էներգակիրների ներկրումը: Այն հնարավորություն է ընձեռում Ռուսաստանի Դաշնությանը փոխհատուցելու արևմուտքի կողմից էներգակիրների ներմուծման կրճատման հետևանքով առաջացող վնասները, իսկ Չինաստանը հնարավորություն է ստանում զեղչային համակարգով ձեռք բերելու մատչելի էներգետիկ ռեսուրսներ: Այսպիսով, չինական արդյունաբերական ապրանքները հնարավորություն են ստանում դառնալու առավել մրցակցային և հավելյալ մրցակցային առավելություն են ստանում:

Ուկրաինական պատերազմի և ՌԴ-Արևմուտք պատժամիջոցային «փոխհրաձգության» հետևանքով համաշխարհային շուկան գտնվում է անկայուն իրավիճակում, դանդաղել է տնտեսական աճը տասնյակ՝ այդ թվում առաջատար տնտեսություններ ունեցող արևմտյան պետություններում²: Միևնույն ժամանակ, չինական տնտեսությունն արձանագրում է կայուն տնտեսական աճ, ինչը նոր մարտահրավեր է ԱՄՆ-ի համար³:

Այնուամենայնիվ, հարկավոր է ընդգծել, որ չինական արդյունաբերող կազմակերպությունները չեն շտապում իրենց արտադրանքի արդյունահանումը դեպի ՌԴ մեծացնել, իսկ Չինաստանի կառավարությունն էլ բացահայտ քաղաքական աջակցություն չի ցուցաբերում Ուկրաինայում ծավալվող ռուսական գործողություններին: Չինաստանի արտահանումը դեպի ԱՄՆ շուրջ տասն անգամ գերազանցում է դեպի ռուսաստան արտահանումներին⁴: Ռացիոնալ ընտրության տրամաբանության համաձայն, չինական տնտեսվարողների համար առավել գերադասելի է սահմանված պատժամիջոցների պահպանումը և երկրորդային պատժամիջոցների չենթարկվելը: Քաղաքական օգնության տեսանկյունից ևս Չինաստանը սահմանափակ օգնություն կարող է ցուցաբերել ՌԴ-ին և այն

¹ Տե՛ս **Алина Мусина**, "Россия-Китай: сотрудничество держится на словах и на газе", Feb 3, 2022. Հասանելի է՝ <https://russian.eurasianet.org>

² Տե՛ս **Michele Ruta**, "Here's how the war in Ukraine is impacting world trade and investment", 12 May 2022. Հասանելի է՝ https://www.weforum.org/agenda/2022/05/war-ukraine-world-trade-investment?utm_source=facebook&utm_medium=social_scheduler&utm_term=Geopolitics&utm_content=12%2F05%2F2022%2020%3A00&fbclid=IwAR3wNZ5ucWdWsf1Enm05OK8KEAkY2w3keDvMlp55RwjiQQEBMFipBYhXZPk

³ Տե՛ս Reuters, "China's GDP surprise adds fuel to easing debate" April 18, 2022. Հասանելի է՝ https://www.reuters.com/breakingviews/chinas-gdp-surprise-adds-fuel-easing-debate-2022-04-18/?utm_campaign=trueAnthem%3A%20Trending%20Content&utm_medium=trueAnthem&utm_source=facebook&fbclid=IwAR3Xe5k3UIZ6UcTmPgTiZddCKUfD1e3hbU6V1b6N9mz9A2x4m1zNFdUMpJs

⁴ Տե՛ս China Exports By Country. <https://tradingeconomics.com/china/exports-by-country>

հարցերում, որտեղ անհրաժեշտ է պաշտպանել սեփական շահերը: Հարկավոր է ընդգծել երկու քաղաքական սկզբունքների առկայությունը, որոնք խանգարում են Չինաստանին բացահայտորեն աջակցել Ռուսաստանին, դրանք են՝ տարածքային ամբողջականության սկզբունքը և ինքնիշխանությանը չմիջամտելու սկզբունքը: Վերոնշյալ սկզբունքների կարևորությունը պայմանավորված է Չինաստանի համար Թայվանի և Տիբեթի խնդիրների արդիականությամբ: Չինաստանի շահերից է բխում Ռուսաստանի Դաշնության խուսափումը ջախջախիչ պարտությունից Արևմուտքի հետ հակամարտությունում, սակայն Չինաստանը պահպանելու է ռազմաքաղաքական չեզոքությունը՝ ցուցաբերելով սահմանափակ աջակցություն ՌԴ-ին:

Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցները Չինաստանի համար նոր հնարավորություններ են ստեղծում: Չինաստանը հնարավորություն է ստանում միջնաժամկետ հեռանկարում էականորեն ընդլայնելու իր քաղաքական ազդեցությունը Ռուսաստանի նկատմամբ, ստանալու մատչելի էներգառեսուրսներ, թիկունքում ունենալ գրեթե չորս հազար կիլոմետրանոց ապահով սահման, որտեղից իրեն վտանգ չի սպառնում: Բացի այդ, Չինաստանի գլոբալ մրցակիցը՝ ԱՄՆ-ն զգալի ռեսուրսներ է կենտրոնացնում ՌԴ-ի դեմ հակամարտությունում, ինչը նոր հնարավորություն է ստեղծում Չինաստանի համար ընդլայնելու իր ազդեցությունը Արևելասիական և Հարավչինական ծովի տարածաշրջանում: Հակառուսական պատժամիջոցները նաև լեգիտիմացնում և արագացնում են Չինաստանի կողմից գոբալ ծրագրերի իրականացումը, ինչպիսին է «մեկ գոտի, մեկ ճանապարհ» նախագծի իրականացումը: Օգտվելով իր չեզոք պետության կարգավիճակից, Չինաստանը նաև աստիճանաբար մեծացնելու է իր ազդեցությունը այլ քաղաքական և ֆինանսական միջազգային կառույցներում, ինչպիսիք են Միացյալ ազգերի կազմակերպությունը, Արժույթի միջազգային կազմակերպությունը և Ասիական զարգացման բանկը:

Ստեղծված գլոբալ քաղաքական իրողությունները հանգեցնում են քաղաքական նոր փոփոխությունների նաև Եվրոպական տարածաշրջանում: Կարճաժամկետ հեռանկարում մեծանում է ԱՄՆ-ի ազդեցությունը ԵՄ-ի նկատմամբ: Սակայն, միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում ԵՄ-ում ամրապնդվելու է Գերմանիայի և արևելյան Եվրոպայի ռազմական ներուժը, որը հանգեցնելու է ուժերի նոր վերադասավորման, որից ո՛չ ԱՄՆ-ն, ո՛չ էլ ՌԴ-ը չեն շահելու: Հակառուսական պատժամիջոցներից օգտվելու են նաև արդեն իսկ պատժամիջոցների տակ գտնվող Իրանի Իս-

լամական Հանրապետությունն ու Վենեսուելան, որոնք ԵՄ-ի կողմից դիտարկվում են որպես էներգակիրների ներմուծման աղբյուրներ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Գլոբալ քաղաքականությունում պետության հզորությունը չափվում է ոչ թե տվյալ պետության ներկա ռեսուրսների համեմատությամբ նախկին ռեսուրսների հետ, այլև հակառակորդ պետությունների նախկին և ներկա ռեսուրսների հետ սեփական ռեսուրսների համեմատությամբ: Ի հեճուկս արևմտյան պատժամիջոցների, Ռուսաստանի Դաշնությունն ունի բավարար ռեսուրսներ շարունակելու ռազմագործողությունը Ուկրաինայում, իսկ ռուսական իշխանություններն ունեն բավարար քաղաքական ռեսուրսներ միջնաժամկետ հեռանկարում երկրում քաղաքական և տնտեսական կայունություն ապահովելու համար: Պատժամիջոցների և դրանց դիմակայմանը մղված քայլերի հետևանքով Ռուսաստանի Դաշնությունը մի կողմից դառնալու է առավել ինքնաբավ: Սակայն, ի համեմատություն քաղաքական մրցակիցների, ռուսական տնտեսական և քաղաքական ներուժը ոչ թե ավելանալու, այլ աստիճանաբար նվազելու է:

Սակայն, Ռուսաստանի Դաշնության թուլացումը միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում չի հանգեցնելու ուժային գլոբալ փոփոխության ի նպաստ ԱՄՆ-ի, որն անքննարկելի ազդեցություն է ունեցել ռուս-ուկրաինական ճգնաժամի սրման հարցում: Քաղաքական ռեալիզմի տրամաբանության համաձայն, կոշտ ճնշում կիրառող պետությունները պետք է ունենան գիտակցում, որ ճնշման վերջնարդյունքը կարող է հանգեցնել պատերազմի և կարևոր է հաշվարկը, թե արդյոք պատերազմի արդյունքում հնարավոր ձեռքբերումները կլինեն ավելին, քան կորստի ռիսկերը¹: Ռուսաստանի կողմից ռազմական գործողությունների մեկնարկը կապված էր առաջին հերթին ԱՄՆ-ի և մասնավորապես Ջ. Բայդենի վարչակարգի կողմից շարունակական ճնշման մեծացմամբ: Կարճաժամկետ հեռանկարում ԱՄՆ-ին հաջողվելու է քաղաքական առավելություններ ստանալ ստեղծված իրավիճակում, սակայն անգամ Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ տարած քաղաքական հաղթանակը ԱՄՆ-ի համար համարվելու է պյուրոյան հաղթանակ, քանի որ միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում ԱՄՆ-ի տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը հիմնական ախտյան Զինաստանի համեմատությամբ ոչ թե

¹ Տե՛ս **Kenneth N. Waltz** "Theory of international politics", Columbia University press, reissued by Waveland Press, 2010 pp 106-108.

ավելանալու, այլ նվազելու է: Իսկ ԵՄ-ի կողմից ռուսական էներգակիրներին հնարավոր հրաժարումը հարված է լինելու սեփական հզորությանը:

2022թ-ից Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցները թեպետ ռեկորդային էին համաշխարհային պատմության համար, սակայն արևմուտքի կողմից Ռուսաստանի նկատմամբ 2014թ-ից կիրառվող պատժամիջոցները կանխորոշել էին նոր պատժամիջոցների կարճաժամկետ անարդյունավետությունը, քանի որ ՌԴ-ն հնարավորություն էր ստացել նախապես պատշաճորեն պատրաստվելու երկարաժամկետ դիմակայության: Իսկ 2022թ-ից մեկնարկած հակառուսական պատժամիջոցների ռազմավարությունը նոր ազդանշան է տալիս արևմուտքի գաղափարական հիմնական մրցակցին՝ Չինաստանին, պատշաճորեն պատրաստվելու երկարաժամկետ դիմակայությանը ԱՄՆ-ի հետ աշխարհակարգի վերաձևման գործընթացին: Ակնհայտ է, որ ապագայի հակամարտություններում պատժամիջոցների կիրառումը մեծանալու է, սակայն վերջիններիս արդյունավետությունն առավել կասկածելի է դառնալու: Տարածաշրջանային առաջատար պետությունների կողմից պատժամիջոցներին դիմակայելու վճռականությունն արագացնելու է առանձին ինտեգրացիոն գործընթացներն առանձին տարածաշրջաններում:

Гор Петросян, Политические факторы и глобальные последствия санкционной «войны» против России - В статье исследуется проблема оценки воздействия и эффективности санкций в современной мировой политике. В 2022 году количество санкций, введенных в отношении Российской Федерации (РФ) установило исторический рекорд, а их эффективность и влияние на глобальную политику привело к острым политическим и научным дебатам. В рамках представляемой статьи были проанализированы такие политические переменные, как степень международного сотрудничества в применении санкций, участие международных организаций в введении санкций, характер политической системы государства-мишени и наличие международной помощи для противодействия вводимым против РФ санкциям. Помимо этого, автором были проанализированы факторы, ограничивающие эффективность санкций против РФ, а также краткосрочные, среднесрочные и долгосрочные последствия санкций. На основе качественных и количественных методов исследования, сопоставимыми с первичными статистическими данными, было проведено комплексное изучение вышеуказанных проблем. В конце было проанализировано тенденции изменения глобального баланса сил, которые возникают в результате введения санкций против РФ. Вывод ста-

тѣ заключается в том, что у России достаточно ресурсов для противостояния санкционной политике в краткосрочной и среднесрочной перспективе, но в долгосрочной перспективе формирующийся новый баланс сил не будет способствовать усилению политического влияния России.

Gor Petrosyan, The Political Factors and the Global Consequences of Sanctions "War" on Russia - This paper researches the problem of assessing the impact and effectiveness of sanctions in contemporary global politics. In 2022, the number of sanctions imposed on the Russian Federation (RF) set a historical record. Moreover, the effectiveness of sanctions and their impact on global politics have led to keen political and scientific debates. In the framework of the article, a number of political variables are analyzed, such as the degree of international cooperation in implementation of sanctions, participation of international organizations in imposing sanctions, the nature of the political system of a target state, and the availability of international assistance to counter the sanctions imposed on the Russian Federation. The article analyzes the factors that limit the effectiveness of sanctions against Russia, as well as short-term, mid-term and long-term global political consequences of the sanctions. Accordingly, the political variables and limitations of sanctions and their consequences in the RF were analyzed in either the short, medium and long-term perspectives. The methodological basic of this research includes qualitative and quantitative methods, but also primary statistical data, which helped to conduct comprehensive study. At the end of research paper, the possible trends in the global balance of power were analyzed because of the imposition of sanctions on the RF. The article concludes that the Russian Federation has enough resources to counter sanctions in the short- and medium-term perspectives, but in the long-run the emerging new balance of power will not contribute to the strengthening of Russia's political influence.

Ուղարկվել է խմբագրություն 06.06.2022թ.

Գրախոսվել է 08.06.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 09.06.2022 թ.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՎ ՆՈՐԻՑ ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԻ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ՊԱՐԱԴՈՔՍՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՈՎՍԵՓ ԱՂԱՋԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - տնտեսական պարադոքսներ, Կարլ Մարքս, հասարակական – տնտեսական ֆորմացիաներ, կապիտալիզմ, արժեքի աշխատանքային տեսություն, հավելյալ արժեքի տեսություն, հասարակական ամբողջական արդյունք, շահույթի և արտադրության գնի տեսություն:

ՍՈՒՏՔ

Տնտեսագիտության տեսության մեջ առկա պարադոքսների շարքը հազարամյակների պատմություն ունի, որը սկիզբ է առնում Հին Եգիպտոսի, Չինաստանի, Հնդկաստանի, Հունաստանի, Հռոմի հայտնի մտածողների վերլուծություններից և հասնում մինչև մեր օրերը: Բնականաբար, խնդիրը շատ ընդգրկուն է, և այդ պարադոքսների պարզաբանումը սկսել ենք Ադամ Սմիթից¹, քանի որ նա իր «Ժողովուրդների հարստության բնույթի և պատճառների մասին» հիմնարար աշխատության մեջ կարողացել է համակարգել դարերի ընթացքում կուտակված տնտեսագիտական տեսությունները և ստեղծել մեկ ամբողջական ուսմունք, որը դարձել է ազատական շուկայական մոդելի տեսական հիմքը: Համաշխարհային տնտեսագիտական մտքի հետագա զարգացումը, որոշակի բացառություններով, կառուցված է Սմիթի «անտեսանելի ձեռքի» տեսության վրա, որն անընդհատ հարստացվել, ճշգրտվել, երբեմն քննադատվել ու նորովի է մեկնաբանվել տնտեսագիտական հայտնի դպրոցների կողմից:

Այդ շարքում առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Կարլ Մարքսի տնտեսագիտական ուսմունքը: Մարքսիստական ուսմունքի հիմքը պատմական և դիալեկտիկական մատերիալիզմն է: Ըստ Մարքսի՝ մարդկության հազարամյակների պատմության ընթացքը միմյանց հաջորդող հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաներն են, որոնց ա-

---

¹ Այդ մասին տե՛ս **Աղաջանյան Հ.**, Ադամ Սմիթ և Դավիթ Ռիկարդո. տեսության հանգույցներում, Բանբեր ՀՊՏՀ, 2018, N 3, էջ 15-31:

ռանցքը տնտեսական դետերմինիզմն է¹: Մարքսը հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների շարքում փորձում է բացահայտել կապի-տալիզմի բնույթը, որի արդյունքում ծնվեց «Կապիտալ» աշխատությունը: Նա գրում է. «Իմ երկի («Կապիտալի»-Հ. Ա.) վերջնական նպատակն է հայտնագործել արդի հասարակության (կապիտալիզմի-Հ. Ա.) շարժման տնտեսական օրենքը»²:

1. ԱՐԺԵՔԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԱԴՈՔՄՆԵՐԸ

Մարքսի կողմից արժեքի աշխատանքային տեսության հետագա զարգացման առումով կարևորվում են հետևյալ հանգամանքները.

Առաջին՝ արժեքի աշխատանքային տեսությունը ավելի հիմնավոր ներկայացնելու նպատակով Մարքսը առաջ է քաշում աշխատանքի երկակի բնույթի՝ կոնկրետ և վերացարկված (աբստրակտ) աշխատանքի գաղափարը³: Ըստ նրա՝ որևէ աշխատանքի ծախսի արդյունքում ստեղծվում է այս կամ այն սպառողական արժեքը: Այդ առումով, մենք գործ ունենք կոնկրետ աշխատանքի հետ: Մյուս կողմից ինչպես այդ կոնկրետ, այնպես էլ տարբեր բնույթի այլ բազմաթիվ աշխատանքային ծախսեր ունեն մեկ ընդհանուր հատկանիշ. բոլորն էլ մարդու մտավոր և ֆիզիկական ունակությունների սպառման գործընթացն են: Այդ դեպքում մենք գործ ունենք վերացարկված աշխատանքի հետ: Հետևապես՝ Մարքսի կարծիքով, մարդու գործունեությունը մի կողմից կոնկրետ, իսկ մյուս կողմից՝ վերացարկված աշխատանքի ծախս է: Որևէ աշխատանք ունի բազմաթիվ առանձնահատկություններ, որոնք դրսևորվում են տեխնոլոգիական տարբերություններով, պայմաններով, բարդությամբ, հմտության աստիճաններով և այլն: Եթե վերացարկվենք որևէ կոնկրետ աշխատանքի բնույթից և այն դիտարկենք որպես աշխատանքի ծախսում ընդհանրապես, որի ընթացքում սպառվում են մարդու մտավոր և ֆիզիկական ունակությունները, ապա արդյունքում կունենանք վերացարկված աշխատանք, որի ծախսը կազմում է ապրանքի արժեքը:

Հարկ է նշել, որ Մարքսը հաճախ է դիմում այդպիսի մերկ վերացարկումների, որոնք երևույթի ճանաչողության առումով էականորեն գրեթե ոչինչ չեն հիմնավորում: Մասնավորապես՝ այս համատեքստում

¹ Այդ մասին տե՛ս **Աղաջանյան Հ.**, Տնտեսական դետերմինիզմի պարադոքսները. Հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների մարքսյան տեսության քննադատություն, ՎԷՄ, համահայկական հանդես, թիվ N4, 2019, էջ 85-114:

² Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 1, Եր., 1954, էջ 8:

³ Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 1, Եր., 1954, էջ 48-54:

նա փորձում է հիմնավորել, որ կոնկրետ և վերացարկված աշխատանքի, հետևապես՝ սպառողական արժեքի և արժեքի միջև գոյություն ունի հակասություն: Իրականում, այսպիսի հակասություն չի կարող լինել այն պարզ պատճառով, որ բարիքի արժեքը հենց պայմանավորված է նրա օգտակարությամբ, հետևապես՝ սպառողական արժեքով:

Երկրորդ՝ բարիքի արժեքի չափումը: Ըստ Մարքսի՝ արժեքը որոշվում է հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաժամանակով: «Հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաժամանակը այն աշխատաժամանակն է, որ արտադրության հասարակայնորեն նորմալ առկա պայմաններում և տվյալ հասարակության մեջ գոյություն ունեցող աշխատանքի հմտության ու ինտենսիվության միջին մակարդակի պարագայում պահանջվում է որևէ սպառողական արժեք պատրաստելու համար»¹: Այստեղ առաջանում է այն հարցը, թե որն է այն գործիքը կամ չափման միավորը, որի միջոցով հնարավոր կլինի չափել «հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաժամանակը», «աշխատանքի միջին հմտությունը և ինտենսիվությունը» և մինչև բարիքի փոխանակությունը ստույգ որոշել բարիքի արժեքը: Պարզվում է՝ նրա ներկայացրած վերոնշյալ վերացական հասկացությունները չափելի չեն:

Այս համատեքստում Մարքսի տնտեսական ուսմունքը մեկնաբանելիս անվանի տնտեսագետ Մ. Բլաուգը գրում է. «...Աշխատանքի ինտենսիվությունը նույնը չէ ժամանակի տարբեր հատվածներում ինչպես որոշակի աշխատողի, այնպես էլ աշխատողների խմբի համար: Պե տք է, արդյոք, որպես աշխատաժամանակի հասարակայնորեն ընդունելի միավոր, նախապատվությունը տալ լավ կամ վատ աշխատողի աշխատանքային ջանքերին, աշխատանքային օրվա առաջին կամ վերջին ժամին... Գոյություն ունեն նաև աշխատանքի որակավորման տարբերություններ... Անտեսվում է այն փաստը, որ ուսուցումը պահանջում է ժամանակ, իսկ ուսուցման ծախսերը պետք է բերեն տոկոսային եկամուտ ուսման ամբողջ ժամանակի ընթացքում»²: Դրանք հիմնավոր փաստարկներ են, որոնց միջոցով Բլաուգը ներկայացնում է մարքսյան դրույթների և իրականության անհամապատասխանությունը: Փաստորեն, Մարքսը հաշվի չի առնում բազմաթիվ հանգամանքներ, որոնք կարևոր են արժեքը որոշելու համար: Նա ամեն անգամ առաջ է քաշում որոշակի թեզեր և, չկարողանալով հստակորեն հիմնավորել դրանց կապը իրական գործընթացների հետ, հայտնվում է փակուղում: Իրականում, արժեքը որոշվում է տեսանելի և անտեսանելի բազմաթիվ գործոններով, որոնց ազդեցությո-

¹ Նույն տեղում, էջ 45:

² **Блауг М.**, Экономическая мысль в ретроспективе, М., 1994, с. 247.

յամբ փոխվում են բարիքների արժեքները, հետևապես՝ դրանց փոխանակության քանակական համամասնությունները:

Այս առումով, Ա. Բելիխը և Վ. Մաուն արտահայտում են հետևյալ կարծիքը. «Երկու ապրանքների փոխանակության վերլուծությունից դեպի տնտեսությունը ամբողջությամբ քննարկման անցնելու դեպքում Մարքսը «Կապիտալի» երրորդ հատորում էականորեն ճշգրտում է հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաժամանակի հասկացությունը»¹: Նշված հատորում Մարքսը գրում է. «Եթե սպառողական արժեքն առանձին ապրանքի դեպքում կախված է այն բանից, թե նա ինքնըստինքյան բավարարում է մի պահանջմունք, թե՞ ոչ, ապա հասարակական արդյունքների մի որոշ մասսայի սպառողական արժեքը նրանից է կախված, թե նա արդյունքի ամեն մի առանձին տեսակի նկատմամբ գոյություն ունեցող քանակապես որոշ հասարակական պահանջմունքին համապատասխան է, և, հետևաբար, այս հասարակական պահանջմունքների համեմատ, որոնք քանակորեն սահմանագծված են, աշխատանքը համամասնորեն է բաշխված արտադրության տարբեր ոլորտների միջև, թե՞ ոչ... Ամբողջ արդյունքը ծախվում է այնպես միայն, որպես թե անհրաժեշտ համամասնությամբ արտադրված լիներ: Արտադրության տարբեր առանձին ոլորտներում գործադրվող *հասարակական բանվորական ժամանակի* (ընդգծումը մերն է - Ն. Ա.) համապատասխան բաժնեմասերի այս քանակային սահմանն ընդհանրապես արժեքի օրենքի ավելի զարգացած արտահայտությունն է միայն...»²: Փաստորեն, Մարքսը աշխատանքի հասարակական բաժանման պայմաններում միմյանց հետ փոխկապված յուրաքանչյուր ոլորտի աշխատանք համարում է ամբողջ *հասարակական աշխատաժամանակի* մի բաղկացուցիչ, և, բնականաբար, «...արդյունքն արժեք կամ ապրանք է դառնում հասարակական հարաբերությունների որոշ կապակցության մեջ միայն»³: Հերթական անգամ նա փորձում է փոխկապակցված ոլորտներում ծախսված աշխատանքը ներկայացնել «հասարակական աշխատաժամանակ» վերացական հասկացությամբ, որի քանակական և որակական որոշակիությունը, օգտագործման արդյունավետությունը հնարավոր չէ գնահատել կամ չափել թեկուզ իր իսկ կողմից առաջ քաշված «աշխատանքի միջին հմտությամբ և ինտեսիվությամբ», որոնք պայմանավորված են աշխատողների որակավորմամբ, գիտության, տնտեսության զարգացման, արտադրության կազմակերպման մակարդակով և այլ տեսանկյունի անտեսանելի գործոններով:

¹ Бельх А, Май В., Маркс-XXI, “Вопросы экономики” N 8, 2018, с. 61.

² Մարքս Վ., Կապիտալ, հ. 3, Եր., 1949, էջ 180-181:

³ Նույն տեղում, էջ 183:

Երրորդ՝ Մարքսը տեսնում էր, որ բարիքների գները, հետևապես՝ արժեքները անընդհատ փոխվում են, և արժեքի աշխատանքային տեսությունը հիմնավորելու համար նա տարանջատում ու միմյանց է հակադրում բարիքի *արժեքը* և *գինը*: Ըստ Մարքսի՝ գործում է *արժեքի օրենքը*, համաձայն որի՝ բոլոր արդյունքները փոխանակվում են ըստ իրենց արժեքի, որի հիմքը հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաքային ծախսումներն են: Սակայն, տեսանելի էր այն հանգամանքը, որ շուկայում առկա է բարիքների փոխանակային արժեքի կամ պարզապես արժեքի անընդհատ փոփոխություն, որը հակասում է արժեքի աշխատանքային տեսությանը: Այդ խնդիրը լուծելու նպատակով նա միևնույն բարիքի գնահատականը ներկայացրեց մի կողմից՝ որպես *արժեք*, իսկ մյուս կողմից՝ որպես *գին*: Ըստ նրա՝ բարիքի արժեքը դրա վրա ծախսված հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատանքն է, իսկ գինը՝ արժեքի դրամական արտահայտությունը, այսինքն՝ փողը հանդես է գալիս որպես բարիքների արժեքների չափակցման գործիք կամ միավոր: Տարբեր գործոնների ազդեցությամբ բարիքի արժեքը կամ գնահատականը փոխվում է, որն արտահայտվում է փողի՝ ոսկու կամ դրա այլ ձևերի, օրինակ՝ պաշտոնապես ընդունված դրամական միավորների՝ դոլարի, ռուբլու, եվրոյի և այլնի որոշակի քանակի միջոցով: Բարիքի արժեքի փողային արտահայտությունը հենց դրա գինն է կամ գնահատականը: Բայց սա չի նշանակում, որ բարիքի արժեքը և գինը կարող են տարբեր մեծություններ լինել, ինչպես փորձում էր հիմնավորել Կ. Մարքսը: Նրա կարծիքով՝ գինը, որպես բարիքի արժեքի դրամական արտահայտություն, կարող է շեղվել արժեքից: Այսինքն՝ ըստ Մարքսի՝ առկա է բարիքի *արժեք*, որը որոշվում է դրա վրա ծախսված աշխատանքով, և *գին*, որը այդ նույն բարիքի արժեքի դրամական արտահայտությունն է, որը կարող է և չհամընկնել դրա արժեքին, երբ առաջարկը և պահանջարկը չեն համապատասխանում:

Մարքսն անընդհատ հայտնվում է նման պարադոքսային իրավիճակներում, որովհետև արժեքն ավելի ընդգրկուն հասկացություն է, քան ինքն է ներկայացնում: Իրականությունն այն է, որ *ստաջին*՝ եթե ժամանակի և տարածության մեջ փոխվում են բարիքների գները, այսինքն՝ դրանց փողային արտահայտությունները, ապա փոխվում են նաև դրանց փոխանակության արժեքային համամասնությունները, ինչը նշանակում է՝ գործ ունենք դրանց արժեքների փոփոխության հետ: *Երկրորդ*՝ առաջարկի և պահանջարկի վրա ազդում են բազմաթիվ ոչ գնային գործոններ, որոնց արդյունքում բարիքների գները փոխվում են: Սակայն, քանի որ ինչպես Սմիթը, այնպես էլ Մարքսը փորձում էին բարիքների փոխանակության հիմքում դնել *համարժեքության* կանխավարկածը, ուստի նրանց

եզրահանգումներում, կամա թե ակամա, ի հայտ են գալիս հակասություններ: Խնդիրն այն է, որ եթե ֆիզիկական աշխարհում տեղի ունեցող գործընթացները հնարավոր է որոշակի սահմաններում չափել, այդ առումով տնտեսական հարաբերությունների օրինաչափությունները չեն կարող ենթարկվել դասական ֆիզիկայի կանոններին: Որևէ բարիքի արժեքը բազմաթիվ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների բարդ ու անտեսանելի համադրություն է, որոնց ազդեցության չափերը, ըստ էության, հնարավոր չէ ճշգրտորեն գնահատել, ուստի համարժեքության դրույթն ընդամենը ենթադրություն է, որի պատճառով էլ նրանք իրենց հետազոտությունների ընթացքում անընդհատ հայտնվում են պարադոքսային իրավիճակներում: Այդ պարադոքսները հաղթահարելու համար Սմիթը տարանջատում է «բնական» գին և «շուկայական» գին¹, իսկ Մարքսը՝ «արժեք» և «գին» հասկացությունները:

Չորրորդ՝ Մարքսի տեսության մեջ բավական ուշագրավ է բնության բարիքների կամ ռեսուրսների *արժեքի* և *գնի* հակասականությունը: Նրա կարծիքով՝ քանի որ բնության սահմանափակ ռեսուրսներն աշխատանքի արդյունք չեն, հետևապես՝ չունեն «արժեք», սակայն դրանք շուկայում վաճառվում են որոշակի գնով: Օրինակ՝ հողը մարդու համար բնության ամենակենսական պարզն է, որը ենթակա է առք ու վաճառքի, հետևապես՝ ունի գին, սակայն, քանի որ աշխատանքի արդյունք չէ, չունի «արժեք»: Հստակ է, որ Մարքսը հայտնվել է ծուղակում, որից դուրս գալու համար առաջ է քաշում *խռացիոնալ գնի* գաղափարը: Այս առումով, նա գրում է. «Իրը կարող է ձևականորեն գին ունենալ, առանց արժեք ունենալու: Գնի արտահայտությունն այստեղ երևակայական է, ինչպես մաթեմատիկայի մեջ որոշ մեծություններ: Մյուս կողմից էլ գնի երևակայական ձևն էլ, օրինակ՝ այն անմշակ հողի գինը, որ արժեք չունի, որովհետև նրա մեջ մարդկային աշխատանք չի առարկայացած, կարող է իր մեջ թաքցնել իրական արժեքային հարաբերություն կամ նրանից բխող հարաբերություն»²: Այսինքն՝ հողի գինն իռացիոնալ է, որն իրականությունից կտրված դատողություն է: Եթե ռեսուրսների բնույթը դիտարկենք ավելի լայն շրջանակներում, ապա կհամոզվենք, որ բոլորն էլ «բնության պարզ» են, ունեն օգտակարություն, այդ թվում՝ արժեք: Բարիքի գնի *խռացիոնալությունը* պայմանավորված է այլ հանգամանքներով և կապ չունի Մարքսի առաջ քաշած իռացիոնալ գնի հետ: Գնի իռացիոնալության հանգամանքն ի հայտ է գալիս փողի՝ որպես միասնական արժեչափի հակասա-

¹ Այդ մասին տե՛ս **Ադաջանյան Հ.**, Ադամ Սմիթ և Դավիթ Ռիկարդո. տեսության հանգույցներում, Բանբեր ՀՊՏՀ, 2018, N 3, էջ 15-31:

² **Մարքս Կ.**, Կապիտալ, հ. 1, Եր., 1954, էջ 112:

կանությամբ, որին հետագայում անդրադարձավ Ջ. Քեյնսը՝ արծարծելով տնտեսագիտության մեջ չափման միավորի ընտրության խնդիրը¹, որի մասին կխոսենք մեր հետագա հոդվածներում:

Հարկ է նշել, որ ոչ թե ժխտելի է տնտեսական երևույթների իռացիոնալության հանգամանքը, այլ պարզապես Մարքսի կողմից դա կիրառվում է իր ստեղծած տեսական խառնաշփոթը հաղթահարելու համար, որը կապ չունի իրական գործընթացների հետ: Սակայն, տնտեսական երևույթների իռացիոնալության հանգամանքի առումով, հետաքրքիր է Մարքսի առաջ քաշած ապրանքային և փողային ֆետիշիզմի գաղափարը: Նա գրում է. «...Արտադրողներին մասնավոր աշխատանքների հասարակական հարաբերությունները պատկերվում են հենց այնպես, ինչպես իրենք իրոք կան, այսինքն՝ ոչ թե իբրև անձերի անմիջական հասարակական հարաբերություններ իրենց աշխատանքների մեջ, այլ, ընդհակառակը, իբրև անձերի իրային հարաբերություններ և իրերի հասարակական հարաբերություններ»²: Նրա կարծիքով՝ այդ պայմաններում մարդու կախվածությունն իրից, այն է՝ ապրանքից, նրա մեջ ձևավորում է իռացիոնալ ընկալում, որը դրսևորվում է վերջինիս գերբնական ուժի վերագրման միջոցով: «Սրա անալոգիան գտնելու համար մենք պետք է կրոնական աշխարհի մշուշապատ ոլորտներ մտնենք: Այստեղ մարդկային ուղեղի արդյունքները պատկերացվում են որպես սեփական կյանքով օժտված, մարդկանց հետ որոշ հարաբերությունների մեջ գտնվող ինքնուրույն էություններ: Նույնը տեղի է ունենում ապրանքային աշխարհում մարդկային ձեռքի արդյունքների նկատմամբ: Այս ես անվանում են ֆետիշիզմ...»³, - գրում է նա: Նույն տրամաբանությամբ նա ներկայացնում է նաև փողի ֆետիշիզմը: Մարքսը գրում է. «Որտեղի՞ց են ծագում մոնետար սիստեմի պատրանքները: Նրանից, որ այդ սիստեմը չէր տեսնում, թե ոսկու և արծաթի մեջ, վերցրած որպես փող, ներկայացված է հասարակական արտադրական հարաբերությունը, սակայն ներկայացված է հասարակական շատ տարօրինակ հատկություններ ունեցող բնական իրերի ձևով»⁴: Այսինքն՝ փողի՝ որպես ամենափրացվելի և միասնական վճարամիջոցի գործառույթների հակասական և իռացիոնալ դրսևորումների կամ Մարքսի խոսքով՝ պատրանքների իրական պատճառը մարդկանց

¹ Այդ մասին տե՛ս **Кейнс Дж.**, *Общая теория занятости, процента и денег*, М., 2002, с. 39-47, **Աղաջանյան Հ.**, Ռացիոնալի և իռացիոնալի սահմանները տնտեսական հարաբերություններում, *Բանբեր ՀՊՏՀ-ի*, N 2, 2006, էջ 3-28:

² **Մարքս Կ.**, *Կապիտալ*, հ. 1, Եր., 1954, էջ 81:

³ Նույն տեղում, էջ 80:

⁴ Նույն տեղում, էջ 91:

միջև ձևավորված փոխհարաբերությունը որպես իրերի փոխհարաբերություն դիտարկելն է կամ այդպիսին ընկալելը: Սակայն, իրականում, ի վերջո, փողի գործառնությունը պայմանավորված, նրա առանձնահատուկ բնույթը մարդկանց մեջ առաջացնում է այն կուտակելու ներքին մղում՝ իբրև հարստության կրողի և ձևավորում «ամենակարող» ուժի կամ ֆետիշիզմի իռացիոնալ հոգեբանական իրավիճակ: Այսինքն՝ այդ ֆետիշիզմի դրսևորման հիմքում մարդու իռացիոնալ հակումներն են, որոնց իրագործման գործիքներից մեկը դառնում է փողը:

Հինգերորդ՝ այսպես կոչված «Մմիթի դոգմայի քննադատությունը»: Ինչպես հայտնի է, Ա. Մմիթն իր հետագա վերլուծություններում հանգել էր այն եզրակացության, որ բարիքի արժեքի ձևավորմանը մասնակցում է ոչ միայն աշխատանքը, այլև կապիտալը և բնական ռեսուրսը (հողը): Աշխատանքի ծախսի գնահատականը և փոխհատուցումը աշխատավարձն է, կապիտալինը՝ շահույթը, իսկ հողինը՝ ռենտան: Հետևապես՝ Մմիթի կարծիքով, բարիքի արժեքը (V) հավասար է աշխատավարձի (W), շահույթի (P) և ռենտայի գումարին (R): Այսինքն՝ $V=W+P+R$ բարիքի իրացման արդյունքում ստացված հասույթը բաշխվում է վարձու աշխատողի, կապիտալի և հողի սեփականատիրոջ միջև: Փաստորեն, վարձու աշխատողը ստեղծված բարիքներից իր բաժինը ստանում է աշխատավարձի, կապիտալի սեփականատերը՝ շահույթի, իսկ հողի սեփականատերը՝ ռենտայի ձևով: Կ. Մարքսը, բարիքի արժեքի ձևավորման հիմքը համարելով աշխատանքը, հակադրվեց Ա. Մմիթի այդ դրույթին և հարստության կամ եկամտի աղբյուրը համարեց բուն արտադրության գործընթացին մասնակցող արտադրողի կամ բանվորի աշխատանքը: Այս դեպքում ինչպե՞ս են ձևավորվում հասարակության այն շերտերի (ձեռնարկատերերի, հողասեփականատերերի, առևտրականների, բանկիրների) եկամուտները, որոնք, ըստ իր տեսության, իբրև թե բուն արտադրության գործընթացին չեն մասնակցում, բայց ունեն եկամուտ՝ շահույթի, տոկոսի և ռենտայի ձևով: Այս խնդիրը լուծելու համար Մարքսը ստեղծեց, այսպես կոչված, *հավելյալ արժեքի* տեսությունը, որը հետագայում համարվեց նրա ուսմունքի անկյունաքարը:

2. ՀԱՎԵԼՅԱԼ ԱՐԺԵՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԱՂՈՔՄԵՆԸ

Մարքսի կարծիքով՝ մասնավոր սեփականատիրական հարաբերությունների վրա կառուցված բոլոր հասարակարգերին բնորոշ է մարդու կողմից մարդու շահագործումը: Ստրկատիրական և ֆեոդալական հասարակարգերում դա տեղի էր ունենում արտատնտեսական հարկա-

դրանքի միջոցով, որին բնորոշ էր բարիք արտադրողների՝ ստրուկների և ճորտերի իրավագրվածությունը: Թեև 17-րդ և 18-րդ դարերում Անգլիայում և Ֆրանսիայում իրականացված բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունների արդյունքում աշխատողները ձեռք բերեցին իրավական ազատություն, սակայն քանի որ, ըստ Մարքսի, պահպանվեց արտադրության միջոցների նկատմամբ մասնավոր սեփականությունը, ապա այդ դեպքում նրանց շահագործումը տեղի էր ունենում քողարկված ձևով: Նրա կարծիքով՝ բարիքը ստեղծվում է արտադրության միջոցների սեփականությունից զուրկ վարձու աշխատողների կողմից, որի մի մասն անհատույց կերպով յուրացնում են արտադրության միջոցների սեփականատեր կապիտալիստները, հողասեփականատերերը և բանկիրները: Այս ելակետային դրույթի հիմքի վրա Մարքսը փորձեց իր տեսանկյունից ներկայացնել այն հիմնական և կարևոր պատճառը, թե իբրև ինչու Սմիթը չկարողացավ տրամաբանական ավարտին հասցնել արժեքի աշխատանքային տեսությունը:

Մարքսի կարծիքով՝ կապիտալիստական արտադրատեղանակի պայմաններում «փողը փոխարկվում է կապիտալի»: Ըստ նրա՝ դրա բովանդակությունը հետևյալն է. «Փողը որպես փող և փողը որպես կապիտալ միմյանցից տարբերվում են միայն շրջանառության իրենց տարբեր ձևով: Ապրանքային շրջանառության անմիջական ձևն է Ա-Փ-Ա՝ ապրանքի փոխարկումը փողի և փողի վերափոխարկումը ապրանքի, այսինքն՝ վաճառք հանուն գնման: Բայց մենք այդ ձևի կողքին գտնում ենք ուրիշ, նրանից առանձնահատուկ կերպով տարբերվող ձև, Փ-Ա-Փ՝ փողի փոխարկումն ապրանքի և ապրանքի վերափոխարկումը փողի, այսինքն՝ գնում հանուն վաճառքի: Փողը, որ իր շարժման պրոցեսում անցնում է այս վերջին ցիկլը, փոխարկվում է կապիտալի, դառնում է կապիտալ և իր դերով արդեն կապիտալ է»¹: Մարքսի կողմից փողի շրջանառության այդպիսի տարանջատումը մոլերեցնող է, որովհետև Ա-Փ-Ա և Փ-Ա-Փ գործընթացները նույն են, և ժամանակի ու տարածության մեջ դրանք հնարավոր չէ տարանջատել, քանի որ անընդհատ կրկնվում են, որը նման է իրար հետ փոխկապացված միևնույն շղթայի տարբեր օղակների: Մակայն, Մարքսը դրանք տարանջատում է և փորձում այդ եղանակով բացահայտել կապիտալիստ ձեռնարկատիրոջ եկամտի աղբյուրը:

Ա-Փ-Ա և Փ-Ա-Փ միևնույն անվերջ շարունակվող գործընթացների միջև «բովանդակային» տարբերությունը Մարքսը «բացահայտում է» հետևյալ կերպ. «Ա-Փ-Ա շրջապտույտի ելակետն է մեկ ապրանք, իսկ

¹ Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 1, Եր., 1954, էջ 157:

վերջնակետը՝ մի ուրիշ ապրանք, որը, դուրս գալով շրջանառությունից, ընկնում է սպառման մեջ: Այսպիսով, այդ շրջապտույտի վերջնական նպատակն է սպառումը, պահանջմունքների բավարարումը, մի խոսքով՝ սպառողական արժեքը: Փ-Ա-Փ շրջապտույտի ելակետն է, ընդհակառակը, փողային բևեռը, և սա վերջիվերջո վերադառնում է նույն բևեռը: Ուստի նրա շարժիչ մոտիվը, նրա շարժիչ նպատակը հենց փոխանակային արժեքն է»¹: Մարքսյան այս մոտեցման տրամաբանական հակասություններն են. *առաջին*՝ վերարտադրության փուլերը՝ արտադրությունը, բաշխումը, փոխանակությունը և սպառումը սերտ օրգանական միասնության մեջ են և դրանց տարանջատումը պայմանական է, որի հիմնական նպատակը այդ փուլերի առանձնահատկությունների և կարևոր դերի բացահայտումն է: *Երկրորդ*՝ Ա-Փ-Ա շրջապտույտի փուլը չունի ավարտ, որով հետև զրա Փ-Ա շրջափուլի արդյունքում փողը, փոխանցվելով այլ տնտեսավարող սուբյեկտի, շարունակում է իր շրջանառությունը: Այսինքն՝ Փ-Ա շրջափուլին հաջորդում է Ա-Փ շրջափուլը, և այսպես շարունակ: Փաստորեն, փողի շրջանառությունը տարանջատել Ա-Փ-Ա-ի և Փ-Ա-Փ-ի հիմնավոր չէ: Ինչո՞ւ է Մարքսը դիմում այս հնարքին: Դա պարզ երևում է հետևյալ դատողությունից. «Փ-Ա-Փ շրջանառությունը առաջին հայացքից անբովանդակ է թվում իր նույնաբանության պատճառով: Երկու ծայրակետերն էլ միևնույն տնտեսական ձևն ունեն: Նրանք երկուսն էլ փող են, հետևապես, որակապես տարբեր սպառողական արժեքներ չեն, որով հետև փողն ապրանքների հենց այնպիսի փոփոխված կերպարանքն է, որի մեջ մարած են նրանց բոլոր առանձնահատուկ սպառողական արժեքները»²: Մակայն, ըստ Մարքսի, այդ շրջանառությունը ոչ թե անբովանդակ է, այլ իր մեջ կարևոր «խմաստ է» պարունակում, և դա հետևյալն է. «Փ-Ա-Փ պրոցեսը իր բովանդակությամբ պարտական է ո՛չ թե իր ծայրակետերի որակական տարբերությանը, քանի որ դրանք երկուսն էլ փող են, այլ միայն քանակական տարբերությանը... Ուստի քննվող պրոցեսի լիակատար ձևն արտահայտվում է որպես Փ-Ա-Փ՝, որտեղ $\Phi' = \Phi + \Delta\Phi$, այսինքն՝ հավասար է սկզբում ավանսավորված գումարին, պլյուս որոշ աճ: Այս աճը կամ սկզբնական արժեքի համեմատությամբ ավելցուկը ես անվանում են հավելյալ արժեք (surplus value) ... Այսպիսով, արժեքը դառնում է ինքնաշարժ արժեք, ինքնաշարժ փող, և որպես այդպիսին՝ նա կապիտալ է»³:

Պարզ երևում է, թե ինչպես է Մարքսը կարողանում փողի միջոցով բարիքների փոխանակության շարունակական շրջափուլերն արհեստա-

¹ Նույն տեղում, էջ 160:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 161, 166:

կանոթեն տարանջատել՝ ստեղծելով ինչ-որ մոգական և խորհրդավոր Φ - U - Φ' «ընդհանրական բանաձև», և դա դարձնել մի ամբողջ, այսպես կոչված, կապիտալիստական հասարակարգի «էության» բացահայտման բանալի: Նա, միաժամանակ, լավ էր տեսնում դրա հակասականությունը՝ կապված արժեքի օրենքի գործողության հետ: Խնդիրը շատ պարզ է. ըստ այդ օրենքի՝ $\Phi=U$, $U=\Phi'$, սակայն $\Phi \neq \Phi'$, որովհետև $\Phi'=\Phi+\Delta\Phi$: Այսինքն՝ խախտվում է փոխանցելիության (տրանզիտիվության) սկզբունքը, որն ըստ էության հակասում է Մարքսի արժեքի օրենքին: Սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ նա կարողանում է «լուծել» խնդիրն ինքն իրեն հակասելու ճանապարհով:

Ըստ Մարքսի՝ $\Delta\Phi$ -ը՝ որպես հավելյալ արժեք, յուրացվում է արտադրության միջոցների սեփականատեր կապիտալիստ ձեռնարկատիրոջ կողմից: Այստեղից է սկսվում Մարքսի և Սմիթի, այսպես կոչված, մոտեցումների էական տարբերությունը արժեքի տեսության մեջ: Մարքսի պնդմամբ՝ թեև կապիտալիզմի պայմաններում աշխատողը ձեռք է բերում իրավական ազատություն, սակայն նա զրկված է ատաղրության միջոցների նկատմամբ սեփականությանից: Այս համատեքստում նա ներկայացնում է, թե ինչպես է տեղի ունենում կապիտալի նախասկզբնական կուտակման, դրան զուգընթաց՝ աշխատողների ունեզրկման գործընթացը և վերջիններիս վերածումը արտադրության միջոցների սեփականությունից զուրկ վարձու բանվորների: Ըստ Մարքսի՝ Սմիթը չի կարողացել բացահայտել կապիտալիզմի պայմաններում աշխատուժի (մարդու ֆիզիկական և մտավոր ունակությունների) *ապրանքային* բնույթը: Նրա կարծիքով՝ *աշխատուժը ապրանքի* վերածվելու համար անհրաժեշտ է երկու պայման. *առաջին*՝ նրա կրողը՝ վարձու բանվորը, պետք է լինի իրավաբանորեն ազատ, *երկրորդ*՝ նա միաժամանակ պետք է զուրկ լինի արտադրության միջոցների սեփականությունից¹: Առաջին պայմանի բովանդակությունն այն է, որ միայն իրավական ազատության դեպքում կարող է աշխատողը շուկայում ազատորեն վաճառել իր միակ սեփականությունը՝ աշխատուժը: Երկրորդ պայմանի առկայության դեպքում նա հնարավորություն չի ունենա կազմակերպելու իր սեփական արտադրությունը: Հետևապես՝ այդ պայմաններում իր կենսագործունեությունը ապահովելու համար արտադրության միջոցների սեփականությունից զուրկ աշխատողը ստիպված է վաճառել իր միակ սեփականությունը՝ *աշխատուժը*: Այդ տրամաբանությամբ աշխատուժը ենթարկվում է առք ու վաճառքի, այսինքն՝ դառնում է ապրանք:

¹ Նույն տեղում, էջ 178-179:

Մարքսը փորձում է հիմնավորել, որ *աշխատուժ ապրանքը* մյուս ապրանքներից տարբերվում է երկու կարևոր հատկանիշներով: *Առաջին*¹ եթե մյուս ապրանքները սպառման ընթացքում կորցնում են իրենց սպառողական արժեքը, հետևապես՝ արժեքը, ապա աշխատուժ ապրանքի սպառման ընթացքում ստեղծվում է արժեք, *երկրորդ*՝ իր սպառման ընթացքում աշխատուժը ստեղծում է ավելի մեծ արժեք, քան իր արժեքն է¹, ինչը նշանակում է՝ դրանց տարբերության չափով նա չի վճարվում, որը յուրացվում է ձեռնարկատիրոջ կողմից: Այդ հիմքի վրա Մարքսը փորձում է լուծել, այսպես կոչված, կապիտալի «ընդհանրական բանաձևի հակասությունները»: Այս առումով, առաջանում են հետևյալ հարցերը. *առաջին*՝ հստակ չէ, թե Մարքսը ինչպե՞ս է կարողանում չափել սպառված աշխատուժի արժեքը, այսինքն՝ աշխատավարձը, որը, ըստ նրա, համարժեք է սպառված աշխատուժի վերականգնման համար անհրաժեշտ կենսամիջոցների արժեքին, որովհետև նրա շարադրանքից պարզ չէ՝ ինչը համարել կենսամիջոցների ընդունելի մակարդակ, քանի որ դա հարաբերական մեծություն է և պայմանավորված է բազմաթիվ գործոններով. *երկրորդ*՝ եթե աշխատուժի սպառման ընթացքում ավելի մեծ արժեք է ստեղծվում, քան իր արժեքն է, ապա Մարքսը հակասում է ինքն իրեն, որովհետև խախտվում է փոխանակության համարժեքության սկզբունքը, այսինքն՝ եթե գործում է արժեքի օրենքը, ապա աշխատուժի արժեքը դրա սպառման ընթացքում ստեղծված բարիքների արժեքն է:

Այնուհետև աշխատուժ ապրանքի *սպառողական արժեքը* համարելով հավելյալ արժեք ստեղծելու հատկությունը՝ Մարքսը փորձում է ներկայացնել դրա ստեղծման մեխանիզմը: Ըստ նրա՝ աշխատուժի շուկայում հանդիպում են երկու սուբյեկտ՝ արտադրության միջոցների սեփականատեր ձեռնարկատերը և արտադրության միջոցների սեփականությունից զուրկ բանվորը: Նրա կարծիքով՝ ձեռնարկատերը, աշխատանքի շուկայում գնելով բանվորի միակ սեփականությունը՝ աշխատուժը, ձեռք է բերում դրա օգտագործման իրավունքը, որը կիրառվում է արտադրության ընթացքում: Հավելյալ արժեքի ստեղծումը Մարքսը բացատրում է հետևյալ ձևով. նա աշխատանքային օրը բաժանում է երկու մասի՝ անհրաժեշտ աշխատաժամանակ, որի ընթացքում վարձու բանվորը ստեղծում է իր աշխատուժի համարժեքը, և հավելյալ աշխատաժամանակ, որի ընթացքում նա ստեղծում է հավելյալ արժեք, որն անհատույց յուրացվում է արտադրության միջոցների սեփականատեր կապիտալիստի կողմից,

---

¹ Նույն տեղում:

այսինքն՝ տեղի է ունենում վարձու բանվորի շահագործում¹: Այստեղ, բնականաբար, առաջանում են հետևյալ հարցերը.

Առաջին՝ անհասկանալի է՝ ինչպե՞ս էր պատկերացնում Մարքսը արտադրության կազմակերպումը առանց վարձու աշխատանքի, որը ձևավորվել էր տեխնոլոգիական զարգացման, աշխատանքի հասարակական բաժանման խորացման, տնտեսության արդյունավետության բարձրացման, կառավարման և նյութական շահագրգռվածության նոր ձևերի և մեթոդների կիրառման անհրաժեշտության արդյունքում:

Երկրորդ՝ ձեռնարկատերերը, որոնք ծավալում էին հսկայական գործունեություն՝ կապված արտադրության կազմակերպման և կառավարման, շուկայական մրցակցությանը դիմակայելու, նորագույն տեխնոլոգիաների կիրառման, նոր շուկաների հայտնաբերման, արտադրանքի քանակական և որակական պարամետրերի բարելավման, նորարարական գործունեության իրականացման հետ, պարզվում է, Մարքսի պատկերացմամբ, ընդամենը «շահագործող» դասակարգ են և, բնականաբար, արժեքի ստեղծման գործընթացին չեն մասնակցում, ինչն անհասկանալի և իրականության հետ կապ չունեցող թեզ է:

Երրորդ՝ եթե Մարքսը Սմիթին քննադատում է, որ իբր նա չկարողացավ բացահայտել աշխատուժի ապրանքային բնույթը, ապա իրեն կարելի է քննադատել, որ չկարողացավ բացահայտել հասարակության մեջ առկա տարաբնույթ բացասական երևույթների իրական պատճառները, որոնք պայմանավորված չեն մասնավոր սեփականատիրական հարաբերություններով*:

Վերոհիշյալ հարցադրումներից պարզ է դառնում, որ Մարքսի հավելյալ արժեքի տեսությունը հայտնվեց փակուղում, որովհետև կառուցված էր իրականությունից կտրված ենթադրությունների վրա: Այստեղ խնդիրը միայն դասական մեխանիկայից փոխառված համարժեքության կանխավարկածի վրա կառուցված սկզբունքի կիրառումը չէր, այլ այն, որ Մարքսը չփորձեց զարգացնել Սմիթի արժեքի բազմագործոնային տեսությունը և, վերադառնալով արժեքի միագործոնային տեսությանը, չկարողացավ դուրս գալ իր ստեղծած վերացական ու մտացածին ենթադրությունների լաբիրինթոսից:

---

¹ Նույն տեղում, էջ 227-228:

* Այդ բացասական երևույթները պայմանավորված են հոգևոր-մշակութային, ասել է թե՛ քաղաքակրթական զարգացման մակարդակով, իսկ հասարակական հարաբերությունների մակերեսին կարող է այն տպավորությունը ստեղծվել, որ հենց մասնավոր սեփականությունն է ծնում անարդարություն: Այդ խնդրին մանրամասնորեն կանդիդատ-նանք հետագա հոդվածներում:

3. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՍԲՈՂՋԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔԻ (ՀԱԱ) ԻՐԱՑ-ՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՊԱՐԱՂՈՔՄՆԵՐԸ

Ըստ Մարքսի՝ «Աշխատանքի պրոցեսի տարբեր գործոնները տարբեր մասնակցություն են ունենում արդյունքի արժեքի գոյացման մեջ»²: Կ. Մարքսը, արժեքի հիմքը համարելով հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատանքի ծախսը, փորձեց գնահատել հասարակության մասշտաբով ստեղծված բարիքների, այսպես կոչված՝ հասարակական ամբողջական արդյունքի (ՀԱԱ) արժեքի մեծությունը: Մարքսի կարծիքով՝ $W(ՀԱԱ)=c+v+m$, որտեղ c -ն հաստատուն կապիտալն է, v -ն՝ փոփոխուն կապիտալը, m -ը՝ հավելյալ արժեքը: Մարքսի կարծիքով՝ հաստատուն (c), այսինքն՝ հիմնական և շրջանառու կապիտալի արժեքը նախկինում ծախսված և նոր արդյունքին փոխանցվող աշխատանքն է, որը նա համարում է *առարկայացած աշխատանք*: Փոփոխուն կապիտալը (v) արտադրության ընթացքում ծախսվող *կենդանի աշխատանքն է*: Այսինքն՝ Մարքսի կարծիքով, ծախսված աշխատանքը, որը կազմում է բարիքի արժեքի հիմքը, բաղկացած է երկու մասից՝ *առարկայացած և կենդանի*: Առարկայացած աշխատանքը, որը մարմնավորված է հաստատուն կապիտալի մեջ, արտադրության ընթացքում իր արժեքը մաս-մաս փոխանցում է նոր ստեղծվող բարիքին: Այսինքն՝ c -ն արտադրության ընթացքում սպառված հաստատուն կապիտալի արժեքն է, որը համարժեք է նախկինում կատարված աշխատանքի ծախսերին: Կենդանի աշխատանքի ծախսը արտադրության ընթացքում բանվորի կողմից սպառված աշխատուժն է, որի արդյունքում նա ստեղծում է դրա արժեքը և հավելյալ արժեք: Փաստորեն, մարքսյան մոտեցմամբ՝ փոփոխուն կապիտալը (v) արտադրության ընթացքում սպառված աշխատուժի արժեքն է, որը համարժեք է դրա դիմաց տրվող աշխատավարձին: Սակայն, քանի որ կենդանի աշխատանքը կամ աշխատուժը ստեղծում է նաև հավելյալ արժեք (m), ուստի $v+m$ -ը *նոր ստեղծված արժեքն է*, որը համարժեք է կենդանի աշխատանքի ծախսերին:

Այնուհետև Մարքսը ներկայացնում է ՀԱԱ-ի ($W=c+v+m$) իրացման պայմանները: Նա հասարակական ամբողջական արդյունքի (ՀԱԱ) արտադրությունը տարանջատում է երկու խոշոր, առաջին՝ արտադրության

¹ Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 2, Եր., 1936, էջ 360-390:

² Նույն տեղում, էջ 210-228:

միջոցների (IW) և երկրորդ՝ սպառման առարկաների արտադրության (IIW) ստորաբաժանումների: Պարզ է, որ $W = IW + IIW$:

Նախ՝ նա դիտարկում է ՀԱԱ իրացման պայմանները պարզ վերարտադրության (երբ արտադրության չափերը մնում են նույնը) պայմաններում: $IW = I(c+v+m)$, որտեղ Ic-ն առաջին՝ արտադրության միջոցների արտադրության ոլորտում սպառված հաստատուն կապիտալն է, Iv-ն՝ փոփոխուն կապիտալը կամ կենդանի աշխատանքը, Im-ը՝ հավելյալ արժեքը, $IIW = II(c+v+m)$, որտեղ IIc-ն երկրորդ՝ սպառման միջոցների արտադրության ոլորտում սպառված հաստատուն կապիտալն է, IIv-ն՝ փոփոխուն կապիտալը կամ կենդանի աշխատանքը, IIm-ը՝ հավելյալ արժեքը: Քանի որ առաջին ստորաբաժանման արտադրված բարիքները օգտագործվում են առաջին և երկրորդ ստորաբաժանման մեջ սպառված հաստատուն կապիտալը վերականգնելու համար, ուստի պարզ վերարտադրության դեպքում $IW = I(c+v+m) = Ic + IIc$: Քանի որ երկրորդ ստորաբաժանման մեջ արտադրված բարիքներն օգտագործվում են առաջին և երկրորդ ստորաբաժանման աշխատողների և մասնավոր սեփականատերերի, Մարքսի խոսքով՝ ասած՝ կապիտալիստների, հողասեփականատերերի, բանկիրների սպառողական կարիքները բավարարելու համար, ուստի $IIW = II(c+v+m) = I(v+m) + II(v+m)$: Առաջին ստորաբաժանման ներսում իրացվող սեփական արտադրանքի մեծությունը կամ արժեքը կազմում է Ic, իսկ մյուս մասը, որը կազմում է այդ ոլորտի աշխատողների աշխատուժի արժեքը և հավելյալ արժեքը ($I(v+m)$), չի կարող իրացվել այդ նույն ոլորտում, որովհետև դրանք մարմնավորված են արտադրության միջոցների արժեքի մեջ: Երկրորդ ստորաբաժանման ներսում իրացվող սեփական արտադրանքի արժեքը կազմում է $II(v+m)$, իսկ մյուս մասը կազմում է սպառված հաստատուն կապիտալի արժեքը՝ IIc, որը մարմնավորված է սպառողական բարիքների արժեքի մեջ և չի կարող վերականգնվել այդ ոլորտում ստեղծված բարիքների միջոցով: Երկու ստորաբաժանումների ներսում չիրացված բարիքների միջև տեղի է ունենում փոխանակություն, այսինքն՝ $I(v+m) = IIc$:

Իրականում, առկա է ընդլայնված վերարտադրություն, որի նյութական հիմքը Մարքսը համարում է արտադրության մեջ արտադրության միջոցների, այսինքն՝ հիմնական կապիտալի ավելացումը: Քանի որ հիմնական կապիտալը արտադրվում է առաջին ստորաբաժանման մեջ, ուստի ընդլայնված վերարտադրության դեպքում՝ $I(c+v+m) > Ic + IIc$, ինչը հնարավորություն կտա բավարարելու երկու ստորաբաժանումների համար անհրաժեշտ արտադրության միջոցների նկատմամբ պահանջարկի աճը: Մյուս կողմից, քանի որ երկրորդ ստորաբաժանման համար անհրաժեշտ

արտադրության միջոցները համալրվում են առաջին ստորաբաժանման հաշվին, ուստի ընդլայնված վերարտադրության դեպքում՝ $I(v+m) > IIc$, հետևապես՝ $I(v+m) + II(v+m) > II(c+v+m)$:

Ըստ Մարքսի՝ առաջին և երկրորդ ստորաբաժանումներում ընդլայնված վերարտադրությունը իրականացվում է երկու ստորաբաժանումներում ստեղծված հավելյալ արժեքի հաշվին: Այս առումով, նա հավելյալ արժեքը (m) բաժանում է երկու մասի. մի մասը (m_n) օգտագործվում է կապիտալիստների սպառողական պահանջմունքները բավարարելու, իսկ մյուս մասը (m_k)՝ հաստատուն և փոփոխուն կապիտալի չափերը մեծացնելու համար: Այսինքն՝ $m = m_n + m_k$, որտեղից՝ $m_n = Im_n + IIm_n$, իսկ $m_k = Im_k + IIm_k$. $Im_k = I(\Delta c + \Delta v)$, $IIm_k = II(\Delta c + \Delta v)$: Այդ դեպքում՝ $IW = I(c + \Delta c) + I(v + \Delta v) + Im_n$, $IIW = II(c + \Delta c) + II(v + \Delta v) + IIm_n$: Հետևապես՝ ըստ ՀԱԱ-ի իրացման պայմանների մարքայան քաղաքականության՝ $IW = I(c + \Delta c) + II(c + \Delta c)$, $IIW = I(v + \Delta v + m_n) + II(v + \Delta v + m_n)$, $I(v + \Delta v + m_n) = II(c + \Delta c)$: Արտադրության հաջորդ փուլում առաջին ստորաբաժանման արտադրանքը կկազմի՝ $IW = I(c + \Delta c) + I(v + \Delta v) + Im$, որտեղ $Im = I(v + \Delta v)$, որովհետև, ըստ Մարքսի, հավելյալ արժեքի նորման բոլոր ոլորտներում նույնն է: Նույն տրամաբանությամբ՝ $IIW = II(c + \Delta c) + II(v + \Delta v) + IIm$, իսկ $IIm = II(v + \Delta v)$: Պարզ է, որ $\Sigma U.A. = IW + IIW$:

ՀԱԱ-ի իրացման պայմանների մարքայան տեսության հակասություններն են.

Առաջին՝ ՀԱԱ-ը ($W = c + v + m$) չի կարող արտահայտել տնտեսության իրական պատկերը, որովհետև Մարքսը ծախսված աշխատանքը տարանջատում է արտադրողականի և անարտադրողականի: Մարքսը գրում է. «Արտադրողական և անարտադրողական աշխատանքի միջև տարբերությունը... ոչ մի ընդհանրություն չունի ոչ այս կամ այն աշխատանքի հատուկ մասնագիտացման, ոչ հատուկ սպառողական արժեքի հետ, որում այդ հատուկ աշխատանքի տեսակը մարմնավորված է: Մի դեպքում աշխատանքը փոխանակվում է կապիտալի, մյուս դեպքում՝ եկամտի հետ: Մի դեպքում աշխատանքը փոխակերպվում է կապիտալի և կապիտալիստի համար ստեղծում է շահույթ, իսկ մյուս դեպքում այն հանդիսանում է ծախս, այն առանձին օբյեկտներից, որի համար ծախսվում է եկամուտը: Օրինակ՝ ռեստորանում խոհարարները և մատուցողները հանդիսանում են արտադրողական աշխատողներ, քանի որ նրանց աշխատանքը ռեստորանի տիրոջ համար փոխակերպվում է կապիտալի: Այդ նույն մարդիկ որպես տնային ծառայողներ համարվում են անարտադրողական աշխատողներ, քանի որ ես ինձ համար չեմ ստեղծում կապիտալ նրանց ծառայությունից, այլ նրանց համար ծախսում եմ իմ եկամուտը»:

տը»¹: Այս համատեքստում հարկ է ուշադրություն դարձնել Մարքսի հետևյալ մտքին. «Անշուշտ, արտադրողական աշխատողների շարքում դասվում են բոլոր նրանք, ովքեր այս կամ այն ձևով մասնակցում են ապրանքի արտադրությանը՝ սկսած, բառի բուն իմաստով, բանվորից և վերջացրած տնօրեններով, ինժեներներով (բացառությամբ կապիտալիստների)»²: Փաստորեն, ստեղծվում է պարադոքսային իրավիճակ. նույն աշխատանքը կարող է մի դեպքում լինել արտադրողական, իսկ մյուս դեպքում՝ անարտադրողական: Բացի այդ, Մարքսի վերոնշյալ բացատրությունից այդպես էլ հստակ չի երևում, թե խոհարարի, մատուցողի, տնօրենի, ինժեների աշխատանքը, որոնք կապիտալիստի համար ապահովում են շահույթ, մասնակցում է, արդյոք, արժեքի մեծացման, հետևապես նաև՝ հավելյալ արժեքի ստեղծման գործընթացին: Այդ դեպքում ինչպես է նա տարանջատում նման գործունեության տեսակների անհրաժեշտ և հավելյալ աշխատաժամանակը: Եթե նման աշխատանքների կատարման դիմաց տրվող վճարը պարզապես համարվում է կապիտալի ծախս, որը հաշվի է առնվում շահույթի միջին նորման հաշվարկելիս, ապա զգալի չափի հասարակական օգտակար աշխատանքի մասնակցությունը արժեքի ստեղծման գործընթացում հաշվի չի առնվում: Իրականում, արժեքը ստեղծվում է ոչ միայն նյութական, այլև սպասարկման և հոգևոր արտադրության ոլորտներում: Գործունեության վերջին երկու ոլորտների բնույթը էականորեն տարբերվում է նյութական արտադրության ոլորտից: Դա հնարավորություն չի տալիս վերարտադրության մարքսյան այդ սխեման մեխանիկորեն կիրառելու այդ երկու կարևոր ոլորտներում: Փաստորեն, ստեղծված վերջնական սպառման բարիքների մի մասի արժեքը ներառված չէ ՀԱԱ-ի մեջ, ինչը նշանակում է՝ այդ ցուցանիշը չի կարող լիարժեք հիմք հանդիսանալ վերարտադրության օրինաչափությունները պարզաբանելու համար:

Երկրորդ՝ բնության բարիքները, որոնք ըստ իրենց օգտակարության ունեն համապատասխան արժեք, սակայն աշխատանքի արդյունք չեն, ըստ Մարքսի, չեն կարող ՀԱԱ-ի մաս կազմել: Սա նշանակում է՝ խեղաթյուրվում է վերարտադրության ամբողջ համակարգի գործընթացը:

Երրորդ՝ ըստ Մարքսի՝ կուտակման կամ խնայողության աղբյուրը հավելյալ արժեքն է: Այնինչ, կուտակման աղբյուր են եկամուտների բոլոր տեսակները, այդ թվում, հատկապես, աշխատավարձը, որը կազմում է եկամուտների ամենամեծ տեսակարար կշիռը, մոտավորապես՝ 50-60%-ը: Սա ինքնին նշանակում է, որ մարքսյան իրացման կամ վերարտադրութ-

¹ **Маркс К.**, Теории прибавочной стоимости, ч. 1, Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения, 2-е изд., т. 26, с. 140.

² Նույն տեղում, էջ 138.

յան «օրինաչափությունները» չեն կարող գործել, որովհետև չեն համապատասխանում իրական գործընթացների տրամաբանությանը:

*Չորրորդ*¹ հնարավոր չէ հստակորեն տարանջատել արտադրության և սպառման միջոցների կամ առաջին և երկրորդ ստորաբաժանումները: Այդ առումով, Մ. Բլաուգը գրում է. «Շատ ճյուղեր ամբողջությամբ չեն կարող մտնել կամ մեկ կամ մյուս կատեգորիայի մեջ, որոնք թողարկում են և՛ կապիտալ, և՛ սպառողական բարիքներ, օրինակ՝ քարածխի արդյունահանումը, տրանսպորտը, քիմիան»²: Ավելին՝ ժամանակակից տեխնոլոգիական զարգացման պայմաններում օրինակ, մարքայան վերարտադրության ընկալումների տեսանկյունից ինչպես կարելի է անընհատ ընդլայնվող ոչ նյութական արտադրության ոլորտը ներկայացնել ՀԱԱ-ի իրացման պայմանների մարքայան տրամաբանությամբ:

Մարքայան վերարտադրության օրինաչափությունների վերաբերյալ Բլաուգի մոտեցումները կառուցված են մի շարք կարևոր փաստարկների վրա: Նրա կարծիքով՝ ըստ Մարքսի՝ «Տնտեսությունը փակ է, կապիտալի շրջապտույտի արագությունը երկու ստորաբաժանումներում նույնն է, ինչպիսիք են միայն կապիտալիստները, յուրաքանչյուր ստորաբաժանման ինչպիսիքությունը ներդրվում է միայն այդ ստորաբաժանման ներսում, տեխնիկական առաջընթացը բացակայում է, իրական աշխատավարձը հաստատուն է, մեկ բանվորի հաշվով իրական հավելյալ արդյունքը հավասար է և այլն...Արդյունքում մարքսիստական ընդլայնված վերարտադրության պայմաններից ոչինչ չի մնում»³:

4. ՇԱՀՈՒՅԹԻ ԵՎ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԳՆԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԱԴՈՔՍԵՐԸ

Ըստ Մարքսի՝ կապիտալիստ ձեռնարկատիրոջ ծախսերը կազմում են հաստատուն և փոփոխուն կապիտալի ծախսերի գումարը, որը եթե նշանակենք k -ով, ապա $k=c+v$, իսկ $ՀԱԱ=c+v+m=k+m$: Նրա կարծիքով՝ թեև հավելյալ արժեքը ստեղծվում է կենդանի աշխատանքի կամ փոփոխուն կապիտալի կիրառման արդյունքում, սակայն կապիտալիստական արտադրական հարաբերությունների մակերեսին «այնպես է երևում, թե հավելյալ արժեքը միակերպ ծագում է նրա տարբեր՝ արտադրամիջոցներից ու աշխատանքից բաղկացած արժետարրերից»³, այսինքն՝ ստեղծվում է այն պատրանքը, որ դա ծնունդ է ամբողջ հաստատուն և փոփոխուն կա-

¹ **Благг М.**, նշվ. աշխ., էջ 233:

² Նույն տեղում:

³ **Մարքս Կ.**, Կապիտալ, հ. 3, մաս I, Եր., 1947, էջ 11:

պիտալի ծախսերի: Ելնելով այս մոտեցումից՝ Մարքսը ձևակերպում է *շահույթի* բովանդակությունը. «Հավելյալ արժեքը, իբրև կանխավճարված ամբողջ կապիտալի այսպես պատկերված ծնունդ, ստանում է շահույթի փոխակերպված ձև»¹: Եթե շահույթը նշանակենք p -ով, ապա $ZUA=k+p$: «Այսպիսով՝ ուրեմն, շահույթը, ինչպես որ այն սկզբնապես ծառայում է այստեղ մեր առջև, նույնն է, ինչ որ հավելյալ արժեքը, միայն թե միաստիֆիկացիայի ենթարկված ձևով... Որովհետև արտադրության ծախքի գոյացման պահին, ինչպես այն հանդես է գալիս երևույթների մակերեսին, ոչ մի տարբերություն չի նկատվում հաստատուն և փոփոխուն կապիտալի միջև...»²: Ըստ Մարքսի՝ քանի որ արժեքի հիմքը ծախսված աշխատանքն է, ապա արտադրության մյուս գործոնների սեփականատերերի եկամուտների՝ շահույթի, ռենտայի և տոկոսի աղբյուրը բանվորի կողմից ստեղծված հավելյալ արժեքն է: Այսինքն՝ գործոնային մյուս եկամուտների՝ շահույթի, տոկոսի և ռենտայի գումարը հավասար է հավելյալ արժեքին (m): Ելնելով դրանից՝ Մարքսը շահույթը, տոկոսը և ռենտան համարում է *հավելյալ արժեքի փոխարկերպված ձևեր*: Շահույթի, ռենտայի և տոկոսի միջև հավելյալ արժեքի բաշխման մեխանիզմը Մարքսը փորձում է ներկայացնել արտադրության գնի ձևավորման մեխանիզմի միջոցով: Այս համատեքստում նա դիտարկում է բարիքի գնի ձևավորման մեխանիզմը ներձյուղային և միջձյուղային մրցակցության պայմաններում:

Ըստ ներձյուղային մրցակցության մարքայան տեսության՝ բարիքի արժեքը որոշվում է հետևյալ ձևով. ենթադրենք՝ որևէ բարիք արտադրվում է երեք ձեռնարկությունում: Մասնավորապես՝ առաջին ձեռնարկությունում արտադրվում է 30, երկրորդում՝ 105, երրորդում՝ 15 միավոր բարիք: Փաստորեն, շուկայում իրացվում է՝ $30+105+15=150$ միավոր բարիք: Սա նշանակում է՝ առաջին ձեռնարկությունը բավարարում է տվյալ բարիքի նկատմամբ շուկայի պահանջարկի 20, երկրորդը՝ 70, երրորդը՝ 10 տոկոսը: Ենթադրենք՝ առաջին ձեռնարկությունում բարիքի միավորի անհատական արժեքը կազմում է 2, երկրորդում՝ 3, երրորդում՝ 4 դոլար: Ըստ Մարքսի՝ շուկայում բոլոր բարիքները վաճառվում են 3 դոլարով, քանի որ միավոր բարիքի շուկայական արժեքը որոշվում է տվյալ բարիքի արտադրության ամենամեծ տեսակարար կշիռ ունեցող ձեռնարկության անհատական արժեքով, որը նա համարում է ապրանքի հասարակական արժեքը: Ըստ այդ տրամաբանության՝ առաջին ձեռնարկության արտադրած բարիքների անհատական արժեքը կազմում է $30 \cdot 2 = 60$, իսկ շուկայում վաճառվում է՝ $30 \cdot 3 = 90$ դոլարով, որի պատճառով նա ստանում

¹ Նույն տեղում, էջ 12:

² Նույն տեղում, էջ 12-13:

է՝ $90-60=30$ դուլարի լրացուցիչ եկամուտ, երկրորդ ձեռնարկությունում արտադրած բարիքների անհատական և շուկայական արժեքը համընկնում է և կազմում՝ $105 \cdot 3 = 315$ դուլար, երրորդ ձեռնարկության արտադրած բարիքների անհատական արժեքը կազմում է՝ $15 \cdot 4 = 60$ դուլար, սակայն շուկայում վաճառվում է՝ $15 \cdot 3 = 45$ դուլարով, որի պատճառով նա կորցնում է՝ $60-45=15$ դուլար:

Վերոշարադրյալից պարզ է դառնում հետևյալ հակասությունը. բարիքների արժեքների գումարը կազմում է $30 \cdot 2 + 105 \cdot 3 + 15 \cdot 4 = 60 + 315 + 60 = 435$, իսկ գների գումարը՝ $150 \cdot 3 = 450$ դուլար, ինչը նշանակում է՝ խախտվել է մարքայան արժեքի օրենքը, որովհետև բարիքների գների գումարը մեծ է արժեքների գումարից: Պատճառն այն է, որ Մարքսը գինը և արժեքը տարանջատում է իրարից, և բարիքի արժեքը դիտարկում որպես միայն աշխատանքային ծախսումների արդյունք: Նման հակասությունից խուսափելու համար ներկայացվում են այնպիսի թվային օրինակներ, որտեղ բարիքների և արժեքների գումարները հավասար են, ինչը չի կարող հիմնավոր ապացույց համարվել:

Այնուհետև Մարքսը դիտարկում է միջճյուղային մրցակցությունը, որի հիմքի վրա փորձում է բացատրել *արտադրության գնի* ձևավորման մեխանիզմը: Դա բացատրելու համար Մարքսի կողմից առաջ քաշվեցին հետևյալ հասկացությունները՝ հավելյալ արժեքի նորման, որը հավելյալ արժեքի (m) և փոփոխուն կապիտալի (v) կամ աշխատուժի արժեքի (աշխատավարձի) հարաբերությունն է՝ $m' = m/v$, շահույթի նորման՝ $p' = m/(c+v)$, որտեղ՝ c -ն հաստատուն, v -ն փոփոխուն կապիտալն է, իսկ դրանց գումարը՝ $c+v=k$, որը Մարքսը համարում է արտադրության ծախսեր, կապիտալի օրգանական կազմը՝ $k' = c/v$: Ըստ Մարքսի՝ հավելյալ արժեքի նորման ցույց է տալիս բանվոր դասակարգի շահագործման աստիճանը, շահույթի նորման՝ կապիտալիստ ձեռնարկատիրոջ միավոր ծախսի դիմաց ստացվելիք հավելյալ արժեքը, իսկ կապիտալի օրգանական կազմը՝ հաստատուն և փոփոխուն կապիտալի հարաբերակցությունը կապիտալիստ սեփականատիրոջ ծախսերի մեջ: Այդ հասկացությունների միջոցով Մարքսը փորձում է բացատրել, թե ինչպես են ձևավորվում շահույթի միջին նորման և արտադրության գինը:

Միջճյուղային մրցակցության մարքայան տրամաբանությունն այն է, որ հավասար կապիտալ ծախսումները պետք է ապահովեն միևնույն եկամուտը կամ շահույթը, որը հասարակական հարաբերությունների մակերեսին հանդես է գալիս ոչ թե որպես փոփոխուն, այլ ամբողջ կապիտալի ծախսերի ծնունդ: Քանի որ արտադրության տարբեր ճյուղերում կապիտալի օրգանական կազմը տարբեր է, հետևապես՝ միևնույն կապիտալ

ծախսումները ապահովում են տարբեր հավելյալ արժեք: Այդ դեպքում ինչպե՞ս է հավելյալ արժեքը փոխակերպվում շահույթի, որի արդյունքում հավասար կապիտալ ծախսումներն ապահովում են նույն շահույթի մակարդակը: Մարքայան մոդելը բացատրելու համար ներկայացնենք հետևյալ պայմանական օրինակը.

Աղյուսակ 1

Արտադրության գին և միջին շահույթ

Ճյուղ	k (դոլար)	m' (%)	M (դոլար)	p' (%)	W (դոլար)	p' միջին (%)	p միջին (դոլար)	Z (դոլար)	Z-W (դոլար)
I	85c+15 v	100	15	15	115	25	25	125	+10
II	75 c+25v	100	25	25	125	25	25	125	0
III	65 c+35v	100	35	35	135	25	25	125	-10
	225 c+75 v	100	75	25	375	25	25	375	0

Ըստ աղյուսակ 1-ի՝ k-ն ձեռնարկատեր կապիտալիստի ծախսերն են, m'-ը՝ հավելյալ արժեքի նորման, որի մեծությունը բոլոր ճյուղերում նույնն է, m-ը՝ հավելյալ արժեքը, p'-ը՝ շահույթի նորման, W-ն՝ ապրանքի կամ բարիքի արժեքը, p' միջին-ը՝ շահույթի միջին նորման, Z-ը՝ արտադրության գինը: Աղյուսակ 1-ից երևում է, որ արտադրության երեք ճյուղերում կապիտալի օրգանական կազմերը՝ $k' = c/v$, տարբեր են: Սա նշանակում է՝ թեև երեք ճյուղերում էլ կապիտալիստ ձեռնարկատերերի ծախսերը հավասար են (100 դոլար), սակայն հաստատուն և փոփոխուն ծախսերի հարաբերակցությունը տարբեր է, որի պատճառով հավելյալ արժեքի միևնույն նորմայի (m'=100%) դեպքում հավելյալ արժեքի մեծությունները տարբեր են՝ համապատասխանաբար 15, 25 և 35 դոլար: Քանի որ շահույթի նորման (p') հավելյալ արժեքի և ձեռնարկատեր կապիտալիստի ծախսերի հարաբերակցությունն է, ուստի այն, ըստ տարբեր ճյուղերի, համապատասխանաբար կկազմի 15%, 25% 35%: Ապրանքի կամ բարիքի արժեքը՝ $W = c + v + m$, առաջին ճյուղում կազմում է $W = 85 + 15 + 15 = 115$, երկրորդում՝ $W = 75 + 25 + 25 = 125$, երրորդում՝ $W = 65 + 35 + 35 = 135$ դոլար: Աղյուսակ 1-ից երևում է, որ տարբեր ճյուղերում ձեռնարկատեր կապիտալիստների կատարած ծախսերը հավասար են, սակայն կապիտալի օրգանական կազմի տարբերության պատճառով նրանց ստացվելիք եկամուտները տարբեր են: Այդ դեպքում տեղի է ունենում կապիտալի հոսք դեպի ավելի եկամտաբեր ոլորտ, մեր դեպքում՝ երրորդ ճյուղ, որտեղ շահույթի նորման ամենաբարձրն է: Դա հանգեցնում է նրան, որ երրորդ ճյուղում մեծանում

է բարիքների կամ ապրանքների առաջարկը, իսկ մյուսներում՝ նվազում: Դրա արդյունքում երրորդ ճյուղում գները նվազում են, իսկ մյուսներում՝ աճում: Ըստ Մարքսի՝ դա նշանակում է՝ երրորդ ճյուղում ստեղծված հավելյալ արժեքի մի մասը միջճյուղային մրցակցության արդյունքում ձևավորված գների միջոցով հոսում է դեպի առաջին ճյուղ: Նրա կարծիքով՝ այս ճանապարհով ձևավորվում է շահույթի միջին նորման ($p'_{\text{միջին}}$), որը իրենից ներկայացնում է արտադրության բոլոր ճյուղերում ստեղծված հավելյալ արժեքների և կատարված ծախսերի գումարների հարաբերությունը: Մեր պայմանական օրինակում $p'_{\text{միջին}} = (15+25+35)/(100+100+100) \cdot 100 = (75)/(300) \cdot 100 = 25\%$: Այդ դեպքում բոլոր ճյուղերում կատարված հավասար ծախսերը (100 դոլար) կապահովեն հավասար եկամուտ, որը կազմում է $100 \cdot 25/100 = 25$ դոլար: Դա էլ հենց *միջին շահույթն* է ($p_{\text{միջին}}$): Փաստորեն, միջին շահույթը՝ $p_{\text{միջին}} = k \cdot p'_{\text{միջին}}/100$: Այսինքն՝ շահույթը փոխակերպվում է միջին շահույթի, և բոլոր բարիքները վաճառվում են ոչ թե ըստ իրենց արժեքի, այլ ըստ արտադրության գնի: Մեր պայմանական օրինակում *արտադրության գինը*՝ $Z = 100 + 25 = 125$ դոլար, որը հավասար է արտադրության ծախսերի և միջին շահույթի գումարին՝ $Z = k + p_{\text{միջին}}$: Փաստորեն, բարիքի արժեքը կերպավորվում է արտադրության գնի: Առաջին ճյուղում բարիքի արժեքը կազմում է $W = 85 + 15 + 15 = 115$, երկրորդում՝ $W = 75 + 25 + 25 = 125$, երրորդում՝ $W = 65 + 35 + 35 = 135$ դոլար, սակայն բոլոր ճյուղերում արտադրության գները հավասար են (125 դոլար), որի հիմքում միջճյուղային մրցակցության այն տրամաբանությունն է, որ հավասար ծախսերը ապահովում են հավասար շահույթ (25 դոլար):

Ըստ Մարքսի՝ արժեքի օրենքը չի խախտվում, որովհետև բոլոր ճյուղերի բարիքների արժեքների գումարը հավասար է դրանց արտադրության գների գումարին: Մեր պայմանական օրինակում՝ $115 + 125 + 135 = 125 + 125 + 125 = 375$ դոլար: Սա նշանակում է՝ առաջին ճյուղում բարիքի արժեքը 115 դոլար է, սակայն վաճառվել է 125 դոլարով, և շեղումը կազմել է +10 դոլար, երկրորդ ճյուղում դրանք համընկնում են, երրորդ ճյուղում բարիքի արժեքը 135 դոլար է, սակայն վաճառվել է 125 դոլարով, և շեղումը 10 դոլար է: Փաստորեն, արտադրության գնի ձևավորման միջոցով երրորդ ճյուղում ստեղծված 35 դոլար հավելյալ արժեքի 10 դոլարը փոխանցվել է առաջին ճյուղի կապիտալիստ ձեռնարկատերերին, որի արդյունքում բոլոր ստացել են նույն շահույթը: Հասարակության մասշտաբով բոլոր ճյուղերում ստեղծված հավելյալ արժեքների գումարը հավասար է կապիտալիստ ձեռնարկատերերի ստացած միջին շահույթների գումարին, այսինքն՝ $15 + 25 + 35 = 25 + 25 + 25 = 75$ դոլար:

Այսպիսով՝ ըստ Մարքսի՝ հավելյալ արժեքը փոխակերպվում է շահույթի, իսկ արժեքը՝ արտադրության գնի, սակայն չի խախտվում արժեքի օրենքը, հետևապես՝ գործում է արժեքի աշխատանքային տեսությունը:

Մարքսը նույն տրամաբանությամբ բացատրում է նաև առևտրային շահույթի ստացման մեխանիզմը¹: Նա կարծում էր, որ առևտրի ոլորտում հավելյալ արժեք չի ստեղծվում: Այդ դեպքում Մարքսը շահույթի միջին նորման հաշվարկում է արդյունաբերական և առևտրային կապիտալների ամբողջ գումարի հաշվով: Ենթադրենք՝ արդյունաբերական կապիտալը կազմում է 450 դոլար, որից հաստատուն կապիտալը՝ 350, իսկ փոփոխունը՝ 100 դոլար: Եթե հավելյալ արժեքի նորման 100% է, ապա հավելյալ արժեքի մեծությունը կկազմի 100 դոլար: Հետևապես՝ բարիքների կամ ապրանքների արժեքը կկազմի՝ $W=350+100+100=550$ դոլար: Եթե առևտրային կապիտալը կազմում է 50 դոլար, և այդ ոլորտում արժեք չի ստեղծվում, այդ դեպքում Մարքսը շահույթի միջին նորման հաշվարկում է որպես արդյունաբերության մեջ ստեղծված հավելյալ արժեքների գումարի և արդյունաբերական ու առևտրային կապիտալների գումարի հարաբերություն: Այդ դեպքում շահույթի միջին նորման՝

$$p_{\text{միջին}} = 100 / (450 + 50) \cdot 100 = 20\%$$

Սա նշանակում է՝ արդյունաբերության մեջ արտադրության գինը՝ $Z=350+100+450 \cdot 20 / 100 = 450 + 90 = 540$ դոլար, որտեղ 90 դոլարը արդյունաբերության ոլորտում ձեռք բերված շահույթն է: Փաստորեն, արդյունաբերության մեջ ստեղծվել է 100 դոլար հավելյալ արժեք, սակայն դրա 90 դոլարն է յուրացվել արդյունաբերական կապիտալի սեփականատերերի կողմից: Ըստ Մարքսի՝ առևտրականները 540 դոլարով գնելով ապրանքը կամ բարիքը՝ այն սպառողներին վաճառում են 550 դոլարով, և շահույթը կազմում է $550 - 540 = 10$ դոլար: Այսինքն՝ առևտրի ոլորտի շահույթի աղբյուրը արդյունաբերության ոլորտում ստեղծված հավելյալ արժեքն է:

Հստակ երևում է Մարքսի տեսության հակասականությունը՝ կապված արտադրողական և անարտադրողական աշխատանքի հետ: Խնդիրն այն է, որ Մարքսը խոհարարի, մատուցողի, ինժեների, տնօրենի աշխատանքը համարում է արտադրողական, եթե դա նպաստում է հավելյալ արժեքի ստեղծմանը: Այդ դեպքում հարց է առաջանում. առևտրի ոլորտը, որն առանցքային է բարիքների իրացման ապահովման գործում, արդյոք չի նպաստում հավելյալ արժեքի ստեղծմանը: Առևտրային շահույթի ձևավորման մեխանիզմից երևում է, որ այդ կարևորագույն ոլորտում ծախսված աշխատանքը անարտադրողական է և չի մասնակցում արժեքի մե-

¹ Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 3, մաս I, Եր., 1947, էջ 265-288:

ծացման գործընթացին: Այս առումով, Մարքսի մոտեցումները հստակ չեն և լի են նմանատիպ պարադոքսներով:

Մարքսի կարծիքով՝ տոկոսի աղբյուրը արդյունաբերական և առևտրային կապիտալիստների շահույթի մի մասն է, որը նրանք տրամադրում են փոխառվական կապիտալի սեփականատատիրոջը¹:

Հողասեփականատերը իր եկամուտը ապահովում է հողի օգտագործման դիմաց ստացվելիք ռենտայի միջոցով²: Մարքսը գյուղատնտեսական ոլորտը դիտարկում է վարձու բանվորների, կապիտալիստական վարձակալների և հողի սեփականատերերի արտադրական հարաբերությունների տեսանկյունից: Հողատարածությունների բերրիության և տեղադրվածության տարբերությունների պատճառով գյուղատնտեսության մեջ միջին և լավ հողատարածքներում աշխատանքի արտադրողականությունը բարձր է, որի պատճառով ձևավորվում է լրացուցիչ շահույթ, որը յուրացվում է հողասեփականատերերի կողմից և կոչվում դիֆերենցիալ ռենտա: Փաստորեն, ռենտան միջին շահույթից ավելի արժեքի ավելցուկն է, որը գյուղատնտեսության մեջ աշխատող վարձու բանվորի ստեղծած հավելյալ արժեքի մի մասն է: Ըստ այդ տրամաբանության՝ գյուղատնտեսությամբ զբաղվող կապիտալիստ ձեռնարկատերը ստանում է միջին շահույթ, հողասեփականատերը՝ ռենտա: Մարքսի հիմնավորմամբ՝ վատ հողատարածքի սեփականատերերն էլ ստանում են բացարձակ ռենտա, որի պատճառը նա համարում է հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության մենաշնորհը, իսկ ձևավորման պայմանը՝ արդյունաբերության համեմատությամբ գյուղատնտեսության մեջ կապիտալի օրգանական կազմի ավելի ցածր մակարդակի առկայությունը: Այս հանգամանքը ընդհանրապես ոչ մի քննադատության չի դիմանում, որովհետև ժամանակակից զարգացած գյուղատնտեսության ոլորտում կապիտալի օրգանական կազմի այդ տարբերությունները գրեթե վերացել են, իսկ վատ հողատարածության սեփականատերերը ստանում են ռենտա:

Այսպիսով՝ ըստ Մարքսի՝ արտադրության գործոնների բոլոր սեփականատերերի եկամուտների աղբյուրը նյութական արտադրության ոլորտում ստեղծված հավելյալ արժեքն է, որը արտադրության գնի ձևավորման մեխանիզմի միջոցով բաշխվում է դրա սեփականատերերի՝ վարձու բանվորի, կապիտալիստ ձեռնարկատերերի, առևտրային, բանկային կապիտալիստների, հողասեփականատերերի միջև: Ինչ հետևություններ կարելի անել մարքսյան այս մոտեցումների հիմքի վրա.

---

¹ Նույն տեղում, էջ 357-379:

² Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 3, մաս II, Եր., 1949, էջ 157-310:

*Առաջին*¹ բարիքների արտադրության ոչ նյութական ոլորտը, ըստ էության, դուրս է մնացել Մարքսի հետազոտություններից: Բնականաբար, առաջանում է այն հարցը, թե այդ ոլորտի բարիքների գինը ինչպես է ձևավորվում Մարքսի արտադրության գնի ձևավորման մեխանիզմի միջոցով:

Երկրորդ՝ արժեքի ստեղծման գործին մասնակցում են արտադրության բոլոր գործոնները և իրենց մասնակցության չափով ստանում դրանց փոխհատուցում՝ տարբեր եկամուտների ձևով, ինչպես դա ներկայացնում էր Սմիթը:

Երրորդ՝ Մարքսի վերլուծության մեջ բացակայում է ներճյուղային մրցակցությունից միջճյուղայինին անցնելու մեխանիզմը՝ կապված արտադրության գնի ձևավորման հետ:

Չորրորդ՝ մարժինալիզմի տեսությունը* բուռն զարգացում ապրեց հատկապես «Կապիտալի» առաջին հատորի լույս ընծայումից հետո: Սա նշանակում է՝ մարժինալիզմի տեսության դիտամկյունից, արժեքի, հավելյալ արժեքի և արտադրության գնի մարքայան տեսությունը ձախողվել է:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Մարքսի տնտեսագիտական ուսմունքի վերլուծությունից պարզ են դառնում հետևյալ հանգամանքները.

Առաջին՝ Մարքսը, մի շարք առանցքային հարցադրումների առումով, հավատարիմ մնաց անգլիական դասական քաղաքատնտեսության ժառանգությանը և «արժեք» հասկացությունը դիտարկեց հասարակական գործընթացների նեղ շրջանակներում: Մասնավորապես՝ ինչպես Սմիթը¹, նա նույնպես՝ 1. արժեքի տեսությունը ներկայացրեց նյութոնյան ֆիզիկայի օրենքների համանմանությամբ, որի հիմքում բարիքների փոխանակության համարժեքության կանխավարկածն էր, 2. բարիքի սպառողական արժեքի և փոխանակային արժեքի փոխհարաբերությունը չդիտարկեց անձնական և հասարակական օգտակարության հակասականության համատեքստում: Այս առումով, հարկ է նշել՝ յուրաքանչյուր բարիքի արժեք կամ գին ժամանակի և տարածության մեջ պայմանական է և ձևավորվում է սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, հոգևոր-մշակութային, ինստիտուցիոնալ և իռացիոնալ վարքագծի տիրույթում:

---

* Մարժինալիզմի տեսության քննական վերլուծությանը մանրամասնորեն կանդրադառնանք հետագա հոդվածներում:

¹ *Աղաջանյան Հ.*, Ադամ Սմիթ և Դավիթ Ռիկարդո. տեսության հանգույցներում, Բանբեր ՀՊՏՀ, 2018, N 3, էջ 15-31:

Երկրորդ՝ Մարքսը, չկարողանալով հաղթահարել արժեքի չափողականության խնդիրը, հայտնվեց տրամաբանական հակասությունների լաբիրինթոսում, որից դուրս գալու նպատակով կիրառեց ոչ համոզիչ և իրականությունից կտրված վերացարկումների մեթոդաբանություն: Մասնավորապես՝ 1. բարիքի արժեքի մեծության չափման միավոր համարեց հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաժամանակը, որն իր բնությամբ վերացական է ու անչափելի, 2. բարիքի արժեքը տարանջատեց գնից, և բացի այդ, որոշ բարիքների, որոնք աշխատանքի արդյունք չեն, դրանց գները համարեց իռացիոնալ, որը խառնաշփոթ ստեղծեց նրա տեսության մեջ, 3. ստեղծեց իրականությունից կտրված ու հակասությունների կծիկով պատված՝ հավելյալ արժեքի, արտադրության գնի, շահույթի, ռենտայի, տոկոսի տեսությունները:

Երրորդ՝ Մարքսը փորձեց հասարակական բարդ գործընթացների, մասնավորապես՝ սոցիալական արդարության, հավասարության, շահագործողական հարաբերությունների պատճառահետևանքային կապերը բացատրել տնտեսական, մասնավորապես՝ սեփականատիրական հարաբերություններով, ինչը հիմնավոր չէ, որովհետև վերջիններս ածանցյալ են սոցիալ-հոգեբանական, մշակութային, այսինքն՝ քաղաքակրթական զարգացման բարդ գործընթացների նկատմամբ: Իրականում, Մարքսի տնտեսական ուսմունքը, հատկապես հավելյալ արժեքի տեսությունը նրա և Էնգելսի կողմից 1848 թ.-ին հրատարակված «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը» աշխատության հիմնական գաղափարների տնտեսական հիմնավորումն է:

Այս համատեքստում կարևորվում է հետևյալ հարցադրումը. ինչո՞ւ Մարքսը հետագայում չհրապարակեց «Կապիտալի» մյուս հատորները: Այդ հարցի պատասխանի առումով, Ե. Գալդարը և Վ. Մաուն գրում են. «Երբ կարդում ես Մարքսի ուշ շրջանի աշխատությունները, ապա դժվար չէ նկատել, որ սոցիալիստական հեղափոխության հեռանկարները սկսում են գիտնականի մեջ առաջացնել որոշակի կասկածներ... Իր կյանքի վերջին տարիներին Մարքսը սկսել է հոռետեսորեն արձագանքել «հավերժ, երկաթյա, մեծ օրենքների առկայությանը»... Մարքսն անձնապես հայտնվել է ծուղակում: Ստեղծվել է պարադոքսային վիճակ. մարքսիզմը դարձել է իր հիմնադրի հզոր ինտելեկտուալ աշխատության գերին: Մարքսը կյանքի վերջում հասկացել է, որ իր գրած շատ բաներ դադարում են համապատասխանել իրականությանը»¹: Իրականում, հասարակական գործընթացների տրամաբանությունը պայամանավորված է ավելի

¹ **Гайдар Е., Май В.**, Марксизм: между научной теорией и «светской религией», (либеральная аналогия), Вопросы экономики, N5, 2004, с. 15, 18.

խորքային դրդապատճառներով, իսկ սեփականատիրական հարաբերություններն ընդամենը դրանց մասնակի դրսևորումներն են: Բացի այդ, ծանոթանալով մարժինալիզմի տեսությանը, Մարքսը համոզվեց, որ իր տնտեսագիտական ուսմունքը մտել է փակուղի:

Հիմնվելով որոշ վերլուծաբանների գնահատումների վրա՝ Բելիխը և Մաուն Մարքսի տեսության հակասականության և ոչ համակարգվածության պատճառներ են համարում¹. *առաջին*՝ պերֆեկցիոնիզմը*, *երկրորդ*՝ զգուշավորությունը, *երրորդ*՝ «Կապիտալի» առաջին հատորի հրապարակումից հետո՝ կյանքի վերջում, հոգևոր ստեղծագործական լարված աշխատանք կատարելու ունակության կորուստը: Սակայն Բելիխի և Մաունի կարծիքով՝ Մարքսի «լռության» հիմնական հնարավոր պատճառը եղել է հետևյալը. եթե արժեքն ավելի բարդ հասկացություն է, քան բանվորի ծախսած աշխատանքը, ապա ավելի խրթին է հավելյալ արժեքի բնույթի հարցը, առավել ևս՝ դրա քանակային նշանակության առումով²:

Овсеп Агаджанян, Вновь о парадоксах экономического учения Карла Маркса - Существующие парадоксы в экономической теории имеют тысячелетнюю историю, начиная с Древнего Египта, Рима, Греции, Китая заканчивая настоящим временем. В этом ряду вызывает особый интерес экономическая теория Карла Маркса. В статье автор проанализировал основные парадоксы марксистской экономической теории. Во-первых, он представил парадоксы трудовой теории стоимости с точки зрения гипотезы эквивалентности обмена товаров, проблемы производительного и непроизводительного труда, противоречия между стоимостью и ценой товара. Во-вторых, раскрыл противоречивость теории прибавочной стоимости, являющейся краеугольным камнем марксистской экономической теории. В этом контексте автор статьи проанализировал проблемы товарного характера рабочей силы, ее стоимости и эксплуатации, источников прибыли, ренты и процента. В-третьих, аргументировал неосновательность условия реализации совокупного общественного продукта с точки зрения производительного и непроизводительного труда, источников накопления, четкого разъединения первого и второго подразделения общественного производства. В-четвертых, раскрыл необоснованность марксистской теории прибыли как превращенной

¹ **Белых А., Май В.**, նշվ., աշխ., էջ 66-67:

* Անգլերեն՝ Perfection («կատարելագործում») բառից, համոզմունք, որը սեփական անձի և մյուս մարդկանց կատարելագործումը համարում է այն նպատակը, որին պետք է ձգտի մարդը:

² Նույն տեղում:

формы прибавочной стоимости и цены производства как превращенной формы стоимости, а также механизм их формирования.

Hovsep Aghadjanyan, Again about the paradoxes of the economic theory of Karl Marx - The presence of paradoxes in the economic theory has a thousand-year history, which are originate from Ancient Egypt, Greece, Rome, China and India to nowadays. The article examines the cardinal paradoxes of the Marxian theory of economics. Firstly, the author presented paradoxes of the labour theory of value in terms of the hypothesis of equivalence of exchange of goods, the problems of productive and unproductive labour, and the contradiction between value and price of goods. Secondly, he revealed the contradiction of the surplus-value theory that is considered a cornerstone of the Marxian economics theory. From this point of view, the author analyzed the problems of commodity labour power, value and exploitation of it, sources of profit, interest, and rent. Thirdly, he substantiated the groundlessness of the condition of the public total product realization in terms of productive and unproductive labour, sources of savings, and a clear distinction between the first and second subdivisions of the public production. Fourthly, he presented an unconvincing Marxian theory of profit as a transformational form of surplus-value, theory of price production as a transformational form of value of goods and the mechanism it's forming.

Ուղարկվել է խմբագրություն 06.06.2022թ.

Գրախոսվել է 24.06.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 25.06.2022 թ.

**ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ
ՆՈՐ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԲԱԲՈՅԱՆ

Բանալի բառեր - մոդել, փոփոխական, միջակայք, կառուցվածք, տեսություն, կապիտալ, կազմակերպություն, ներդրային ցանց, օպտիմում:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Առևտրային կազմակերպություններում ֆինանսական կառավարման հիմնադրույթներին համապատասխան առանցքային նշանակություն ունեն կապիտալի կառուցվածքի ձևավորման, նախընտրելի կառուցվածքի հիմնավորման և որպես նորովի լուծումներ նաև կանխատեսման հիմնահարցերը:

Բանկային համակարգի կողմից ֆինանսական ակտիվների տնօրինման գերակայության պայմաններում ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում կապիտալի նախընտրելի կառուցվածքի ձևավորման բարդությոը կապվում է պարտքային բեռի վերահսկողության հետ: Փոխառու կապիտալի չափից ավելի մեծ մասնաբաժինը ոչ բարենպաստ գնի պայմաններում վտանգում է առևտրային կազմակերպությունների ֆինանսական կայունությունը, բացասական ազդեցություն է ունենում վճարունակության և իրացվելիության վրա:

Մասնագիտական գրականության մեջ և ֆինանսական կառավարման գործնականում կիրառվող մոտեցումներում, դեռևս բացակայում են կապիտալի կառուցվածքի արդյունավետ վերահսկողության, նախընտրելի կառուցվածքի որոշման չափանիշները: Հիմնականում շեշտադրվում են կապիտալի միջին կշռված արժեքի նվազեցման, շահութաբերությունը առավելագույնի հասցնելու, ֆինանսական ռիսկերը հնարավորինս նվազեցնելու մոտեցումները:

Ֆինանսական շուկայի ոչ լիարժեք արդյունավետ գործելու պայմաններում առևտրային կազմակերպությունները կապիտալի ձևավորման գործընթացում իրենց ռազմավարական խնդիրները տանում են դեպի բանկային համակարգ, ինչ էլ վարկերի բարձր տոկոսադրույթների պայմաններում առաջ է բերում հետագայում ֆինանսական վիճակը վատթարացնող բազում խնդիրներ: Միաժամանակ ԱՅԹ-ի ոլորտի զարգացմանը համահունչ խիստ անհրաժեշտություն և պահանջ է առաջանում կանխատեսման

այնպիսի մոտեցումների նկատմամբ, որոնք հնարավորություն են տալիս առցանց ստանալու ցանկալի տեղեկատվություն: Առևտրային կազմակերպությունների ֆինանսական կառավարման կատարելագործման ուղիների շարքում նման արդյունավետ լուծման առաջարկումը սույն հոդվածի շրջանակներում համարվել է գլխավոր նպատակ:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐ

Կապիտալի կառուցվածքի ձևավորման վերաբերյալ առաջին տեսությունը տրվել է 1940-1950 թվականներին Դ.Ուիլյամսի կողմից¹:

Կազմակերպության կապիտալ կառուցվածքի վերաբերյալ իրենց տեսակետներն են առաջ քաշել Դ.Դյուրանը ², Ֆ. Մոդիլյանին և Մ. Միլլերը³, որոնք դրեցին կապիտալի կառուցվածքի ֆինանսական կառավարման գործընթացում առաջին հիմքերը:

Տեսական մեթոդաբանական հարցերի շրջանակներում կապիտալի կառուցվածքի ձևավորման, օպտիմալացման տեսություններից առավել կարևորվում են Մոդիլյանի-Միլլերի, ավանդական, գործակալային ծախսերի, ասիմետրիկ տեղեկատվության, փոխհամաձայնեցված, վիճակագրական և հիերարխիայի տեսությունները:

Քանի որ կազմակերպության համար ինչպես սեփական, այնպես էլ փոխառու կապիտալն ունի որոշակի գին, հետևաբար, օպտիմալ կառուցվածքը ենթադրաբար պետք է հնարավորինս նվազագույնի հասցնի համախառն կապիտալի գինը: Այս առումով նշենք, որ հայ հետազոտողներից Ա. Վ. Առաքելյանը՝ կապիտալի նպաստավոր կառուցվածքի ձևավորման⁴ և կապիտալի գնահատման հարցերի⁵ վերաբերյալ առաջարկել մասնակի, անհատական լուծումներ:

Սույն հոդվածի շրջանակներում մեր կողմից առավել շեշտադրում է կատարվել կապիտալի կառուցվածքի օպտիմալացման գործընթացում իրենց կարևորությունը ստացած ազդանշանային մոդելներին, որոնք

---

¹ **Williams J.**, Theory of Investment Value. Cambridge, Mass: Harvard University Press. 1938

² **Durand D.** Cost of debt and equity funds for business: trends and problems in measurement / Conference on research in Business Finance // National Bureau of Economic Research. N. Y. 1962. P. 215-262.

³ **Модильяни Ф, Миллер М.** , Сколько стоит фирма?: пер. с англ. М.: Дело. 2001. 270 с

⁴ **Առաքելյան Ա. Վ.**, «Կապիտալի նպաստավոր կառուցվածքի ձևավորման հարցի շուրջ, Հայաստան, Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, N 7-8 (84-85) հուլիս-օգոստոս սեպտեմբեր 2007թ. էջ 49-53:

⁵ **Առաքելյան Ա. Վ.**, Գնահատման տեսամեթոդական հարցեր», Հայաստան, Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, N 4 (93) ապրիլ 2008թ. էջ 85-87:

ներդրողներին փոխանցում են անհրաժեշտ ազդանշաններ կապիտալի շուկայի վերաբերյալ: Այս առումով հայտնի են Ռոսսի¹ մոտեցումը, ըստ որի կազմակերպության ղեկավար անձնակազմը կապիտալի կառուցվածքը կարող է օգտագործել որպես արտաքին ներդրողների համար ազդանշան, ինչի հիման վրա վերջիններս ստանում են կազմակերպության զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ տեղեկատվություն:

Կազմակերպության կապիտալի կառուցվածքի վերաբերյալ ասիմետրիկ տեղեկատվության բաշխման ազդակների ստացման համար Խ. Լելենդը և Դ. Պայլը առաջարկել են իրենց մոդելը, որում էական են հետևյալ եզրահանգումները².

- Ներդրողի կողմից սեփական միջոցները ներդրումային ծրագրում ներդնելու ցանկությունը ֆինանսական շուկայի կողմից ընդունվում է դրական ազդակ,

- Ներդրումային ծրագրի առավել բարձր ռիսկը ենթադրում է պարտքային բեռի առավել ցածր մակարդակ:

Կապիտալի կառուցվածքի ժամանակակից տեսությունների շրջանակներում կարևորվում են վարքագծային մոդելները, որոնք կառուցվում են շուկայի մասնակիցների վարքագծային դրսևորման սկզբունքի վրա: Դ. Կանեմանը և Ա. Տվերսկին առաջարկել են հեռանկարների տեսությունը և հիմնավորել են, որ անհատի բացասական վարքագծի դրսևորումը տեղեկատվության սխալ ընկալման ու գնահատման արդյունք է³:

Կապիտալի կառուցվածքի վարքագծային տեսության շրջանակներում զարգացել են երեք հիմնական ուղղություններ՝ շուկայի ժամանակային, տեղեկատվական կասկաղների և բարձրագույն կառավարման անձնական որակների ազդեցության տեսությունները, որոնցից առավել հիմնավորված է շուկայի ժամանակային տեսությունը, որը հիմնվում է ֆինանսական շուկայի վիճակի վերաբերյալ կայացվող ֆինանսական որոշումների վրա⁴:

Ա. Մահաջանը և Ս. Թարթոլուն աշխարհի մեծ յոթնյակի երկրների տվյալների հիման վրա ապացուցել են վիճակագրական նշանակության հակադարձ կախվածությունը ֆինանսական լծակի և ակտիվների շուկա-

---

¹ **La Rocca M.**, Capital structure decisions during a firm's life cycle / M. La Rocca, T. La Rocca, A. Cariola // Small Business Economics. 2011. No. 37. P. 107-130.

² **Leland H.**, Informational asymmetries, financial structure and financial intermediation / H. Leland, D. Pyle // Journal of Finance. 1977. Vol. 32. P. 371-387.

³ **Kahneman D.**, Prospect theory: An analysis of decision under risk / D. Kahneman, A. Tversky // Econometrica. 1979. Vol. 47. P. 313-327.

⁴ **Haire M.** Biological models and empirical histories of the growth of organizations // Modern Organization Theory. New York: John Wiley & Sons, Inc., 1959. P. 272-306.

յական ու հաշվեկշռային արժեքների միջև¹: Արդյունքում բացահայտվել է, որ ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Կանադայի, Մեծ Բրիտանիայի խոշոր կազմակերպություններում կապիտալի կառուցվածքը փոփոխվում է արժեթղթերի լրացուցիչ թողարկման դեպքում, կապիտալի շուկային հետևելու ազդեցությունը կարճաժամկետ է և չեզոքացվում է առավելագույնը հինգ տարում:

Տեղեկատվական կասկադների տեսության ուղղությամբ աշխատանքներ են իրականացվել Ս. Բիխչանդանին, Դ. Հիրշլայֆերը և Ի. Վելչը²: Ըստ նրանց տեսակետի՝ անհատի դրսևորման օպտիմալ ռազմավարություն է համարվում իր նախորդների գործողությունների կամ որոշումների կրկնումը, ովքեր հայտնվում են նման իրավիճակներում՝ անկախ իրենց ունեցած անձնական տեղեկություններից: Տեղեկատվական կասկադների տեսության շրջանակներում կազմակերպության կապիտալի կառուցվածքի ձևավորումն իրականացվում է ճյուղային պարտքային բեռի՝ որպես գործոնի (վիճակագրական ցուցանիշներից մեղիանան, միջինը) կազմակերպության ֆինանսական լծակի վրա ազդեցության գնահատման միջոցով:

Բարձրագույն կառավարման անձնական որակների ազդեցության տեսության հիմքում ընկած է այն ենթադրությունը, որ կառավարման գործընթացում կապիտալի կառուցվածքի ձևավորման վերաբերյալ որոշումներ կայացնելիս լինում են ներքին և արտաքին գործոնների ազդեցությամբ վարքագծային շեղումներ: Մասնավորապես Լ. Բարրոսը և Ա. Սիլվեյրան իրենց հետազոտական նյութում բացահայտել են, որ կազմակերպության բարձրագույն կառավարման անձանց ավելորդ վստահությունը ուղղակի ազդեցություն է ունենում կազմակերպության ֆինանսական լծակի վրա³:

Տեսագործական առումով, կապիտալի կառուցվածքի վարքագծային տեսության երեք ուղղություններն էլ կարևոր են, սակայն, ֆինանսական որոշումների կայացման արդյունավետությունը բարձրացնելու համար դրանք առավել նպատակահարմար է համատեղել մի քանի այլ մոտեցումների սինթեզի հետ:

Ելնելով հիմնախնդրի կարևորությունից և կորոնոավիրուսի հետևանքով ձևավորված իրավիճակից, մեր կողմից մշակվել և առաջարկվում

---

¹ **Mahajan A.** Equity market timing and capital structure: international evidence / A. Mahajan, S. Tartaroglu // Journal of Banking and Finance. 2008. No. 32. P. 754–766.

² **Bikhchandani S.** Learning from the behavior of others: conformity, fads, and informational cascades / S. Bikhchandani, D. Hirshleifer, I. Welch // The Journal of Economic Perspectives. 1998. Vol. 12. No 3. P. 151–170.

³ **Barros L.** Overconfidence, managerial optimism and the determinants of capital structure / L. Barros, A. Silveira. Working Paper. 2007.

է առևտրային կազմակերպությունների կապիտալի կառուցվածքի կանխատեսման մոտեցում: Նշենք, որ հայ հետազոտողներից Կ. Հովհաննիսյանը¹, Մ. Մաթևոսյանը և Ա. Մաթևոսյանը², Ա. Միրզոյանը³ ֆինանսական կառավարման շրջանակներում այլ փոխկապակցության տեսանկյունից ևս անդրադարձել են սեփական ընթացիկ ակտիվներով ապահովվածության գնահատման հիմնահարցերին՝ առաջարկելով սեփական հետազոտական փորձի վրա հիմնված որոշակի լուծումներ :

Նկատենք նաև, որ կորոնավիրուսի տնտեսական հետևանքները հաղթահարելուն ուղղված հակաճգնաժամային կառավարման շրջանակներում յուրաքանչյուր առևտրային կազմակերպությունում հարկ կլինի վերանայել սեփական ընթացիկ ակտիվներով ապահովվածության պահանջը, լուծումներ գտնել առկա պակասուրդը ծածկելու ուղղությամբ: Մեր կողմից առաջարկվող կանխատեսման մոտեցման շրջանակներում մոդելի նկարագրությունը հետևյալն է:

1. ՔԱՅԼ 1. ՆԵՅԸՈՆԱՅԻՆ ՑԱՆՑԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

Y₁ փոփոխականը (սեփական ընթացիկ ակտիվներով ապահովվածության ցուցանիշն է տոկոսային արտահայտությամբ) P₁-P₅ փոփոխականների (P₁՝ սեփական կապիտալի տեսակարար կշիռն է ընդհանուր պասիվներում, P₂՝ երկարաժամկետ վարկերի և փոխառությունների տեսակարար կշիռն է ընդհանուր պասիվներում, P₃՝ կարճաժամկետ վարկերի և փոխառությունների տեսակարար կշիռն է ընդհանուր պասիվներում, P₄՝ առևտրային և այլ կրեդիտորական պարտքերի տեսակարար կշիռն է ընդհանուր պասիվներում, P₅՝ այլ կայուն պասիվների տեսակարար կշիռն է ընդհանուր պասիվներում) միջոցով կանխատեսելու նպա-

¹ **Հովհաննիսյան Կ. Ա.**, Կազմակերպության սեփական շրջանառու (սեփական ընթացիկ) ակտիվներով ապահովվածության խնդիրները և ազդող գործոնները, Հայաստան, Ֆինանսներ և էկոնոմիկա հանդես, #5(94), մայիս, 2008թ, էջ 84-87:

² **Միրզոյան Ա.**, Իրացվելիության գործոնային գնահատման մոտեցումը ակադեմիային խմիչքներ արտադրող կազմակերպություններում//Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, 2018թ., 8(218) էջեր էջեր 34-41:

³ **Матевосян М. Г., Матевосян А. В.** ,Прогнозирование обеспеченности собственными оборотными активами на предприятиях, выпускающих алкогольные напитки в РА. Перспективы науки – 2016: Сборник докладов III Международного конкурса научно-исследовательских работ (29 апреля 2016 года) / Научный ред. д.э.н, проф. А.В. Гумеров. – Казань: ООО «Рóкета Союз», 2016. с. 229-234.

տակով tensorflow փաթեթի միջոցով ստեղծված է խորը նեյրոնային ցանց՝ 5 – 5 – 10 – 20 – 10 – 5 – 1 կառուցվածքով: Այսպիսով՝ մուտքային հինգ և ելքային միակ նեյրոնների միջև տեղադրված են թվով 5 շերտեր, որոնցից յուրաքանչյուրի նեյրոնային բաղադրությունը վերևում ներկայացված է: Յուրաքանչյուր շերտի ակտիվացման ֆունկցիան սիգմոիդ է՝ միջին շերտերում տեղակայված k-րդ նեյրոնի ելքային ազդանշանի արժեքը որոշվում է

$$\phi_k(x) = \frac{1}{1+e^{-x}}, (1)$$

առնչությամբ, որտեղ

$$x = \sum_{i=1}^m w_{kj} x_j, (2)$$

m-ը նախորդ <<մուտքային>> շերտում նեյրոնների քանակն է, X_j – ն այդ շերտի j-րդ նեյրոնի ելքային ազդանշանն է, w_{kj} – ն j -> k կապին համապատասխանող կշիռը:

Կշիռների օպտիմիզացիայի խնդիրը ուսուցանման ընթացքում լուծվում է գրադիենտի իջեցման ալգորիթմի միջոցով¹: Ուսուցանման տվյալների հիման վրա կառուցված և օպտիմիզացվող մոդելը ծրագրի աշխատանքի ընթացքում կատարում է կորստի ֆունկցիայի հաշվարկ, որպես կորստի ֆունկցիա մեր դեպքում ընտրված է միջին քառակուսային սխալը. Գրադիենտի իջեցման մեթոդի նպատակն էլ հենց կորստի ֆունկցիայի մինիմալացումն է: Թեսթային տվյալները չեն մասնակցում մոդելի օպտիմիզացիայի՝ կորստի ֆունկցիայի նվազեցման գործընթացին: Սակայն, յուրաքանչյուր իտեռացիայից հետո թեստային տվյալները մուտքագրվում են բարելավված մոդել, և մոդելի ելքային արդյունքը համեմատվում է արդեն թեսթային տվյալների համապատասխան մեծության հետ. Այսպիսով, ընթացքում ստուգվում է նաև մոդելի կիրառելիությունը ուսուցանման տվյալներից բացի այլ տվյալների համար:

ՔԱՅԼ 2. ԿԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔԱՅԻՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇԻ ՏԵՍԱՆԿՑՈՒՆԻՑ ԹԵՍԹԱՎՈՐՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

ԿԻ -ի տեսանկյունից հիմնական տվյալների համախմբից առանձնացված են թեսթավորման տվյալները, որոնք ոչ մի կերպ չեն մասնակցում ուսուցանման՝ կշիռների օպտիմիզացիայի գործընթացին: **ԿԻ -ի տեսանկյունից** ուսուցանված մոդելի թեսթավորման տվյալների վրա կիրառման արդյունքները, ցույց է տրվում, որ մոդելի առավելագույն հարաբերական սխալը 0.02% է:

1 ADAM (Adaptive Moment Estimation)(Diederik, Kingma; Ba, Jimmy (2014). "Adam: A method for stochastic optimization". arXiv:1412.6980 [cs.LG].)

ՔԱՅԼ 3. Y1 -Ի ԱՐԴՅՈՒՆՔԱՅԻՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇԻ ՏԵՍԱՆԿՑՈՒՆԻՑ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Կապիտալի կառուցվածքի վարքագծային տեսության կատարելագործման գործընթացում մեր կողմից առաջարկվող մոտեցմամբ, նպատակ է դրվել պատահական ընտրությամբ թեսթավորվել մի շարք ՌԴ առևտրային կազմակերպություններ՝ P1-P5 պասիվների հնգյակով: Մասնավորապես, ПАО «НК «Роснефть», ПАО «НК «Транснефть», ПАО «Веллуга Групп», АО «Роснано», ПАО «Магнит», ПАО «ЛУКОЙЛ» և ПАО ТрансКонтейнер կազմակերպությունների վերաբերյալ Y1-ի կանխատեսված տվյալներ են հաշվարկվել:

Պատահական թեսթավորված ՌԴ կազմակերպություններից որոշներում 2018-2019 թթ. ֆինանսական հաշվետվությունների տվյալների վերլուծությամբ բացահայտվել է սեփական ընթացիկ ակտիվների կառավարման գործընթացում կարգավորման ենթակա խնդիրներ: Մասնավորապես, սեփական ընթացիկ ակտիվների բացասական մնացորդ առկա է եղել ПАО «НК «Транснефть», АО «Роснано» և ПАО «Магнит» կազմակերպություններում: Նշված հանգամանքը, փառտում է տվյալ կազմակերպություններում ֆինանսական կայունության և շրջանառու կապիտալի կառավարման արդյունավետության բարձրացման տեսանկյունից կապիտալի կառուցվածքային փոփոխությունների իրականացման անհրաժեշտությունը:

Կառուցված կանխատեսման մոդելով, ճիշտ լուծումներ են կանխատեսվել նաև այն կազմակերպությունների համար, որոնցում առկա է սեփական ընթացիկ ակտիվներով չապահովված լինելու դեպքեր, մասնավորապես, ПАО «НК «Транснефть», АО «Роснано», ПАО «Магнит»: **Քայլ 2.3-ում** ПАО «НК «Транснефть» կազմակերպության համար Y1-ի գծով 2018թ, կանխատեսվել է 30,22 %, իսկ 2019թ.՝ 30,98 %, АО «Роснано» կազմակերպության համար 2018թ, կանխատեսվել է 23,56 %, իսկ 2019թ.՝ 30,66 %, ПАО «Магнит» կազմակերպության համար 2018թ, կանխատեսվել է 28,38 %, իսկ 2019թ.՝ 29,44 %: Այն լիովին համապատասխանում է ֆինանսական կառավարման հայեցակարգային դրույթների շրջանակներում ցուցաբերվող տեսական և գործնական որոշումներին:

Y1 (սեփական ընթացիկ ակտիվներ/ընթացիկ ակտիվներ)*100 փոփոխականի կանխատեսված արժեքներով ПАО «НК «Роснефть», ПАО «Веллуга Групп», ПАО «ЛУКОЙЛ» և ПАО ТрансКонтейнер կազմակերպություններում անհրաժեշտ է օպտիմացնել և հնարավորինս բարելավել ընթացիկ ակտիվների և ընթացիկ պարտավորությունների կառուցվածքը: չարկ է նկատել, որ նման խնդիր կազմակերպություններն ունենում թանկ

վարկային միջոցների ներգրավման պայմաններում, ինչը նախընտերվ է դարձնում կայուն պասիվների ռազմավարություն կիրառումը՝ շեշտադրելով գնումների գծով կրեդիտորական պարտքերի, ստացված կանխավճարների և հիմնական գործընկերների տրամադրած փոխառությունների դերը:

Ակնհայտ է, որ կառուցված մոդելով պատահական ընտրված ցանկացած առևտրային կազմակերպությունում թիրախային է համարվում սեփական ընթացիկ ակտիվների պահանջվող դրական մեծության ապահովումը, ինչն էլ իր էական նշանակությունն է ունենում ֆինանսական կառավարման ռազմավարության շրջանակներում ֆինանսական դրության ընդհանուր վիճակի և, մասնավորապես, վերջինիս բաղադրիչներից՝ ֆինանսական կայունության, իրացվելիության և վճարունակության փոխհամաձայեցված արդյունավետ ներքին վերահսկողություն իրականացնելու, ընթացիկ ակտիվների և ընթացիկ պարտավարությունների կառուցվածքները օպտիմալացնելու գործընթացում:

ՔԱՅԼ 4. ՄՈՒՏՔԱՅԻՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԸ

Այս քայլում պասիվների P1-P5 հնգյակի հետ ուսուցանվել է Y2՝ սեփական ընթացիկ ակտիվներ/սեփական կապիտալ)*100 փոփոխականը:

Y2-ի տեսանկյունից ևս հիմնական տվյալների համախմբից առանձնացված են թեստավորման տվյալները, որոնք նույնպես ոչ մի կերպ չեն մասնակցում ուսուցանման՝ կշիռների օպտիմիզացիայի գործընթացին: Աղյուսակ 4-ում, որտեղ բերված են արդեն **Y2-ի տեսանկյունից** ուսուցանված մոդելի թեստավորման տվյալներիվրա կիրառման արդյունքները, ցույց է տրվում, որ մոդելի առավելագույն հարաբերական սխալը 0.02% է:

ՔԱՅԼ 5. Y2-Ի ԱՐԴՅՈՒՆՔԱՅԻՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇԻ ՏԵՍԱՆԿՑՈՒՆԻՑ ԹԵՍԹԱՎՈՐՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Կապիտալի կառուցվածքի վարքագծային տեսության կատարելագործման գործընթացում մեր կողմից առաջարկվող մոտեցմամբ, պատահական ընտրությամբ թեստավորված ՌԴ առևտրային կազմակերպությունների վերաբերյալ Y2-ի գծով ստացվել են տվյալներ:

Մասնավորապես, ՍՊՈ «ՈՒՔ Ռոսնեֆտ», ՍՊՈ «ՈՒՔ Տրանսնեֆտ», ՍՊՈ «Վելլուգա Գրուփ», ՍՊՈ «Ռոսնանո», ՍՊՈ «Մագնիտ», ՍՊՈ «ԼՍՔՕԻ» և ՍՊՈ ՏրանսԿոնտեյներ կազմակերպություններում Y2 արդյունքային ցուցանիշի գծով բոլոր դիտարկումների դեպքում տեղի է ունեցել բարելավում: Այսպիսով, կառուցված կանխատեսման մոդելը նախատեսում է

միանշանակորեն Y_2 արդյունքային ցուցանիշի դրական կարգավորում, ինչը պետք է իրականացվի 3 քայլում առաջարկված կայուն պասիվների ռազմավարության կիրառման և երկարաժամկետ նպատակահարմար ֆինանսական ռեսուրսների ներգրավման պայմաններում: Ակնհայտ է, որ ֆինանսական քաղաքականության մշակման գործընթացում առաջնահերթ նշանակության տեսանկյունից սեփական ընթացիկ ակտիվներով ապահովվածության խնդրի լուծումը հարկ կինի իրագործել ֆինանսական դրության բաղադրիչների փոխկապակցված ներդաշնակեցման գոտիների որոշման շրջանակներում: Միաժամանակ նշենք, որ եթե Y_1 -ի տեսանկյունից կանխատեսվող լուծումները համապատասխանում են ֆինանսական կառավարման հայեցակարգային դրույթների պահանջներին միանշանակորեն, ապա Y_2 -ի տեսանկյունից կանխատեսվող լուծումները անհրաժեշտ է, տեսական և գործնական առումով գնահատել սեփական կապիտալի, երկարաժամկետ պարտավորությունների ավելացման ուղղությամբ կայացվող որոշումների նպատակահարմարության և դրանց ներգրավման առկա հնարավորությունների տեսանկյունից ևս:

ՔԱՅԼ 6. ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ Y_1 և Y_2 ՓԱՍՏԱՑԻ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՎՈՒՄ Է ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ, ԷԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆՅՈՂ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Վերը բերված մոդելի կիրառմամբ Y_1 , Y_2 փոփոխականների կանխատեսումը ցույց է տալիս որ միևնույն (Y_1, Y_2) զույգը կարող ենք ստանալ միմյանցից էականորեն տարբերվող ($P_1 - P_5$) հնգյակների դեպքում: Այդ պատճառով էլ տրված Y_1, Y_2 զույգին համապատասխանող ($P_1 - P_5$) հնգյակների որոնումը կատարվում է հակադարձ խնդրի լուծման մեթոդով: $P_1 - P_5$ փոփոխականներից յուրաքանչյուրի համար ընտրվում է արժեքների բազմություն (տվյալ դեպքում յուրաքանչյուր փոփոխականի նվազագույն և առավելագույն արժեքների միջակայքը բաժանվել է 10 հավասար հատվածների, վերցվել են հատվածների ծայրակետերի արժեքները. յուրաքանչյուր փոփոխականի համար թվով 11), և (Y_1, Y_2) փոփոխականները կանխատեսող մոդելի մուտքին տրվում են այդ բազմությունների տարրերից կազմված բոլոր հնարավոր հնգյակները՝ թվով $11^5=161051$: Արդյունքում ստանում ենք կանխատեսման աղյուսակ, որից էլ գտում ենք (Y_1, Y_2)-ին համապատասխանող ցանկալի (P_1-P_5) հնգյակները: (Y_1, Y_2) զույգի ելքային փոփոխականների արժեքների հիման վրա հետազոտված

45 արդյունաբերական առևտրային կազմակերպությունների համար կանխատեսված օրինակը ներկայացրել ենք թիվ 1 աղյուսակում:

Աղյուսակ 1. Y_1 , Y_2 ելքային փոփոխականների արժեքների հիման վրա կանխատեսված տվյալների գտում

	P_1	P_2	P_3	P_4	P_5	Y_1	Y_2
1	16.82744	28.76241	12.62203	6.68236	17.10056	31.35379	200.8766
2	16.82744	40.7245	10.16858	22.10396	7.329984	31.34174	200.485
3	22.70457	10.81927	2.808227	14.39316	19.54321	31.85463	200.9041
4	22.70457	22.78136	0.354777	29.81476	9.772629	31.84284	200.5125
5	22.70457	58.66763	17.52893	11.82289	9.772629	31.43298	200.0472
6	22.70457	64.64867	22.43583	4.112093	12.21527	31.1581	200.9983
7	28.5817	28.76241	10.16858	4.112093	21.98586	31.94391	200.4658
8	28.5817	40.7245	7.715127	19.5337	12.21527	31.93216	200.0746
9	28.5817	58.66763	10.16858	27.2445	4.887338	31.65106	200.634
10	34.45884	22.78136	0.354777	24.67423	17.10056	31.50305	200.0963
11	40.33597	46.70554	12.62203	6.68236	21.98586	31.32058	200.6091
12	40.33597	58.66763	10.16858	22.10396	12.21527	31.30852	200.2178
13	46.2131	28.76241	2.808227	14.39316	24.4285	31.82211	200.6365
14	46.2131	40.7245	0.354777	29.81476	14.65792	31.81031	200.2452
15	52.09024	64.64867	12.62203	11.82289	19.54321	31.63017	200.7581
16	57.96737	46.70554	5.261677	16.96343	24.4285	31.19557	200.7798
17	69.72164	64.64867	5.261677	22.10396	21.98586	31.50671	200.9288

Թիվ 1 աղյուսակում ցույց են տրվում $Y_1 \in [30;31]$, $Y_2 \in [200;201]$ միջակայքերին համապատասխանող հնգյակները, որոնք ընտրվել են արդյունաբար աղյուսակից: Մոդելի այս կիրառումն արդեն հնարավորություն է տալիս (Y_1, Y_2) ցանկալի զույգն ունենալու համար կառավարել $P_1 - P_5$ փոփոխականները: Հարկ է նշել, որ կանխատեսման մոդելը հնարավորություն է տալիս անհրաժեշտության դեպքում պարբերաբար վերանայել (Y_1, Y_2) զույգի միջակայքերը, ինչը ավելի է բարձրացնում մոդելի դինամիկ հատկությունը:

Հետազոտության շրջանակներում ստորև, պատահական ընտրված ՌԴ ՊԱՕ «НК «Роснефть», ՊԱՕ «НК «Транснефть», ՊԱՕ «Веллуга Групп», АО «Роснано», ՊԱՕ «Магнит», ՊԱՕ «ЛУКОЙЛ» և ՊԱՕ ТрансКонтейнер առևտրային կազմակերպությունների համար ներկայացրել ենք (Y_1, Y_2) զույգի պատահական ընտրությամբ կառուցված հակադարձ կանխատես-

ման մոդելով առաջարկվող արդյունքները: (Y_1, Y_2) զույգի համար ընդունվել է հետևյալ պայմանը՝ $y_1 \geq 20.173225$ $y_2 \geq 34.5452637$

Ըստ կանխատեսման արդյունքների մեր կողմից հետազոտված ՌԴ առևտրային կազմակերպությունների պասիվների համապատասխան խմբերի համար առաջարկվել են առավելագույն, միջին և նվազագույն արժեքներ, որոնք էական նշանակություն ունեն կապիտալի տվյալ կառուցվածքի պայմաններում ֆինանսական կայունությունը կարգավորելու և հեռանկարում այն ամրապնդելու համար:

Վերլուծության արդյունքում պարզվել է, որ որ թեսթավորված ՌԴ «НК «Роснефть», ПАО «НК «Транснефть», ПАО «Веллуга Групп», АО «Роснано», ПАО «Магнит», ПАО «ЛУКОЙЛ» և ПАО ТрансКонтейнер առևտրային կազմակերպությունների **համար պասիվների P1-P5 հնագյակից այլ հավասար պայմաններում խիստ կարևորվում է P1՝ ((Ընդամենը Սեփական կապիտալ)/(Հաշվեկշռի հանրագումար))*100% և P2՝ ((Երկարաժամկետ ֆինանսական պարտավորություններ)/(հաշվեկշռի հանրագումար))*100 բաղադրիչների նախընտրելիության խնդիրը սեփական ընթացիկ ակտիվների կարգավորման գործում: Հարկ է նկատել, որ.**

- **ՌԴ «НК «Роснефть»-ի համար փաստացի տվյալների նկատմամբ կանխատեսման միջին արժեքներով 2018-2019թթ. նախընտրելի են P1 և P2-ը բաղադրիչները:**

- **ПАО «НК «Транснефть» ի համար փաստացի տվյալների նկատմամբ կանխատեսման միջին արժեքներով 2018թ. նախընտրելի է P1 բաղադրիչը, իսկ 2019 թ.՝ P1 և P2 բաղադրիչները:**

- **ПАО «Веллуга Групп» ի համար փաստացի տվյալների նկատմամբ 2018-2019թթ. նախընտրելի է P2 բաղադրիչը:**

- **АО «Роснано» ի համար փաստացի տվյալների նկատմամբ 2018-2019թթ. նախընտրելի է P2 բաղադրիչը:**

- **ПАО «Магнит» ի համար փաստացի տվյալների նկատմամբ 2018-2019թթ. նախընտրելի են P1 և P2-ը բաղադրիչները:**

- **ПАО «ЛУКОЙЛ» ի համար փաստացի տվյալների նկատմամբ 2018-2019թթ. նախընտրելի է P2 բաղադրիչը:**

- **ПАО ТрансКонтейнер ի համար փաստացի տվյալների նկատմամբ 2018-2019թթ. նախընտրելի է P2 բաղադրիչը:**

Նկատենք նաև, որ P2 բաղադրիչի նախընտրելիության խնդիրը դիտարկելիս կապիտալի կառուցվածքի վերակառուցումը պեք է իրականացվի կազմակերպության ֆինանսական կայունությունը չվնասելու պայմանով: Միաժամանակ նշենք, որ P1-P5 առավելագույն արժեքներին ձգտելու դեպքում հետազոտված կազմակերպություններում հնարավոր

րություն է ընձեռվում ֆինանսական քաղաքականության շրջանակներում վերակառուցել ընթացիկ, կարճաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում ֆինանսական կայունությունը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ամփոփելով եզրահանգում ենք, որ կոնկրետ առևտրային կազմակերպության համար կանխատեսված տարբերակներից կառավարչական որոշումների հիմքում P1-P5 հնգյակների համար կարող են օգտագործվել առավելագույն, միջին և նվազագույն արժեքներով տարբերակվող սահմանային միջակայքերը, ինչը հնարավորություն կընձեռի ճշգրիտ գնահատել նույն ճյուղի կազմակերպությունների տեսանկյունից կապիտալի կառուցվածքի ֆինանսական կառավարման արդյունավետությունը:

Хачатур Бабоян, Новые решения по прогнозированию структуры капитала в коммерческих организациях - Вопросы оценки структуры капитала организаций всегда находились в центре внимания исследователей. Оптимальная структура капитала, с одной стороны, создает “подушки безопасности” финансовой стабильности, с другой стороны, повышает рентабельность используемых организациями ресурсов. Имея оптимальную структуру капитала, организациям удастся занимать конкурентные позиции на рынке, эффективно использовать ресурсы, которыми они управляют. Однако в профессиональной литературе представлены разные подходы к конкурентной структуре капитала организаций, использующие разные методологические оценки. В соответствии с принципами управления финансами в коммерческих организациях вопросы формирования структуры капитала, обоснования предпочтительной структуры, прогнозирования как новые решения.

В профессиональной литературе, в практических подходах к управлению финансами до сих пор отсутствуют критерии эффективного управления структурой капитала, определения предпочтительной структуры. Основное внимание уделяется подходам к снижению средневзвешенной стоимости капитала, максимизации доходности и минимизации финансовых рисков.

В условиях неполного функционирования финансового рынка коммерческие организации в процессе капиталообразования обращают свои стратегические проблемы на банковскую систему, что в условиях высоких процентных ставок по кредитам вызывает множество проблем, еще более

ухудшающих финансовое положение. В то же время существует большая потребность в подходах к прогнозированию, позволяющих получать нужную информацию в режиме онлайн. Предложение такого эффективного решения среди способов совершенствования управления финансами коммерческих организаций и было рассмотрено в качестве основной цели данной статьи.

Khachatur Baboyan, New solutions for forecasting the capital structure in commercial organizations - The issues of evaluating the capital structure of organizations have always been in the focus of researchers. Optimal capital structure, on the one hand, creates “financial stability airbags”, on the other hand, increases the profitability of the resources used by organizations. With an optimal capital structure, organizations are able to write competitive positions in the market, effectively use the resources at their disposal. However, the professional literature presents different approaches to the competitive capital structure of organizations, using different methodological assessments. In line with the principles of financial management in commercial organizations, the issues of capital structure formation, substantiation of the preferred structure, forecasting as new solutions.

In the professional literature, and also in practical approaches to financial management, there are still no criteria for effective control of the capital structure, determination of the preferred structure. The approaches to reducing the weighted average value of capital, maximizing profitability, and minimizing financial risks are mainly emphasized.

In the conditions of incomplete functioning of the financial market, the commercial organizations in the process of capital formation turn their strategic problems to the banking system, which, in the conditions of high interest rates on loans, causes many problems that further worsen the financial situation. At the same time, there is a great need for forecasting approaches that allow us to obtain the desired information online. Proposing such an effective solution among the ways to improve the financial management of commercial organizations has been considered as the main goal of this article.

Ուղարկվել է խմբագրություն 15.05.2022թ.

Գրախոսվել է 20.06.2022թ.

Մտորագրվել է տպագրության 22.06.2022 թ.

ՓՈՔՐ ԱՎԻԱՑԻԱՑԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ՀԱՍՄԻԿ ՍԱՅԱԴՅԱՆ

Բանալի բառեր - Փոքր ավիացիա, քաղաքացիական ավիացիա, ավիատուրափոխադրում, բեռնափոխադրումներ, թռիչքուղի, սահմանամերձ գոտի, տրանսպորտի ենթակառուցվածք, տարածաշրջան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ավիացիան՝ ինչպես Հայաստանի Հանրապետության, այնպես էլ այլ երկրների համար առաջնային կարևորություն ունեցող ոլորտ է և մշտապես գտնվում է պետությունների ուշադրության կենտրոնում: Ավիացիայի զարգացումը դրական է անդրադառնում ոչ միայն ոլորտում ներգրավված մարդկանց բարեկեցության մակարդակի, այլև ամբողջ տնտեսության վրա՝ հաշվի առնելով վերջինիս խթանող դերը զբոսաշրջության, արդյունաբերության զարգացման, արտաքին առևտրաշրջանառության ծավալների մեծացման, բիզնես միջավայրի բարելավման գործում:

Փոքր ավիացիայի զարգացումը Հայաստանի Հանրապետության համար ունի ռազմավարական նշանակություն: Այն հնարավորություն է տալիս արդյունավետ և ժամանակի մեծ խնայողությամբ կազմակերպել բազմաբնույթ օդային փոխադրումներ՝ ուղևորների, բեռների, զբոսաշրջիկների, գործնական, գյուղատնտեսական, վթարափրկարարական, օդային պարեկի և դիտարկումների, հետազոտական, քարտեզագրման և այլ աշխատանքներ, ինչպես նաև կազմակերպել օդային տաքսի ծառայություն: Արդյունքում կապահովվի մարզերի ներգրավումը նոր տեխնիկական միջոցների շահագործման ու տեխնոլոգիաների ներդրման գործընթացում, որն էլ կնպաստի դրանց տնտեսական զարգացմանը և հնարավորություն կտա լիարժեք ու արդյունավետ օգտագործել առկա հնարավորությունները: Այն նաև կապահովի մարզերի միջև դինամիկ կապվածությունն ու տնտեսական ինտեգրումը:

Փոքր ավիացիայի նշանակությունը կարևոր է հատկապես լեռնային և կտրտված ռելիեֆ ունեցող երկրների համար, որտեղ բնակլիմայական պայմանները հաճախ բացառում են տրանսպորտի այլ տեսակների գործունեությունը: ՀՀ-ում օդային տրանսպորտը թեև ձևավորվել է 1930-ական թվականներին, սակայն մինչև 1950-ական թվականները նրա դերը աննշան էր: Խորհրդային տարիներին, բացի Երևանի և Գյումրիի օդանա-

վակայաններից, կառուցվեցին նաև օդանավակայաններ փոքր քաղաքներում՝ Կապան, Գորիս, Ջերմուկ, Վարդենիս, Սիսիան, Ստեփանավան, Բերդ: Նշված քաղաքների և Երևանի միջև սկսեցին իրականացվել ուղևորափոխադրումներ: Արցախյան պատերազմի տարիներին Արցախի հետ կապող միակ և առհասարակ արտաքին հիմնական կապի միջոցը օդային ուղին էր: Սակայն անցումը շուկայական տնտեսության տնտեսավարման սկզբունքներին առաջ բերեց մատուցվող ծառայությունների սակագների աննախադեպ աճ, որը պայմանավորված էր նավթամթերքի գների ու օդանավակայանների պահպանման ծախսերի աճով: Բնակչության սոցիալական վիճակի վատթարացման, վճարունակության անկման պատճառով ՀՀ – ում փոքր ավիացիայի գործունեությունը դադարեց: Ներկայումս գրեթե չեն գործում ՀՀ փոքր քաղաքների օդանավակայանները և դադարեցվել են ներհանրապետական ավիաուղևորափոխադրումները:

2018թ. -ից սկսած փոքր ավիացիայի զարգացմանը բիզնես կառույցների կողմից հատուկ ուշադրություն է դարձվում, հաշվի առնելով դրա ինչպես ռազմավարական անվտանգության նշանակությունը այնպես էլ՝ որպես հեռանկարային ուղղություն:

Փոքր ավիացիայի զարգացման միտումները: Տրանսպորտի հեռանկարային զարգացման խնդիրներից է ՀՀ բոլոր շրջանների, հատկապես բարձրլեռնային տարածքների և բնակավայրերի միջև հուսալիորեն կապող բանուկ նոր ճանապարհների կառուցումն ու հների վերանորոգումը: Հատկապես կարևոր է ՀՀ կենտրոնական շրջանները Գեղարքունիքի, Սյունիքի և Տավուշի մարզերին կապող նոր մայրուղիների կառուցումը: Հրատապ է նաև սահմանամերձ գոտիներում, հատկապես Տավուշի և Սյունիքի մարզերում նոր այլընտրանքային ճանապարհների կառուցումը: Այստեղ կարևորվում է նաև փոքր ավիացիայի զարգացումը՝ որպես օդային տրանսպորտի կառավարման բաղկացուցիչ մաս: Այն կարող է շահեկան լինել Հայաստանի համար՝ ելնելով աշխարհագրական դիրքից, լանդշաֆտի առանձնահատկություններից, տրանսպորտային համակարգերի զարգացման և այլ աշխատանքների կազմակերպման, ինչպես նաև տնտեսության զարգացման անհրաժեշտությունից¹:

Փոքր ավիացիան ավիացիոն գործունեության իրականացումն է փոքր և թեթև օդանավերով, որի բնութագրող կարևոր ցուցանիշներից է համարվում օդանավի առավելագույն թռիչքային քաշը:

Ավիացիոն գործունեությունը ընդհանուր առմամբ բաժանվում է՝

---

¹ Հայաստանի Հանրապետության տրանսպորտի ոլորտի զարգացման ռազմավարություն 2020, էջ 47-49:

• առևտրային – տրանսպորտային՝ ուղևորային, բեռնային և խառը փոխադրումների,

• հատուկ բնույթի, որը ներառում է գյուղատնտեսական, բնապահպանական, շինարարական, սանիտարական և այլն,

• ընդհանուր նշանակության ավիացիա, որը ներառում է ոչ առևտրային և մասնավոր թռիչքներ:

Ավիացիոն աշխատանքների վերականգնման անհրաժեշտությունը գնահատելու նպատակով ուսումնասիրվել են «Վարդենիս», «Գավառ», «Մեղրի», «Կապան», «Գորիս», «Սիսիան» և «Ջերմուկ» օդանավակայանների վերագործարկման հնարավորությունները:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ փոքր ավիացիայի շահագործման նպատակով կարող են օգտագործվել նշված օդանավակայանների վազքուղիները, ինչպես նաև գրունտային ծածկույթով նոր վազքուղիների կառուցումը¹:

Աղյուսակ 1. Հայաստանի Հանրապետության օդանավակայանների վազքուղիների շահագործողական ցուցանիշները

Անվանումը, գտնվելու վայրը	Վազքուղու չափերը	Վազքուղու ծածկույթը
«Ստեփանավան» օ/կ ք. Ստեփանավան	2000x28Մ	արհեստական
«Գորիս» օ/կ ք. Գորիս	2020x 28Մ	արհեստական
«Սիսիան» օ/կ ք. Սիսիան	1768x28Մ	արհեստական
«Մեղրի» օ/կ ք. Մեղրի	800x 28Մ	արհեստական
«Բերդ» օ/կ ք. Բերդ	1720x 28Մ	արհեստական
«Կապան» օ/կ ք. Կապան	1590x40Մ	արհեստական
«Օձուն» օ/կ ք. Ալավերդի	750x60Մ	գրունտային
«Գավառ» օ/կ ք. Գավառ	2400x65Մ	գրունտային
«Վարդենիս» օ/կ ք. Վարդենիս	1100x80Մ	գրունտային

Հայաստանի Հանրապետության տրանսպորտի ոլորտի զարգացման ռազմավարությունը ավիացիայի ոլորտում հիմք է ընդունում Ավիացիայի համակարգի ազգային ծրագիրը (ԱՀԱԾ), որը պետք է²

¹ <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28908/transport-outlook-arm.pdf>

² Հայաստանի Հանրապետության տրանսպորտի ոլորտի զարգացման ռազմավարություն 2020, էջ 47-49:

- որոշակիացնի ենթակառուցվածքների պահանջները, գերակայությունները և դրանց առնչվող ծախսերը,

- գնահատի փոխադրումները սպասարկելու՝ Ձվարթնոց և այլ օդանավակայանների հնարավորությունները և դրանց հետ կապված նյութական ծախսերը,

- որոշի օդանավակայանների վերազինման կամ նոր վազբուղիների կառուցման ծրագրերը,

- կատարի կանխատեսումներ ավիացիոն փոխադրումների վերաբերյալ և ուսումնասիրի ներկայիս ուղևորային համալիրների հնարավորությունները,

- գնահատի մարզային օդանավակայանների վերաբացման անհրաժեշտությունը, հնարավորությունը և ծախսերը,

- գնահատի ուղևորների ներքին պահանջարկը, որը հնարավոր կլինի բավարարել ներքին փոխադրումների միջոցով,

- գնահատի հայկական փոխադրող ընկերությունների հնարավորությունները՝ ներքին և միջազգային ավիացիոն ծառայություններ մատուցելու գործում¹:

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության զարգացման ներկայիս տեմպերը հնարավորություն են ընձեռում փոքր ավիացիայի որոշ տեսակներին ծառայություններ իրականացնելու: Մասնավորապես, զբոսաշրջության զարգացման ու խթանման գործում կարևորվում է նաև փոքր ավիացիայի զարգացումը, ինչպես նաև բնակչության կողմից սիրողական մակարդակով օդանավերի շահագործումը:

ՀՀ-ն բարձր լեռնային երկիր է, որի տարածքի շուրջ 90%-ը գտնվում է ծովի մակարդակից 1000 մ բարձրության վրա, իսկ դրա շուրջ 50%-ը ծովի մակարդակից բարձր է ավելի քան 2000 մետր: Ռելիեֆի կտրտվածությունը, բարձր լեռնաշղթաների և դրանք բաժանող հովիտների ու կիրճերի առկայությունը որոշակի խնդիրներ են առաջացնում փոքր ավիացիայի անվտանգ շահագործման համար:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, տարածաշրջանում առկա խնդիրները, ինչպես նաև դեպի ծով ելք չունենալը, երկաթուղային ու ավտոմոբիլային տրանսպորտի կարգավորված ցանցի բացակայությունն ու հնարավորությունների սահմանափակությունը հիմք են հանդիսանում փոքր ավիացիայի զարգացման համար:

Փոքր ավիացիայի զարգացումը մեծ չափով կնպաստի Հայաստանում առկա մի շարք խնդիրների արդյունավետ լուծմանը: Գյուղատնտե-

---

¹ Նույն տեղում, էջ 47-49:

սության և բնապահպանության բնագավառներում փոքր ավիացիան կարող է շահագործվել դաշտերի մշակման և անտառային զանգվածների պաշտպանության, կանխարգելիչ միջոցառումների իրականացման գործընթացում¹:

Նկատի ունենալով գյուղատնտեսության զարգացման միտումները, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ծրագրերը, ինչպես նաև վերջին ժամանակաշրջանում նկատվող գյուղմթերքների արտահանման զգալի աճը, ակնհայտ է, որ փոքր ավիացիան կարող է ունենալ իր նշանակալի դերը:

Ջրոսաշրջության զարգացման գործում իր ուրույն տեղն ու դերն ունի քաղաքացիական ավիացիայի ոլորտի համաչափ և դինամիկ զարգացումը: Հաշվի առնելով վերջին տարիներին հանրապետությունում զրոսաշրջության զարգացման միտումները և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից այդ ոլորտի զարգացմանն ուղղված միջոցառումների իրականացումը, փոքր ավիացիայի զարգացումը մեծապես կարող է խթանել զրոսաշրջային արդյունաբերության արդյունավետ և շահութաբեր գործունեությանը, որը միաժամանակ կարող է ապահովել փոքր ավիացիայի գործունեության արդյունավետությունը:

Հայաստանում զրոսաշրջության պետական քաղաքականության հիմնական նպատակն է մեծացնել ոլորտի ներդրումը ազգային տնտեսության մեջ, ապահովելով համաչափ տարածքային տնտեսական զարգացում՝ միևնույն ժամանակ պայքարելով աղքատության դեմ: Այս ամենը կարելի է իրագործել նպաստելով ներգնա և ներքին զրոսաշրջիկների թվի աճին, միաժամանակ ավելացնելով զրոսաշրջությունից ստացվող եկամուտները՝ առաջարկելով բարձրարժեք զրոսաշրջային արդյունք և ստեղծելով նոր աշխատատեղեր²:

Հանրապետությունում զրոսաշրջության առավել ընդունված շրջաններ են հանդիսանում Ջերմուկ, Դիլիջան, Վանաձոր, Ստեփանավան, Ծաղկաձոր և Սևան քաղաքները: Թվարկված շրջաններից փոքր ավիացիան շահագործվել է միայն Ջերմուկ, Վանաձոր և Ստեփանավան քաղաքներում: Դիլիջանի, Ծաղկաձորի և Սևանի շրջաններում ավիացիայի շահագործման հնարավորությունները սահմանափակ են ռելիեֆային և բնակլիմայական պայմաններով: Տվյալ տարածաշրջաններում փոքր

¹ **Մուրադյան Ա.**, «Օդային տրանսպորտի զարգացումը և փոխադրումների պետական կարգավորումը Հայաստանի Հանրապետությունում» ատենախոսություն, Հ.00.02 «Տնտեսության և նրա ճյուղերի էկոնոմիկա, կազմակերպում և կառավարում» մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման, Երևան, 1999, էջ 110:

² www.aviation.am/index.php/hy/legislation/acts

ավիացիայի զարգացման ծրագրում առավել նպատակային կլինի օգտագործել ուղղաթիռներ կամ համապատասխան օդանավեր:

Հաշվի առնելով Տավուշի և Սյունիքի մարզի լեռնային ռելիեֆը, օդանավակայանների կառուցման կամ վերակառուցման համար անհրաժեշտ են մեծ ներդրումներ և անվտանգ պայմաններ: Սակայն, զբոսաշրջային մեծ ներուժ ունեցող այս տարածաշրջաններում կարելի է զարգացնել ուղղաթիռային փոխադրումները, որոնց համար կպահանջվեն ավելի քիչ միջոցներ¹:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, օդային տրանսպորտը մարդկային գործունեության և երկրի տնտեսության կարևորագույն ոլորտներից մեկն է: Այն կապում է նյութական արտադրության և վերարտադրության տարրերը՝ արտադրություն, բաշխում, փոխանակում և սպառում: Տնտեսության հետագա զարգացումն անհնար է պատկերացնել առանց պատշաճ կերպով կազմակերպվող ավիատրանսպորտային ծառայությունների: Նրա հստակ գործունեությունից և հուսալիությունից էապես կախված է տնտեսության բոլոր ճյուղերի, մարդկային գործունեության բոլոր ոլորտների աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպումը:

Փոքր ավիացիայի զարգացումը պայմանավորված է՝

- Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից մարզերում բիզնես կենտրոնների ստեղծման և զարգացման ծրագրով, հանրապետությունում բարձրակարգ սպասարկումների պահանջարկի աճով,

- բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը զուգընթաց սիրողական ավիաթռիչքների նկատմամբ աճող հետաքրքրություններով,

- հանրապետությունում լեռնաարդյունաբերական համալիրի հեռանկարային զարգացմանն ուղղված որոնողահետախուզական, քարտեզագրման և հետազոտական աշխատանքների իրականացման կարևորությամբ,

- փոքր ավիացիան արդյունավետությամբ կարող է օգտագործվել որոնողափրկարարական, գիտահետազոտական, շտապ բուժօգնության, վերահսկողական աշխատանքների իրականացման և հանրապետության տարածքում արագ կապի ապահովման խնդիրների լուծման նպատակով, ինչպես նաև արտակարգ իրավիճակներում:

---

¹ <http://nyut.am/archives/275564>

Ամփոփելով ավիացիոն ծառայությունների ներկա վիճակը կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է պետության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների անմիջական մասնակցությունը ոլորտում հիմնախնդիրների լուծման համար: Կառավարության առանցքային դերն է ընդունել և կիրառել տնտեսական և տեխնիկական կանոնակարգեր, ինչպես նաև երաշխավորել միջազգային չափանիշերին համահունչ տրանսպորտային ենթակառուցվածքների և ծառայությունների ապահովում:

Асмик Саядян, Тенденции развития малой авиации в Республике Армения - Развитие малой авиации имеет стратегическое значение для Республики Армения. Нынешние темпы экономического развития Республики Армения позволяют эксплуатировать некоторые виды малой авиации.

Малая авиация - это осуществление авиационной деятельности малой «легкой» авиацией, одним из характерных показателей которой является максимальная полетная масса самолета.

В настоящее время аэропорты малых городов РА практически не действуют и прекращены внутренние авиаперевозки.

Одной из проблем перспективного развития транспорта является строительство новых дорог и ремонт старых, надежно связывающих все районы Республики Армения, особенно высокогорные. Развитие малой авиации во многом будет способствовать эффективному решению ряда проблем в Армении. С целью оценки необходимости возобновления работы авиации был изучен ряд аэропортов в разных регионах Армении. Подводя итоги современного состояния авиационных услуг, считаем, что для скорейшего решения проблем в сфере малой авиации необходимо непосредственное участие государства и органов местного самоуправления.

Hasmik Sayadyan, Trends in the development of small aviation in the Republic of Armenia - The development of small aviation is of strategic importance for the Republic of Armenia. The current rates of economic development of the Republic of Armenia allow some types of small aviation to operate.

Small aviation is the implementation of aviation activities with small "light" aircraft, one of the characteristic indicators of which is the maximum flight weight of the aircraft.

At present, the airports of small cities of the Republic of Armenia are almost non-existent, the domestic air-transportation services have been stopped.

One of the problems of the perspective development of transport is the construction of busy new roads and the repair of old ones, which reliably connect all the regions of the Republic of Armenia, especially the highlands.

The development of small aviation will greatly contribute to the effective solution of a number of problems in Armenia. In order to assess the need for resumption of aviation work, a number of airports in different regions of Armenia were studied. Summing up the current state of aviation services, we believe that the direct involvement of the state և local self-government bodies is necessary for the immediate solution of the problems in the sphere.

Ուղարկվել է խմբագրություն 26.04.2022թ.

Գրախոսվել է 09.06.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 19.05.2022 թ.

**ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿՈՄՊԵՏԵՆՑԻԱՆԵՐԸ ՄԱՔՍԱՅԻՆ
ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ
ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՔՍԱՅԻՆ
ՎԱՐՉԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ**

ՆԵԼԼԻ ԽԱՌԱՅԱՆ

Բանալի բառեր - Մաքսային վարչարարություն, մաքսային ծառայող, մարդկային ռեսուրսների կառավարում, կոմպետենցիաներ, բարեվարքություն, խնդիրների լուծում, արդյունավետություն

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Հանրային ծառայողների առջև դրված են պետական քաղաքականությամբ պայմանավորված և օրենսդրությամբ սահմանված մի շարք խնդիրներ, գործառույթներ ու նպատակներ: Բացառություն չեն կազմում նաև մաքսային ծառայողները: ՀՀ ՊԵԿ կանոնադրությամբ սահմանված է նրանց գործունեության շրջանակները: Թերևս ամենաառանցքայինը մաքսային մարմինների կողմից արդյունավետ մաքսային վարչարարության իրականացումն է: Առօրյա աշխատանքում վարչարարություն իրականացնելիս կարող են ծագել մի շարք հարցեր, որոնց լուծման կոնտեքստում էական է ծառայողների կողմից մի շարք կոմպետենցիաների տիրապետելը: Կոմպետենցիա հասկացությունը օրենսդրորեն սահմանվում է որպես գիտելիքի, ունակության, հմտության և վարքագծի ամբողջություն: Ըստ զբաղեցրած պաշտոնի, բնականաբար, տարբերվում է նաև այն կոմպետենցիաների առանցքը, որոնք գերակա են աշխատակիցների ընտրության ժամանակ: Կոմպետենցիաների շրջանակը դիտարկելիս առանցքային են առնվազն հետևյալ երկու մոտեցումները՝ գիտելիքահեն և վարքի կարևորության: Առաջինը կենտրոնանում է այն գիտելիքների բազայի վրա, որը տիրապետում է անհատը կամ էլ իր հնարավոր իրավասությունների շրջանակում կոնկրետ առաջադրանքի կատարման կարողությունների վրա, իսկ մյուսը կենտրոնանում է վարքային հատկանիշների վրա: Ընդհանրական կոմպետենցիաների շարքին են դասվում բարեվարքությունը, խնդիրների լուծումը, որոշումների կայացումը, առաջնորդումը, աշխատակազմի կառավարումը, ռազմավարական պլանավորումը, քաղաքականության վերլուծությունը, հաշվետվությունների մշակումը, տեղեկատվության հավաքագրումը, ծրագրերի կառավարումը:

ՄԱՔՄԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄՆ ԱՐԴԻ ՊԱՅ- ՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՔՄԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱՐԱ- ՐՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

Հանրային ծառայությունը հանրային իշխանության մարմիններին օրենսդրորեն վերապահված լիազորությունների իրականացումն է¹, որի տրամադրման ոլորտում առկա են նոր հրամայականներ՝ կապված ավելի բաց, արդյունավետ, նորարար և հաշվետու լինելու հետ: Այժմ արդիական է «Նոր հանրային ղեկավարման» համակարգը, որի կիզակետում են ավելի մեծ հաշվետվողականությունը, արդյունավետությունը և ղեկավարության արդյունքների վրա հիմնված կատարողականի մշակույթի զարգացումը: Սրա ավելի կատարելագործված տարբերակը «Նոր պետական կառավարումն» է, որն ընդգրկում է արդյունքի ավելի մեծ շեշտադրում, արժեքների ավելի մեծ ազդեցություն ու արտաքին կազմակերպությունների և քաղաքացիների ներգրավում²: Մա վարչարարության իրականացման տեսանկյունից նոր ու լրացուցիչ բարդությունների պատճառ է դառնում: Լրացուցիչ բարդություններ են առաջացնում նաև պետական սահմանափակ ռեսուրսները, հանրության աճող ակնկալիքները, լավ աշխատուժ ներգրավելու ու պահելու բարդությունները և այլն: Այս ամենից բխող հարցերը լուծելու նպատակով մաքսային ծառայողները կարող են մշակել և առաջարկել բարեփոխումների պլաններ՝ հստակ, կարճաժամկետ և նվազ ծախսատար ռազմավարությամբ³: Առհասարակ, առկա խնդիրները և բարելավման ուղիները վերհանելու նպատակով յուրաքանչյուր հայեցակարգ ուսումնասիրելիս՝ էական է նաև այն իրականացնողների դերը, ուստի՝ մաքսային վարչարարության արդյունավետության բարձրացման տեսլականները դիտարկելիս, օպտիմալ որոշում է մաքսային վարչարարությունն իրականացնող սուբյեկտներից հիմնական օղակին՝ մաքսային ծառայությանն անդրադառնալը:

Մաքսային ծառայությունը ՀՀ «մաքսային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի իմաստով մեկնաբանվում է որպես մաքսային մարմինների միաս-

¹ «Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենք, ընդունված 2018 թվականի մարտի 23-ին, հոդված 3, կետ 1

² https://www.gov.am/u_files/file/Haytararutyunner/4.pdf, «Ընդհանրական կոմպետենցիաներ» ժողովածու, մաս 1, «Խնդիրների լուծում», ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի Քաղաքացիական ծառայության գրասենյակ, 2021, էջ 6

³ https://www.gov.am/u_files/file/Haytararutyunner/4.pdf, «Ընդհանրական կոմպետենցիաներ» ժողովածու, մաս 1, «Խնդիրների լուծում», ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի Քաղաքացիական ծառայության գրասենյակ, 2021, էջ 6

նական կենտրոնացված համակարգ¹: Մաքսային ծառայության խնդիրներից են ՀՀ մաքսային քաղաքականության իրականացումը, մաքսային գործի և մաքսային մարմինների գործունեության արդյունավետ կազմակերպումը և այլն²: Այսինքն, օպտիմալ մաքսային վարչարարության իրականացումը կարելի է դիտարկել որպես մաքսային մարմինների հիմնական խնդիր: Մաքսային համակարգը վերլուծելիս անհրաժեշտ է դիտարկել այն երկու տարբերակով՝ հորիզոնական և ուղղահայաց:

Մաքսային ծառայությունը կազմակերպվում է աստիճանակարգված ենթակայության սկզբունքի հիման վրա³: Այս դեպքում պետք է այն վերլուծել ուղղահայաց, երբ վարչարարությունն իրականացվում է հրամանների, հանձնարարականների միջոցով՝ վերից վար իջեցմամբ: Այսինքն՝ այս պարագայում վարչարարության իրականացման համար հիմնարար որոշումների ընդունումը ընկած է բարձրագույն պաշտոնատար անձանց վրա, իսկ այդ որոշումների ի կատար ածումն արդեն՝ իրենցից ստորև դիրքերում կանգնած ծառայողների վրա: Այս պարագայում ղեկավարների համապատասխան մասնագիտական և կառավարչական հմտությունների տիրապետումը և իրականացնողների պատրաստականության ու ժրաջանության բարձր մակարդակը կապահովեն ակնկալվող արդյունքը:

Հորիզոնական տարբերակով համակարգը դիտարկելիս պետք է ի նկատի ունենալ լիազորությունների պատվիրակում և ապակենտրոնացված կառավարում: Այս պարագայում խիստ կարևոր է բանիմաց թիմի առկայությունը և միասնական մոտեցման առկայությունը, իսկ ղեկավարներին մնում է ունենալ լիզերի հատկանիշներ ու բանիմաց կառավարել և ղեկավարել գործուն համակարգը, մոտիվացնել աշխատակիցներին: Այս մոդելն իր էությանմբ ավելի ճկուն է, սակայն կարող է սխալ կազմակերպման պարագայում հանգեցնել մի շարք խնդիրների: Այս պարագայում ղեկավար պաշտոնի անձանց բավարար է ունենալ ճիշտ կառավարչական հմտություններ և բազային մասնագիտական ունակություններ, իսկ կատարողները պետք է լինեն հմուտ մասնագետներ ու գործի գիտակներ:

Ակնհայտ է, որ մոդելներից յուրաքանչյուրն ունի իր առավելություններն ու թերությունները, դրա համար էլ նախընտրելի է խառը մոդելի կիրառումը՝ այն է. վերոնշյալների համադրումը՝ ընտրելով իրավիճակային

¹ «Մաքսային ծառայության մասին» ՀՀ օրենք, ընդունված է 2002 թվականի հուլիսի 3-ին, հոդված 3, կետ 1

² «Մաքսային ծառայության մասին» ՀՀ օրենք, ընդունված է 2002 թվականի հուլիսի 3-ին, հոդված 4

³ «Մաքսային ծառայության մասին» ՀՀ օրենք, ընդունված է 2002 թվականի հուլիսի 3-ին, հոդված 6, կետ 2

ամենաօպտիմալ տարբերակը՝ կախված կոնկրետ դեպքից, որոշման կարևորության աստիճանից և աշխատող թիմից:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿՈՄՊԵՏԵՆՑԻԱՆԵՐԸ ՄԱՔՍԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Նկատելի է, որ աշխատակիցները ունեն անմիջական և մեծ դերակատարում, ուստի մարդկային ռեսուրսների կառավարման ու ընդգրկման հարցում պետք է լինել ուշադիր և զգույշ: Այժմ կան մի շարք մեթոդներ, որոնցից կարելի է օգտվել աշխատակազմի համալրման ժամանակ: Առհասարակ, պաշտոնն արժանիքահեն, կարիերային առաջընթացով բնութագրվող, քաղաքական չեզոքություն և մասնագիտական գործունեություն պահանջող հաստիքային միավոր է¹: Ակնհայտ է, որ կախված այն պաշտոնից, որը պետք է զբաղեցնի ծառայողը, տարբեր են պատվիրակված լիազորությունները, շփումների, իրավունքների և պարտականությունների շրջանակը: Ուստի համապատասխան կոմպետենցիաների տիրապետումն առանցքային նշանակություն ունի: Կոմպետենցիաների շրջանակների ձևավորման գործընթացում առանձնանում է առնվազն երկու մոտեցում: Մեկը կենտրոնանում է գիտելիքների տիրապետման կամ կոնկրետ մակարդակում տվյալ առաջադրանքը կատարելու հիմնավոր կարողության վրա, իսկ մյուսը կենտրոնանում է վարքային հատկանիշների վրա:² «Քաղաքացիական ծառայության մասին» ՀՀ օրենքով կոմպետենցիան սահմանվում է որպես գիտելիքի, ունակության, հմտության և վարքագծի ամբողջություն³: Ընդհանրական կոմպետենցիաներից են օրինակ՝ բարեվարքությունը, խնդիրների լուծումը, որոշումների կայացումը, առաջնորդումը, աշխատակազմի կառավարումը, ռազմավարական պլանավորումը, քաղաքականության վերլուծությունը, հաշվետվությունների մշակումը, տեղեկատվության հավաքագրումը, ծրագրերի կառավարումը: Սրանցից, օրինակ, բարեվարքությունը, խնդիրների լուծումը, տեղեկատվության հավաքագրումը, հաշվետվությունների մշակումը ավելի բազային են, մինչդեռ վերոնշյալ մնացած կոմպետենցիաները ավելի կարևոր են դեկավար օղակների համար: Դիտարկենք դրանցից մի քանիսն օրինակներով:

¹ «Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենք, ընդունված 2018 թվականի մարտի 23-ին, հոդված 3, կետ 5

² <https://www.gov.am/am/announcements/item/346/>

³ «Քաղաքացիական ծառայության մասին» ՀՀ օրենք, ընդունված 2018 թվականի մարտի 23-ին, Հոդված 4, կետ 1, ենթակետ 10

Նորմերի և օրենքների միջոցով հնարավոր չէ դիտարկել և նախատեսել հնարավոր բոլոր իրավիճակները և դրանցից բխող սուբյեկտների վարքը: Այս պարագայում արդեն կարևորվում են վարչարարություն իրականացնողի արժեքները և բարեվարք գործելու ձգտումը: Առհասարակ փորձը ցույց է տալիս, որ բարեվարք մարդիկ գաղափարապես ավելի մաքուր, տրամաբանորեն հետևողական, ապացուցահեն ու ուշադիր են, նրանք կարծես իրենք իրենց պարտավորեցնում են լավագույնն անել¹, իսկ այդ հատկանիշները դրական ազդեցություն կարող են թողնել վարչարարության իրականացման փուլում: *Բարեվարքությունը* շեշտը դնում է ոչ թե քաղաքականության բովանդակային էությանը, այլ իրականացման բարեվարք լինելուն ու որակին: Համաձայն ՏՀԶԿ «Հանրային բարեվարքության մասին» փաստաթղթի՝ էթիկական արժեքները պետք է եական համարվեն ցանկացած հանրային կազմակերպության համար»: Միջազգայնորեն իրականացված ուսումնասիրությունները առանձնացնում են հետևյալ արժեքները՝ բարեվարքություն, թափանցիկություն, պատասխանատվություն, անվտանգություն, մարդու արժանապատվություն, ազնվություն ու վստահելիություն, հետևողականություն, արդարացիություն, պրոֆեսիոնալիզմ և այլն: Այս դեպքում արդեն կողմերի միջև ձևավորվում է վստահություն և նրանք սկսում են համագործակցել², իսկ դա վարչարարության իրականացման լավագույն գրավականներից մեկն է: Ծառայողը պետք է գիտակցի իր բառերի, գործողությունների, մտադրությունների և այլոց վրա իր վարքագծի ազդեցությունը³: Ստացվում է, որ խիստ առանցքային է պետական մարմինների կողմից ընտրված քաղաքականությանը համահունչ վարչարարություն իրականացնելիս բարեվարքության կանոնները պահպանելը: Մաքսային ծառայողները պետք է առաջնորդվեն դեմոկրատական, պրոֆեսիոնալ, էթիկական և մարդկային արժեքներով: Պետք է հիշել, որ ցանկացած իրավիճակում առաջին «անցակետը» անձնական էթիկայի սկզբունքներն են⁴, ուստի կադրերը համալրելիս անհրաժեշտ է դիտարկել նաև թեկնածուի բարեվարք լինելը⁵:

¹ Ssonko, David K.W. (2010) Ethics, Accountability, Transparency, Integrity and Professionalism in the Public Sector: the Case of Uganda, Presentation at the Enhancing Professionalism of Human Resource Management in the Public Service in Africa, էջ 6-7

² https://www.gov.am/u_files/file/Haytararutyunner/3.pdf «Ընդհանրական կոմպետենցիաներ» ժողովածու, մաս 1, «Բարեվարքություն», ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի Քաղաքացիական ծառայության գրասենյակ, 2021

³ Huberts, L.W.J.C (2018) Integrity: What it is and Why it is Important, Public Integrity

⁴ Suwaj, Patricia J., Rieger, Hans (2009) NISPACEE: Public Integrity: Theories and Practical Instruments; A. Androniceanu, Chapter 2, էջ 30

⁵ OECD Documents (2009) Towards a Sound Integrity Framework: Instruments, Processes, Structures and Conditions for Implimentation, Gov/OGC/GF (2009)1: էջ 43

Դա հնարավոր է իրականացնել բաց և փակ թեստերի միջոցով: Առաջին դեպքում տալիս են բաց հարցեր՝ ակնկալելով հստակ պատասխան, իսկ մյուսը՝ հարցվողի համար ոչ ակնառու կերպով վեր է հանում հետաքրքրող հարցի պատասխանը¹: Կարևոր է, որ աշխատակիցները հստակ գիտակցեն, որ համակարգը բարեվարքությունը գնահատում է որպես բարձր արժեք: Դա հնարավորություն կտա նաև բացառել կոռուպցիան՝ իր զանազան դրսևորումներով, որը մաքսային վարչարարություն իրականացնելիս հանդիսանում է հիմնական խոչընդոտներից մեկը: Կբացառվեն նաև այլ խոչընդոտներ, օրինակ՝ ռեսուրսների մսխումը, չարաշահումը, հափշտակումը, կանոնների խախտումը և այլն: Աշխատակիցը իրեն ոչ բարեվարք դրսևորելու դեպքում պետք է հստակ գիտակցի, որ կենթարկվի պատասխանատվության և հակառակը՝ բարեվարք աշխատակիցները կխրախուսվեն: Այս համատեքստում կարևոր է անմիջական դեկավարների օրինակելի լինելը, ինչպես նաև ընթացիկ աշխատանքների կատարումը՝ քաջալերելով բարեվարք լինելը և աշխատակիցներին աջակցելով, ուղղորդելով ու սովորեցնելով²: Բարեվարքության մշտադիտարկման անհրաժեշտությունը մեծ է հատկապես «ցածր պաշտոններ զբաղեցնող»՝ հանրության հետ ուղիղ շփում ունեցողների շրջանակներում, քանի որ նրանք հաճախ կարծում են, թե ունեն գործողությունների մեծ ազատություն³:

Հաշվետվությունը կոնկրետ ժամանակահատվածում կոնկրետ հարցի ներկայացումն է, որի միջոցով արտացոլվում են արդյունքները, ձեռքբերումները ու բացթողումները՝ որոշակիացնելով հետագա քայլերի ուրվագիծը: *Հաշվետվությունների մշակումը* իրականացվում է մասնագիտական պաշտոն զբաղեցնողների կողմից՝ հիմնականում դեկավար պաշտոնյաների հանձնարարականի հիման վրա: Նպատակը հանձնարարողին հետաքրքրող նյութի շրջանակներում այդ թեմայի նկարագրումն է, բացատրելը կամ գնահատելը⁴, քանի որ պաշտոնյաների համար պարտադիր պայման չէ ցանկացած նեղ մասնագիտական հարցի չափազանց

¹ **Du Toit, Danielle.** (2015) Development of an Ethical Integrity Test, Thesis, Stellenbosch University էջ 37

² **Whitton, Howard** (2001) Transparency International; Implementing Effective Ethics Standards in Government and the Civil Service էջ 44

³ https://www.gov.am/u_files/file/Haytararutyunner/3.pdf «Ընդհանրական կոմպետենցիաներ» ժողովածու, մաս 1, «Բարեվարքություն», ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի Քաղաքացիական ծառայության գրասենյակ, 2021

⁴ https://www.gov.am/u_files/file/Haytararutyunner/6.pdf «Ընդհանրական կոմպետենցիաներ» ժողովածու, մաս 1, «Հաշվետվությունների մշակում», ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի Քաղաքացիական ծառայության գրասենյակ, 2021

խորքային տիրապետումը: Այս կոմպետենցիան կարող է օգնել վարչարարություն իրականացնելուց առաջ որոշումներ կայացնելու, ընթացիկ վերահսկողության և ընդհանուր արդյունքների գնահատման հարցերում:

Տեղեկությունները պետական կառավարման առանցքային ռեսուրսներից են,, որոնք իրազեկում են որոշումների կայացման պետական քաղաքականության (որի մասն է կազմում նաև մաքսային քաղաքականությունը) և պետական կառավարման մասին, նպաստում են հանրային ծառայությունների մատուցմանը: *Տեղեկություն հավաքագրելիս* և դրա հետ աշխատելիս էական է աշխատակցի փորձը և գիտելիքները:¹ Այն նպաստում է վարչարարության իրականացմանը ինչպես նախապատրաստական, այնպես էլ՝ բուն իրականացման փուլում և բազա է ապահովում հետագա վերլուծական աշխատանքների համար:

Մայքլ Արմսթրոնգը *խնդրի լուծումը* մեկնաբանում է որպես խնդիրը վերլուծելու և հասկանալու գործընթաց, դրա պատճառն ախտորոշելը և դրա լուծման համար այնպիսի որոշման ընդունումը, որը լուծում է խնդիրը և կանխարգելում դրա առաջացման կրկնությունը²: Առհասարակ, եթե գոյություն ունի խնդիր, ուրեմն առկա է չլուծված հարց, որը գուցե երբեմն լինի բարդ և մինչև իսկ թվա անլուծելի («կեղտոտ խնդիրներ»³): ՄԱԿ-ի տնտեսական հանձնաժողովը առանձնապես կարևորում է հատկապես կեղտոտ խնդիրների լուծումը: Հաճախ խնդիրը կարող է պայմանավորված լինել միանգամայն նոր իրավիճակի հետ, որը չունի (գրեթե չունի) նախատիպեր, լինել համակարգային և մինչև իսկ ընդգրկել ողջ ծառայության համակարգը⁴: Բարեհաջող վարչարարություն իրականացնելու համար հանդիսանում է առանցքային կոմպետենցիա, քանի որ մի չլուծված խնդիրը կարող է հանգեցնել նոր ու էլ ավելի խրթին հարցերի: Արդի գլոբալիզացիայի և թվայնացման պայմաններում մաքսային համակարգը բախվում է այնպիսի նոր խնդիրների ու մարտահրավերների հետ, որոնք նախկինում բացակայել են: Օրինակ՝ «Մեկ պատուհան» էլեկտրոնային հարթակի ներդրման, մաքսային գործառնությունների էլեկտրոնային հարթակ տեղափոխման և որոշների ամբողջովին էլեկտրոնային եղա-

¹ https://www.gov.am/u_files/file/Haytararutyunner/9.pdf «Ընդհանրական կոմպետենցիաներ» ժողովածու, մաս 1, «Տեղեկատվության հավաքագրում, վերլուծություն», ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի Քաղաքացիական ծառայության գրասենյակ, 2021

² **Michael Armstrong with Stephen Taylor: Armstrong's Handbook of Human Resource Management** 13th edition. 2014. Kogan Page, գլուխ 46

³ **Horst W.J. Rittel and Melvin M. Webber: Dilemmas in a General Theory of Planning** 1973

⁴ https://www.gov.am/u_files/file/Haytararutyunner/4.pdf «Ընդհանրական կոմպետենցիաներ» ժողովածու, մաս 1, «Խնդիրների լուծում», ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի Քաղաքացիական ծառայության գրասենյակ, 2021

նակով իրականացման հետ կապված՝ բախվում ենք մի շարք նոր խնդիրների: Այս պարագայում օրվա հրամայականն է, որ մաքսային ծառայողները ցուցաբերեն մեծ ճկունություն և ստեղծագործ մոտեցում դրսևորելով՝ լուծեն իրենց առջև ծառացած խնդիրները՝ միննույն ժամանակ պահպանելով օրենսդրական դրույթները, որոնք զսպաշապիկի դեր են կատարում հաճախակի՝ խիստ սահմանափակելով լուծումների ընտրության ազատությունները: Արդի հրամայականներից է նաև լուծման արդյունքներն անմիջապես իրենց վրա կրողներին գործընթացում ներգրավելը, որը նույնպես լրացուցիչ բարդությունների հետ է կապված, քանի որ վարչարարությունը իր ազդեցությունն է թողնում անձանց բավականին մեծ շրջանակների վրա, ովքեր հաճախ կարող են ունենալ իրարամերժ կարծիքներ: Գոյություն ունեն խնդիրների լուծման տարբեր մոդելներ, որոնք թեև առաջին հայացքից թվում են պարզ, սակայն խորքային ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կարող են լինել բավականին արդյունավետ՝ ապահովելով մի շարք հնարավոր բացթողումների չեզոքացումը: Առհասարակ խնդիրը լուծելիս պետք է շեշտադրել թե այն ում և ինչ գործընթացի վրա է ազդելու, ովքեր են իրագործելու, առնչվող և առընթեր գործընթացները, ինչ խոչընդոտների կարող ենք բախվել և ով է պատասխանատվություն կրում խնդրի լուծման համար: Եթե վարչարարություն իրականացնելիս հատ առ հատ դիտարկենք վերոնշյալներից յուրաքանչյուրը, ապա կապահովենք արդյունավետության բարձր մակարդակ, որը մեր հիմնական գերխնդիրներից մեկն է. նույն ծախսվող ռեսուրսներով հասնել ավելի բարձր արդյունքի: Երբեմն կարող են օգնել այնպիսի պարզ գործիքներն, ինչպիսիք են, օրինակ՝ մտազրոհը, մտքի քարտեզագրումը, պլյուսների և մինուսների մեթոդը: Կախված վարչարարական այս կամ այն գործիք կիրառելուց՝ կարևոր է նաև աշխատակիցների ճիշտ թիմի սահմանումը՝ մասնակիցների քանակը (անհատ, փոքր կամ խոշոր թիմ), ինչպես նաև թիմի կազմում ընդգրկված աշխատակիցների ընտրությունը (ռեսուրսներ հետազոտող, թիմի անդամ, համակարգող, «ազատ արվեստագետ», դիտորդ գնահատող, մասնագետ, «ձևարար», իրականացնող, ավարտին հասցնող), աշխատակիցների հմտությունները (հարցեր տալու, քննադատական մտածողության, ստեղծագործական մոտեցման և լայն հեռանկարի դիտարկման, արդյունավետ լսելու, հաղորդակցման, կշռադատված ռիսկի ստանձման, բանակցելու, համոզվածության, համառության և ճկունության, հետազոտության, վերլուծության ու տվյալների կառավարման, վստահելիության, թիմ առաջնորդելու, որոշում կայացնելու, գործարար կապերի հաստատման և հակառակ մոտեցում ունեցողների հետ աշխատելու ունակության): Առհասարակ խնդրի

արդյունավետ լուծմանը կարող են խոչընդոտել հետևյալ փաստերը՝ խնդիրն արագ չի պարզվել կամ սխալ է հստակեցվել, դիտարկվել է որպես փոքր և ոչ էական կամ էլ որպես շատ բարդ, հստակ հասցեական չէ, խնդիրը լուծողները չեն խորհրդակցել կամ ներգրավված են սխալ մարդիկ, խնդրի մասին չտեղեկացնելը, մարդկանց մեղադրելը, այլոց մոտեցումները ու վարքագիծը, կազմակերպության քաղաքականությունն ու մշակույթը:¹

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ամփոփելով նյութը՝ նշենք, որ մաքսային վարչարարություն իրականացնելիս անչափ կարևոր դեր ունեն մաքսային ծառայողները: Նրանց կողմից համապատասխան կոմպետենցիաների տիրապետելը մեծապես կբարձրացնի իրենց կողմից իրականացվող վարչարարության մակարդակը, որակը և արդյունավետությունը: Օգտագործելով համապատասխան կոմպետենցիաներ՝ հնարավոր է սահմանափակ ռեսուրսների պարագայում ապահովել ավելի բարձր արդյունք: Այդ կոմպետենցիաների առկայությունը և դրանց հետագա զարգացումը ու մշտադիտարկումը կարևոր է. պետք է դրանք դիտարկել ինչպես աշխատակիցների ծառայության անցնելու փուլում, այնպես էլ հետագայում:

Нелли Харатян, Общие компетенции в рамках таможенной службы и их влияние на таможенное администрирование - Перед публичными служащими стоят ряд задач, функции и цели, определенные государственной политикой. Таможенные служащие не исключение тому. Сфера деятельности таможенной службы определена уставом Комитета государственных доходов Республики Армения. Ключевым для них является осуществление эффективного таможенного администрирования. В повседневной работе может возникнуть ряд вопросов, в контексте решения которых очень важно, чтобы сотрудники обладали некоторыми компетенциями. Понятие компетентности юридически определяется как совокупность знаний, умений, навыков и поведения. Естественно, в зависимости от занимаемой должности, различаются такие базовые компетенции, которые важны при подборе новых сотрудников. При рассмотрении компетенции, существуют как минимум два важнейших подхода: основанные на знаниях и поведен-

---

¹ https://www.gov.am/u_files/file/Haytararutyunner/4.pdf «Ընդհանրական կոմպետենցիաներ» ժողովածու, մաս 1, «Խնդիրների լուծում», ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի Քաղաքականության ծառայության գրասենյակ, 2021

ческие. Первый подходы акцентирует внимание на базе знаний, которое обладает человек, или на способности выполнять конкретную задачу в рамках своих возможных потенциальных компетенции, а второй - фокусируется на поведенческих характеристиках. Приводя пример, можно перечислить несколько основных компетенции, таких как этика, решение проблем, принятие решений, лидерство, управление персоналом, стратегическое планирование, анализ политики, отчетность, сбор информации и управление программами.

Nelly Kharatyan, The main competencies in the frameworks of customs service and their impact on the customs administration - Public servants are faced with a number of tasks, functions and goals, determined by the state policy. Customs officers are no exception. The scope of their activities is determined by the SRC RA charter. The key point of their job is the implementation of effective customs administration by the customs authorities. When carrying out administration in daily work, a number of issues may arise, in the context of the solution when it is important that employees have a number of competencies. The concept of competency is legally defined as a set of knowledge, ability, skills and behavior. Naturally, according to the held position, the main prevailing competencies that are important for selection of employees differ. When considering the scope of competencies, there are at least two crucial approaches: knowledge-based and behavioral. The first focuses on the knowledge base that the individual possesses or on the ability to perform a specific task within his / her possible competencies, and the second focuses on behavioral characteristics. Main competencies include ethics, problem-solving, decision-making, leadership, staff management, strategic planning, policy analysis, reporting, information gathering and program management.

Ուղարկվել է խմբագրություն 30.05.2022թ.

Գրախոսվել է 30.05.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 10.06.2022 թ.

**ԽՈՍՔԻ ԱՎՏՈՄԱՏԱՑՎԱԾ ՃԱՆԱՉՄԱՆ
ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ ԽՈՍՔԻ ՁԱՅՆԱՅԻՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ
ԲԱԶԱՅԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՏԻՓՐԱՆ ՔԱՐԱՄՅԱՆ

Բանալի բառեր. բնական լեզվի մշակում, խոսքի ավտոմատացված ճանաչում, խոսքի անոտացիա, «Պատմվածքներ-15» տվյալների բազա, նմուշառման արագություն, ոչ կառուցվածքային տվյալներ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Խոսքի ճանաչումը, որը նաև հայտնի է որպես խոսքի ավտոմատացված ճանաչում (Automated Speech Recognition) թույլ է տալիս մարդկային բանավոր խոսքը վերածել գրավորի: Այն համարվում է համակարգչային գիտության ամենաբարդ ոլորտներից մեկը՝ ներառելով լեզվաբանությունը, մաթեմատիկան և վիճակագրությունը: Խոսքի ճանաչման մոդելները կազմված են մի քանի բաղադրիչներից, ինչպիսիք են խոսքի մուտքագրումը, հատկանիշի դուրս բերումը (feature extraction), հատկանիշի վեկտորները, ապակոդավորիչը (decoder) և ելքային բառը, որտեղ ապակոդավորիչը օգտագործում է ակուստիկ մոդելներ, արտասանության բառարաններ և լեզվի մոդելներ՝ համապատասխան ելքային արդյունքը գտնելու համար: Մոդելների ճշգրտության գնահատման հիմնական ցուցանիշներն են բառի սխալի մակարդակը (Word Error Rate) և մոդելի արագությունը: Սակայն, մի շարք գործոններ կարող են ազդել բառերի սխալի մակարդակի վրա, ինչպիսիք են արտասանությունը, շեշտը, ձայնի բարձրությունը և ֆոնային աղմուկը: Խոսքի ճանաչման բազմաթիվ հավելվածներ և ծրագրեր կան, բայց ավելի առաջադեմ լուծումներն օգտագործում են արհեստական բանականության (AI) և մեքենայական ուսուցում (ML) գործիքակազմը: Արհեստական բանականությունը և մեքենայական ուսուցումը միավորում են ձայնային ազդանշանների քերականությունը, շարահյուսությունը, կառուցվածքը և կազմը՝ մարդկային խոսքը հասկանալու և մշակելու համար: Ներկայումս խոսքի ճանաչման ամենատարածված ալգորիթմներն ու մոտեցումներն են.

- Բնական լեզվի մշակում (NLP). NLP-ն արհեստական բանականության ոլորտ է, որը կենտրոնանում է մարդկանց և մեքենաների փոխազդեցության վրա խոսքի և տեքստի միջոցով: Շատ շարժական սար-

քեր, օրինակ սմարթֆոններ, իրենց համակարգերում ներառում են խոսքի ճանաչում՝ որոնք թույլ են տալիս իրականացնել որոշակի գործողություններ ձայնի միջոցով, օրինակ. Siri կամ Bixby:

- N-գրամներ¹. N-գրամները լեզվի պարզագույն մոդել է, որը հավանականություններ է վերագրում նախադասություններին կամ արտահայտություններին: N-գրամը N-բառերի հաջորդականությունն է և այդ մոդելը օգտագործվում է տեքստի քերականությունը և որոշակի բառային հաջորդականությունների հավանականությունը հասկանալու համար, ինչը խոսքի ճանաչումը դարձնում է ավելի ճշգրիտ:

- Թաքնված Մարկովյան մոդելներ (Hidden Markov Models)². Խոսքի ճանաչման ժամանակակից ընդհանուր նշանակության համակարգերը հիմնված են թաքնված Մարկովյան մոդելների վրա, որոնք պատկանում են վիճակագրական մոդելների դասին: Մարկովյան մոդելները հիմնված են Մարկովի շղթայի մոդելի վրա, որը սահմանում է, որ տվյալ վիճակի հավանականությունը կախված է ներկա վիճակից, այլ ոչ թե նրա նախորդ վիճակներից, իսկ թաքնված Մարկովյան մոդելները թույլ են տալիս ներառել թաքնված իրադարձությունները, ինչպիսիք են խոսքի մասի պիտակները (part of speech), հավանական մոդելի մեջ: HMM-ները օգտագործվում են խոսքի ճանաչման մեջ, քանի որ խոսքի ազդանշանը կարող է դիտարկվել որպես մասնակի ստացիոնար ազդանշան կամ կարճաժամկետ ստացիոնար ազդանշան: Կարճ ժամանակային ինտերվալների պարագայում (օրինակ՝ 10 միլիվայրկյան), խոսքը կարող է համարվել ստացիոնար գործընթաց, հետևաբար ամբողջական խոսքը կարելի է դիտարկել որպես Մարկովյան մոդել բազմաթիվ ստոխաստիկ գործընթացների համար:

- Նեյրոնային ցանցեր. նեյրոնային ցանցերը սովորում են վարժեցվող տվյալների (training data) հիման վրա՝ ընդօրինակելով մարդկային ուղեղի նյարդային հանգույցների փոխկապակցվածությունը նեյրոնային շերտերի միջոցով: Յուրաքանչյուր հանգույց կազմված է մուտքերից, կշիռներից, շեղումից (bias) և ելքից: Հանգույցը «գործարկվում» կամ ակտիվացվում է կախված տվյալ հանգույցի ելքային արժեքից և փոխանցում է տվյալները ցանցի հաջորդ շերտին: Թեև նեյրոնային ցանցերը հակված են ավելի ճշգրիտ լինել և կարող են ավելի շատ տվյալներ ընդունել և մշակել, սակայն նմանատիպ մոդելների կառուցումը բավականին ռեսուրսատար է՝ համեմատած ավանդական լեզվի մոդելների հետ:

¹ Jurafsky, D., Martin H.M. Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Speech Recognition, and Computational Linguistics (3rd edition). – 2019. – P. 30-56, Link.

² Aggarwal, C. C. Machine learning for text Cham: Springer. -2018. -Vol. 848. -P. 387-396, Link.

• End-to-end¹ խոսքի ճանաչման մոդելներ. ավանդական հնչյունական (օրինակ՝ HMM-ի վրա հիմնված բոլոր մոդելները) մոտեցումները պահանջում էին առանձին բաղադրիչների ուսուցում արտասանության, ակուստիկ և լեզվի մոդելի համար: End-to-end մոդելները համատեղ սովորում են խոսքի ճանաչման բոլոր բաղադրիչները, ինչը հեշտացնում է ուսուցման գործընթացը և մոդելի տեղակայման (deployment) գործընթացը:

ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՎԻ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Աշխարհի տարբեր լեզուների հիմնական մասը համարվում է քիչ ուսուցանվող կամ քիչ տարածված: Այդպիսի լեզուներից է հայերենը, որը հիմնականում օգտագործվում է պատմական Հայաստանի տարածքներում և հայկական սփյուռքում: Քիչ ուսուցանվող լեզուների համար խոսքի ճանաչման մոդելներ կամ գործիքներ ստեղծելուց մեծ քանակությամբ ռեսուրսներ (տվյալներ) են հարկավոր, ինչը, սակայն, այդ լեզուների համար ծախսատար կամ դժվարամատչելի է:

Խնդիրներից մեկը բավարար քանակությամբ խոսնակների ձայնային տվյալների հավաքագրումն է, որը անհրաժեշտ է մոդելին՝ ձայնային բոլոր տոնայնությունները հասկանալու համար, քանի որ մարդկանց ձայները միմյանցից տարբերվում են տոնայնությամբ, արտասանության արագությամբ, ձայնային տեմբրով և այլն: Հետևաբար, խոսքի ճանաչման ճշգրիտ մոդել ստեղծելու համար անհրաժեշտ է ճանաչման մոդելը վարժեցնել տվյալների մեծ բազայի վրա, որը իր հերթին պետք է բաղկացած լինի բազմաթիվ խոսնակներից: Ոչ հիմնական լեզուների դեպքում բավականին դժվար է ապահովել այդպիսի տվյալների հավաքագրումը և տեսականորեն անհնար է որոշել, թե որն է խոսնակների բավարար քանակությունը ճշգրիտ մոդելի վարժեցման համար:

Երկրորդ խնդիրը ձայնային տվյալների հնչյունաբանական բազմազանությունն է: Խոսքի ժամանակակից ճանաչման մոդելներից շատերը օգտագործում են վիճակագրական մոդելներ, որոնք ներկայացնում են հնչյունները համատեքստում կամ տրիֆոնների միջոցով, այսինքն՝ մոդելը սովորաբար ներկայացնում է տվյալ հնչյունը որոշակի ձախ հարևան հնչյունի և որոշակի աջ հարևան հնչյունի հետ միասին: Լեզվաբանության

¹ Graves A., Jaitly N. Towards end-to-end speech recognition with recurrent neural networks // In Proceedings of the 31st International Conference on International Conference on Machine Learning. – 2014. – Vol. 32 (ICML'14). JMLR.org. – P. 1764–1772.

² Precoda, K. Non-Mainstream Languages and Speech Recognition: Some Challenges // *the CALICO Journal*. – 2004. – Vol 21, No. 2. – P. 229–243.

մեջ տրիֆոնը երեք իրար հաջորդող հնչյունների հաջորդականությունն է, որոնք օգտագործվում են բնական լեզվի մշակման մոդելներում տարբեր համատեքստերում տվյալ հնչյունը հասկանալու համար: Նույնիսկ ամենափոքր հնչյունային ֆոնդով լեզուներում վավերացված տրիֆոնների թիվը կարող է շատ մեծ լինել: Բացի այդ, բազմաթիվ տրիֆոնների հավաքագրումը պետք է իրականացվի տարբեր համատեքստերից, քանի որ տրիֆոնները չեն ընդգրկում հնչյունական իրացման վրա ազդող բոլոր համատեքստային գործոնները, և մոդելները պետք է ներառեն նաև ալոֆոններ, որոնք պայմանավորված են տրիֆոններից դուրս համատեքստով: Հնչյունաբանության մեջ ալոֆոնը մի շարք հնարավոր խոսակցական ձայների, նշանների այն ամբողջությունն է, որն օգտագործվում է միավոր հնչյունն արտասանելու համար: Մեծաքանակ հնչյունային միավորների պարագայում, զուգորդված խոսնակների զանազանության հետ, հանգեցնում են հազարավոր բառապաշարային արտահայտությունների անհրաժեշտության, որոնք դժվարացնում են տվյալների հավաքագրման գործընթացը:

Երրորդ մարտահրավերը, որը հաճախ հանդիպում է քիչ տարածված լեզուների հետ աշխատելիս էլեկտրոնային բառացանկերի (համապատասխան հնչյունաբանական տառադարձումներով) բացակայությունն է: Խնդիրն այն է, որ խոսքի ճանաչման մոդելների ստեղծման ժամանակ բացի ձայնային տվյալներից անհրաժեշտ են նաև այդ ձայնային տվյալների տեքստային տարբերակները: Լայն տարածում ունեցող լեզուներում նման տեքստային տվյալների հավաքագրումը կարող է հասանելի լինել տարատեսակ էլեկտրոնային բառարաններից, տեքստային տվյալներ տրամադրող հարթակներից և այլն, այնինչ քիչ տարածված լեզուներում նման տվյալների բազաների ստեղծումը լրացուցիչ ռեսուրսներ է պահանջում:

Եվ վերջապես, չորրորդ հիմնական խնդիրը լեզվի ուղղագրական և գրագիտական առանձնահատկություններն են: Որոշ լեզուներում, ինչպես օրինակ հայերենում, մեկ կամ մի քանի լեզվային համակարգեր կարող են գոյություն ունենալ (բարբառներ, գրաբար, արևմտահայերեն, արևելահայերեն և այլն): Բացի այդ ձայնային և տեքստային տվյալները ստանդարտացված չեն, ինչպես, օրինակ, տարբեր գրողների միջև, այնպես էլ նույն գրողի տարբեր աշխատություններում: Այլ կերպ ասած, նույն տառը կամ բառը կարող են տարբեր կերպ արտասանվել տարբեր խոսնակների կողմից: Ավելին, նույն անձը կարող է նույն արտահայտությունը տարբեր կերպ արտասանել կախված տրամադրությունից, համատեքստից, օրվա ժամից և այլն: Ոչ ստանդարտացված ձայնային և տեքստային տվյալների առկայությունը, ինչպես նաև ուղղագրական և արտասանական անճշտությունները կարող են զգալիորեն մեծացնել ձայնային տվյալների հավա-

քագրման և նախապատրաստման աշխատանքների ծավալները, որոնք պետք է օգտագործվեն խոսքի ճանաչման համակարգի ուսուցման համար:

«ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ-15» ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ԲԱԶԱ

«Պատմվածքներ-15» տվյալների բազան¹ իրենից ներկայացնում է հայերեն շուրջ 40 պատմվածքներից հավաքագրված ձայնային և տեքստային տվյալներ և այս բազայի ստեղծման նպատակն է ունենալ հայերեն խոսքի ճանաչման կորպուս, որը թույլ կտա ավելի ճշգրիտ ավտոմատացված խոսքի ճանաչման մոդելներ վարժեցնել: Տվյալների բազայում տեղ գտած բոլոր պատմվածքները ընթերցվում են արևելահայերենով, չնայած որ առանձին պատմվածքներում կան նաև բարբառային արտահայտություններ: Տվյալների բազայի անվանման «15»-ը ներկայացնում է անոտացված (պիտակավորված) ժամերի քանակը: Այստեղ անոտացիան² կամ պիտակավորումը վերաբերում է ձայնային որոշակի միջակայքին համապատասխան տեքստի վերագրումը, որի օրինակը ներկայացված է Գծապատկեր 1-ում: Այլ կերպ ասած, տվյալների բազան բաղկացած է 40 պատմվածքից, որոնք անոտացվել են, և անոտացված ժամանակահատվածը կազմել է մոտավորապես 15 ժամ: 40 պատմվածքների մեջ տեղ են գտել ինչպես արտասահմանյան գրականության թարգմանություններ, այնպես էլ հայ անվանի գրողների տարբեր աշխատություններ:

Գծապատկեր 1. Ձայնային տվյալների անոտացիայի օրինակ՝ Label Studio գործիքի միջոցով

Անոտացիաների երկարությունը տատանվում է 1 վայրկյանից առավելագույնը մինչև 20 վայրկյան: Տարբեր երկարության անոտացիաները թույլ են տալիս ավելի ճշգրիտ հասկանալ հնչյունները, քանի որ նույն բառը (նույն հնչյունը) հանդես է գալիս տարբեր համատեքստերում:

¹ Բոլոր տվյալները հավաքագրվել են grqser.org կայքից:

² Ձայնային տվյալների անոտացիան իրականացվել է Label Studio գործիքի միջոցով:

«Պատմվածքներ-15» տվյալների բազայում տեղ են գտել 12 խոսնակների ձայնագրություններ, որոնցից 9-ը տղամարդկանց ձայնագրություններ են (մոտավորապես 9 ժամ 20 րոպե), իսկ 3-ը՝ կանանց (մոտավորապես 5 ժամ 45 րոպե): Ձայնային տվյալների նմուշառման հաճախականությունը¹ 44100 և ավել է, զերծ տարատեսակ ֆոնային աղմուկներից: Համապատասխան տեքստային ֆայլերը կետադրված են, և պահպանված են հայերենի բոլոր ուղղագրական կանոնները: Տվյալների բազայի համառոտ նկարագիրը ներկայացված է Աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1. «Պատմվածքներ-15» տվյալների բազայի ամփոփ նկարագիր

	Մեռ	Խոսնակ	Խոսքի տևողություն	
	Տղամարդ	Գրիգոր Բաղդասարյան	5 ժամ	55 րոպե
	Տղամարդ	Արթուր Գեղամյան	2 ժամ	2 րոպե
	Տղամարդ	Նարեկ Բաղդասարյան	0 ժամ	19 րոպե
	Տղամարդ	Դավիթ Թորոսյան	0 ժամ	15 րոպե
	Տղամարդ	Հայկ Պետրոսյան	0 ժամ	14 րոպե
	Տղամարդ	Էլֆիկ Զոհրաբյան	0 ժամ	11 րոպե
	Տղամարդ	Անդրանիկ Անտոնյան	0 ժամ	9 րոպե
	Տղամարդ	Նարեկ Բավեյան	0 ժամ	8 րոպե
	Տղամարդ	Վահագն Գրիգորյան	0 ժամ	5 րոպե
0	Կին	Անահիտ Կիրակոսյան	4 ժամ	32 րոպե
1	Կին	Լիդիա Խաչատրյան	0 ժամ	40 րոպե
2	Կին	Կարինե Հովհաննիսյան	0 ժամ	33 րոպե
	Ընդհանուր խոսքի տևողություն		15 ժամ	4 րոպե
Նմուշառման արագությունը (Sampling rate)		Ձայնային տվյալների 97% - 44100 Hz Ձայնային տվյալների 3% - 48000 Hz		

¹ Նմուշառման արագությունը կամ նմուշառման հաճախականությունը սահմանում է մեկ վայրկյանում (կամ միավոր ժամանակահատվածում) նմուշների քանակը, որոնք վերցվում են շարունակական ազդանշանից՝ դիսկրետ կամ թվային ազդանշան ստանալու համար:

ԽՈՍՔԻ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ՄՈԴԵԼՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բազմաթիվ ընկերություններ այսօր օգտագործում են խոսքի ճանաչման տեխնոլոգիաները՝ օգնելով ձեռնարկություններին և սպառողներին խնայել ոչ միայն ժամանակ, այլ նաև ռեսուրսներ: Խոսքի ճանաչման մոդելների ամենալայն կիրառություններից է ձայնային որոնումը: շնորհիվ այնպիսի հավելվածների, ինչպիսիք են Siri կամ Google ձայնային օգնականը, ձայնային որոնումները բավականին լայն տարածում են ստացել: Բավականին տարածված են նաև ձայնից տեքստի վերածելու կիրառությունները և ձայնային հրամաններով տարբեր համակարգերի կառավարումը: Առաջինի դեպքում խոսքի ճանաչումը հնարավորություն է տալիս ձայնի միջոցով մուտքագրելու էլեկտրոնային նամակներ, հաշվետվություններ և այլ փաստաթղթեր, իսկ երկրորդի դեպքում՝ ձայնային հրամանների միջոցով կառավարել մեքենաներ, բնակարան, ռոբոտներ և այլն:

Ֆինանսներ. Ֆինանսական բորսաներում այս կամ այն ապրանքի, ծառայության կամ արժեթղթի գների տատանումների վրա մեծ ազդեցություն է ունենում ոլորտի մասնագետների կարծիքը: Հաճախ հարցազրույցների կամ այլ բանավոր փոխհարաբերությունների արդյունքում մասնագետների կողմից արտահայտված կարծիքը որոշակի ազդեցություն է թողնում շուկայում, ինչի պատճառով անհրաժեշտություն է առաջանում տեքստային ֆորմատի վերածել մասնագետների բանավոր խոսքը: Խոսքի ավտոմատացված ճանաչումը թույլ է տալիս լուծել այդ խնդիրը: Ստացված տեքստային տվյալները, հետագա մշակում անցնելուց հետո, կարող են ֆինանսական և տնտեսական մոդելների համար տվյալների բազա ծառայել, այս կամ այն երևույթների միջև ազդեցությունը գնահատելու համար:

Սպասարկման ոլորտ. խոսքի ճանաչման տեխնոլոգիաները տարբեր կիրառություն կարող են ունենալ սպասարկման ոլորտում: Այն կարող է օգնել զանգերի կենտրոնին վերլուծել հազարավոր հեռախոսազանգեր բացահայտելու ընդհանուր զանգերի նպատակներն ու խնդիրները: Բացի այդ, արհեստական բանականության չաթ-բոտերը կարող են նաև զրուցել մարդկանց հետ՝ պատասխանելով հիմնական հարցումներին՝ առանց սպասելու կոնտակտային կենտրոնի գործակալի հասանելիությանը:

Առողջապահություն. առողջապահության ոլորտում խոսքի ճանաչումը կարող է իրականացվել բժշկական փաստաթղթավորման գործընթացում: Հիվանդների զննումների ժամանակ բժիշկները խոսքը տեքստ դարձնող խոսքի ճանաչման մոդելների միջոցով կարող են հիվանդների ախտանշանները գրի առնելու փոխարեն ուղղակի խոսքի միջոցով լրացնել բոլոր փաստաթղթերը, ինչը թույլ կտա ժամանակ խնայել և ավելի

շատ հիվանդների սպասարկել: Որոշ արհեստական բանականության մոդելներ թույլ են տալիս նաև ախտորոշել հիվանդի հոգեկան վիճակը՝ հիվանդի ձայնը վերլուծելով:

Կրթություն. ձայնի ճանաչման տեխնոլոգիաները էական դեր են խաղում նաև կրթության մեջ: Այս տեխնոլոգիան թույլ է տալիս հաշմանդամներին, տեսողական խնդիրներ ունեցող մարդկանց ձայնի միջոցով տեքստային փաստաթղթեր կազմել, ինչպես նաև ձայնի միջոցով կառավարել տարատեսակ առարկաներ, օրինակ համակարգիչը: Ներկայումս բազմաթիվ ծրագրային ապահովումներ կան, որոնք թույլ են տալիս նույնիսկ ձայնային հրամանների միջոցով իրականացնել ֆինանսական վերլուծություններ:

Անվտանգություն. խոսքի ճանաչման մոդելները բարելավում են վարորդների անվտանգությունը՝ թույլ տալով ձայնային հրամանների միջոցով կառավարել նավիգացիոն համակարգերը և մեքենայի աուդիոհամակարգերում առկա որոնման հարթակները: Բացի այդ, ձայնի վրա հիմնված նույնականացումը ավելացնում է տվյալների պահպանման անվտանգությունը: Պետության տեսանկյունից ռազմավարական նշանակություն ունի հարևան երկրների լեզուների ավտոմատացված ճանաչումը և այդ խոսքի վերածումը տեքստի: Ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունի «դիմացիսին» արագ հասկանալու ունակությունը, ինչը մեծ առավելություն կտա տեղեկատվական պատերազմներում, դիվանագիտության մեջ, ինչպես նաև երկրի պաշտպանության հարցում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Խոսքի ճանաչման մոդելների կիրառությունը ավելի ու ավելի լայն տարածում է ստանում, ինչը ոչ միայն հեշտացնում է մարդկանց կյանքը, այլև դարձնում է ավելի ապահով: Բնական լեզվի մշակման մեթոդները առանցքային դեր են խաղում ոչ կառուցվածքային տվյալների հետ առնչվելիս, ինչպիսիք են ձայնային և տեքստային տվյալները: Աշխատանքում ներկայացված են հայերեն խոսքի ավտոմատացված ճանաչման հիմնական մարտահրավերները, որոնցից ամենակարևորը ուսուցման տվյալների բազայի սակավությունն է: «Պատմվածքներ-15» տվյալների բազայի ստեղծումը նպատակ ունի լուծելու տվյալների սակավության խնդիրը և զարգացնելու խոսքի ճանաչման մոդելների ուսուցումը հայերենի համար: Այդ մոդելների կիրառությունների բազմազանությունը թույլ է տալիս դրանք դիտարկել նաև որպես ռազմավարական կարևոր ներդրումներ տնտեսության տարբեր ոլորտներում:

Тигран Карамян, Применения автоматического распознавания речи в экономике и необходимость создания базы данных для армянской речи – Все более широкое распространение получает использование моделей распознавания речи, которые не только облегчают жизнь людей, но и делают ее более безопасной. Методы обработки естественного языка играют ключевую роль при работе с неструктурированными данными, такими как аудио/текстовые данные. Стоит отметить, что методы обработки естественного языка могут выявить, связаны ли чувства, информация, тон или темы с определенными результатами. Эти подсказки можно использовать для построения проверяемых гипотез о том, какие факторы влияют на те или иные решения и как. С другой стороны, эти методы и их применение в разных отраслях позволяют упростить сбор, обработку, передачу и использование информации.

В работе представлены основные проблемы и трудности создания автоматизированных моделей распознавания речи, особенно для менее распространенных языков, а также применения моделей распознавания речи в различных отраслях экономики, таких как финансы, сектор обслуживания, здравоохранение, образование, кибер безопасность. Цель – представить общественности базу данных «Истории-15», которая представляет из себя 15-часовые аудио/текстовые данные, собранные примерно из 40 рассказов на армянском языке, созданную для обучения моделей распознавания армянской речи и показать необходимость создания моделей распознавания речи как стратегически важные инвестиции.

Tigran Karamyan, Applications for automatic speech recognition in the economy and the necessity of creating an Armenian speech database – The use of speech recognition models is becoming more and more widespread, which not only makes life easier for people, but also makes it safer. Natural language processing techniques play a key role when working with unstructured data such as audio/text data. It is worth noting that natural language processing techniques can reveal whether sentiments, information, tone, or topics are associated with certain outcomes. These clues can be used to build testable hypotheses about what factors influence which decisions and how. On the other hand, these methods and their application in various industries make it possible to simplify the collection, processing, transmission and use of information.

The paper presents the main problems and difficulties in creating automated speech recognition models, especially for less common languages, as well as the application of speech recognition models in various sectors of the economy, such as finance, the service sector, healthcare, education, cyber security.

The goal is to present to the public the “Stories-15” database, which is a 15-hour audio / text data collected from about 40 stories in Armenian, created to train Armenian speech recognition models and show the need for creating speech recognition models as strategically important investments.

Ուղարկվել է խմբագրություն 02.05.2022թ.

Գրախոսվել է 16.05.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 17.06.2022 թ.

**ԱՆՎՃԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՌԻՍԿԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ
ՍՈՏԵՑՈՒՄԸ ՀՀ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԲԱԲՈՑԱՆ

Բանալի բառեր- անվճարունակություն, ռիսկ, ռեգրեսիոն վերլուծություն, քայլ, փոփոխական, գործոն, աճի տեմպ, սահմանային միջակայք, սնանկություն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Էվոլյուցիոն զարգացման փուլերի ընթացքում ֆինանսական կառավարման տեսությունների առանձին ուղղություններ առնչվել են սնանկության ռիսկի կանխատեսման գործընթացին: Այս առումով առկա են որակական և քանակական վերլուծության տարաբնույթ մոտեցումներ, որոնցով հետազոտողները ժամանակային տարբեր փուլերում փորձել են վեր հանել առևտրային կազմակերպություններում վճարունակության կարգավորման խնդիրները, մասնավորապես, կանխատեսել որոշակի ժամկետում սպասվող սնանկության հավանական վտանգը: Սույն հոդվածի շրջանակներում հիմնական նպատակ է համարվել կառուցել Logit-ռեգրեսիոն վերլուծության տրամաբանությանը համապատասխանող անվճարունակության ռիսկի կանխատեսման մոդելը, որում հաշվի են առնվել մակրոտնտեսական գործոններից ՀՀ դրամ/ԱՄՆ դոլար փոխարժեքի, դրամային բազմարկիչի, M1 դրամական զանգվածի ագրեգատի աճի տեմպերի ազդեցությունները: Միաժամանակ, մոդելի արդյունքներին համապատասխան առաջարկվել են անվճարունակության ռիսկի բնութագրման սահմանային միջակայքեր:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐ

Առևտրային կազմակերպությունների անվճարունակության ռիսկի գնահատման և կանխատեսման կիրառվող մեթոդները հիմնվում են անցած փուլերի ֆինանսական հաշվետվությունների տվյալների վրա: Արդյունքում անվճարունակության ռիսկի գնահատման համար կիրառվող փոփոխականների սահմանափակումը միայն կազմակերպության գործունեության ներքին շրջանակներով նվազեցնում է շուկայական տատանողականության պայմաններում դրանց կիրառման արդյունավետություն:

նը: Հետևաբար դիմամիկ գնահատման մոտեցումների մշակումը տվյալ հիմնախնդրի լուծման հիմնարար ուղիներից է:

Ֆ. Նայթի տեսակետի¹ համաձայն անորոշության պայմաններում ռիսկի դիմելու հակումը համարվում է ձեռնարկատիրոջ բնութագրական գծերից մեկը: Այս հետազոտողի կողմից անորոշության առաջացման պատճառները կապվել են այն փաստի հետ, որ ձեռնարկատերը արտադրական գործընթացում որոշումներ կայացնելիս առաջնորդվում է ապագա իրավիճակի սեփական գնահատականներով, որոնք սուբյեկտիվ են և սահմանափակ տեղեկատվության պատճառով ոչ ճշգրիտ են:

Ըստ Ֆ. Նայթի՝ «...» անորոշությունը անհրաժեշտ չէ դիտարկել ռիսկի սովորական հասկացությունից տարբերվող, որից այն երբեք հստակ առանձնացված չի եղել: Հիմնական գործոն է համարվում այն, որ ռիսկը մի շարք դեպքերում նշանակում է քանակ, ինչը ենթակա է չափման, իսկ այլ դեպքերում ունի տարբեր բնույթ՝ կախված նրանից, թե իրականում այն ինչից է առաջանում և ինչի հետ գործ ունենք «...»²:

Առևտրային կազմակերպությունների անվճարունակության պատճառների բացահայտման համար նպատակահարմար է դիտարկել դասական տնտեսագիտության դրույթների որոշ մեկնաբանություններ, ըստ որի ցանկացած ձեռնարկատիրական կառուցվածքի տնտեսական գործունեության հիմքում ընկած է կապիտալի արժեքի շարժը, ընդ որում դրա կարճաժամկետ փուլում գործունեության համար անհրաժեշտ և բավարար պայման է պարզ վերարտադրության գործընթացի շարունակականությունը³:

Մասնագիտական գրականության մեջ առկա տեսակետների համաձայն ցանկացած տնտեսավարող սուբյեկտ իր գործունեությունն իրականացնում է այսպես կոչված ձեռնարկատիրության ֆինանսական միջավայրում:

Յու. Բրիքեմն իր տեսակետում ձեռնարկատիրության ֆինանսական միջավայրը բնութագրել է միջավայր, որը ներառում է ֆինանսական շուկաները և ինստիտուտները, կառավարության կողմից հարկային քաղաքականության կարգավորումը, ինչպես նաև առհասարակ տարբեր պետությունների տնտեսությունը: Դրա պայմանները որոշում են տարաբ-

¹ Knight, F. H. , Risk, uncertainty and profit. / F.H. Knight, A.M. Kelley // Bookseller New York, 1964. p.28.

² Дамодаран, А., Стратегический риск-менеджмент: принципы и методики. / Пер. с англ. А. Дамодаран – М.: Вильямс, 2010. с. 23.

³ Борисов, Е. Ф., Экономическая теория. / Е.Ф. Борисов– М.: Юрайт, 2005. с.153.

նույթ ֆինանսական այլընտրաքների ընտրությունը, ինչպես նաև ազդում են տարբեր որոշումների արդյունքների վրա¹:

Ի. Բլանկը ձեռնարկատիրության ֆինանսական միջավայր հասկացության տակ իր տեսակետում համարել է կազմակերպության գործունեության կազմակերպման և ֆինանսական արդյունքների վրա ազդող պայմանների գործոնների համակարգ:²

Վ. Կորնյուշինայի տեսակետի համաձայն ձեռնարկատիրության ֆինանսական միջավայրը ներառում է բոլոր այն ուժերը, որոնց բախվում է կազմակերպությունն իր ընթացիկ և ռազմավարական գործունեության ընթացքում, այն կարելի է դիտարկել՝ որպես գործունեության մի շարք սահմանափակումների շրջանակ, ընդ որում կարևոր է հաշվի առնել դրա անկայուն բնույթը:³

Ամբողջական ձևով ձեռնարկատիրության ֆինանսական վիճակը կարող ենք բնութագրել որպես բիզնեսի արտաքին և ներքին պայմանների ամբողջություն, որոնք որոշում են կազմակերպության ֆինանսների կազմակերպման կարգն ու առանձնահատկությունները:

Գործնականում առևտրային կազմակերպությունների անվճարունակության ռիսկի կանխատեսման համալիր մոտեցումներ կառուցելիս անհրաժեշտ է առաջին հերթին գնահատել ֆինանսական միջավայրի գործոնների ազդեցությունը կազմակերպության ֆինանսական վիճակի վրա: Այս գործընթացում որպես առաջնահերթ քայլեր կհանդիսանան՝

- Կազմակերպությունների վճարունակության և գործունեության շահութաբերության վրա ազդող արտաքին գործոնների նախնական ցանկի ձևավորումը,

- Կազմակերպությունների ֆինանսական վիճակի բնութագրիչ ցուցանիշների և արտաքին գործոնների միջև կախվածության ձևի որոշումը,

- Արտաքին գործոնների վերջնական ցուցակի ձևավորում, որոնք անվճարունակության և սնանկության հավանական ռիսկը կանխատեսող մոդելում կարող են դիտարկվել որպես հիմնական փոփոխականներ:

Գործնականում արտաքին գործոնների ազդեցությունն առևտրային կազմակերպությունների ֆինանսական վիճակի վրա նկարագրելու համար նպատակահարմար է իրականացնել՝ ըստ տարբերակված գործոնների ցանկի, վիճակագրական վերլուծություն, ընդ ուրում եռամսյակային

---

¹ Бриггем, Ю., Финансовый менеджмент. / Пер. с англ. Ю. Бриггем, Л. Гапенски – СПб.: Экономическая школа, 1997. – 2 т. с.185.

² Бланк, И. А., Финансовый менеджмент. / И.А. Бланк – Киев: Ника-Центр Эльга, 2007. с.123.

³ Корнюшин, В.Ю., Финансовая среда предпринимательства и предпринимательские риски [Электронный ресурс] /В.Ю. Корнюшин – М.: МИЭМП, 2010. – 130 с.

տվյալների առկայության դեպքում հնարավոր է ավելի շատ դիտարկումներ կատարել, ինչը ընդհանուր բնույթի օրինաչափությունները բացահայտելիս ունի էական նշանակություն: ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների համար անվճարունակության և սնանկության հավանական ռիսկի համալիր մոտեցման մշակման առաջին փուլում ընտրում ենք հետևյալ ցուցանիշները, որպես արտաքին գործոնների ցուցակված համախումբ.

- Ժամկետանց դեբիտորական պարտքերի տեսակարար կշիռը դեբիտորական պարտքի ընդհանուր մեծության նկատմամբ,
- Ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերի տեսակարար կշիռը կրեդիտորական պարտքի ընդհանուր մեծության նկատմամբ,
- ՀՀ դրամ/ ԱՄՆ դոլար փոխարժեքը,
- Դրամային բազմարկիչը,
- Մլ դրամական զանգվածի ագրեգատը:

Մասնավորապես, ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների դեբիտորական և կրեդիտորական պարտքերի կետանցի (ժամկետանցի) վերաբերյալ տեղեկատվությունը, ըստ ՀՀ ԱՎԾ-ի տվյալների, ներկայացրել ենք ստորև բերված թիվ 1 աղյուսակում:

Աղյուսակ 1. ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների դեբիտորական և կրեդիտորական պարտքերի կետանցի (ժամկետանցի) շարժընթացը¹

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ժամկետանց դեբիտորական պարտք	3056	2887	6650	13335	13709	16377	17340	19239	15202	22403	24583
Ժամկետանց կրեդիտորական պարտքեր	732	523	208	744	823	1996	22116	928	956	1003	1232

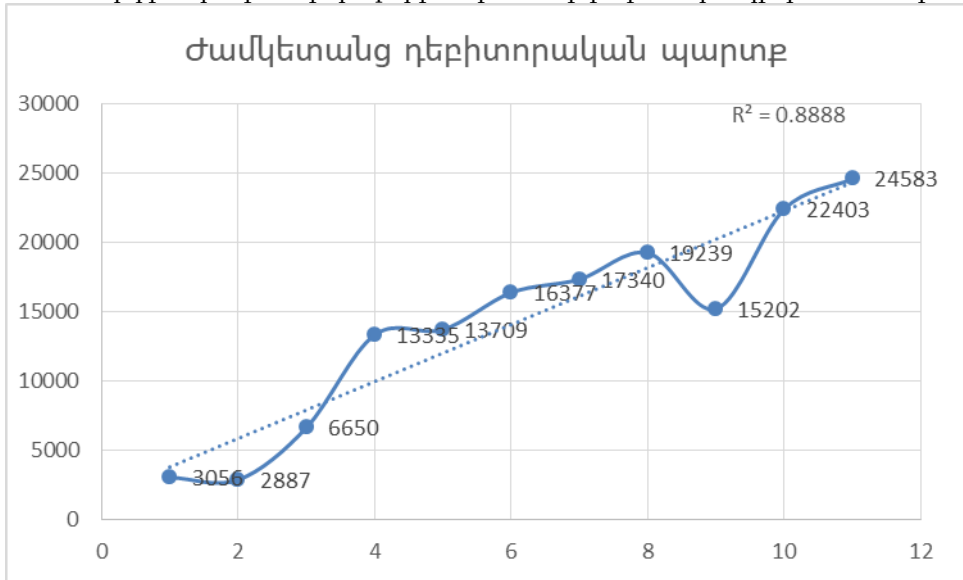
¹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2019թ., Ֆինանսներ, էջեր 452-457, 2017թ., Ֆինանսներ, էջեր 401-403, 2012թ., Ֆինանսներ, էջեր 395-397, 2010թ., Ֆինանսներ, էջեր 408-410

Օգտվելով թիվ 1 աղյուսակի տվյալներից, պարզում ենք, որ ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների վճարունակության վրա էական ազդեցություն ունեն ժամկետանց դեբիտորական և կրեդիտորական պարտքերը: Մասնավորապես, 2009-2019թթ. ընկած ժամանակահատվածում ժամկետանց դեբիտորական պարտքերն աճել են 8.04 անգամ, ինչն ակնհայտ վեր է հանում ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում ընթացիկ ֆինանսական պահանջի կարգավորման խնդիրը: Նկատենք, որ ժամկետանց դեբիտորական պարտքերը կտրուկ սկսել են աճել 2011թ. ներառյալ, ինչը փաստում է ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում համակարգային անվճարունակության ռիսկը: Ինչ վերաբերում է ժամկետանց դեբիտորական և կրեդիտորական պարտքերի շարժընթացի մաթեմատիկական տրենդի գնահատականին, ապա պատկերը հետևյալն է.

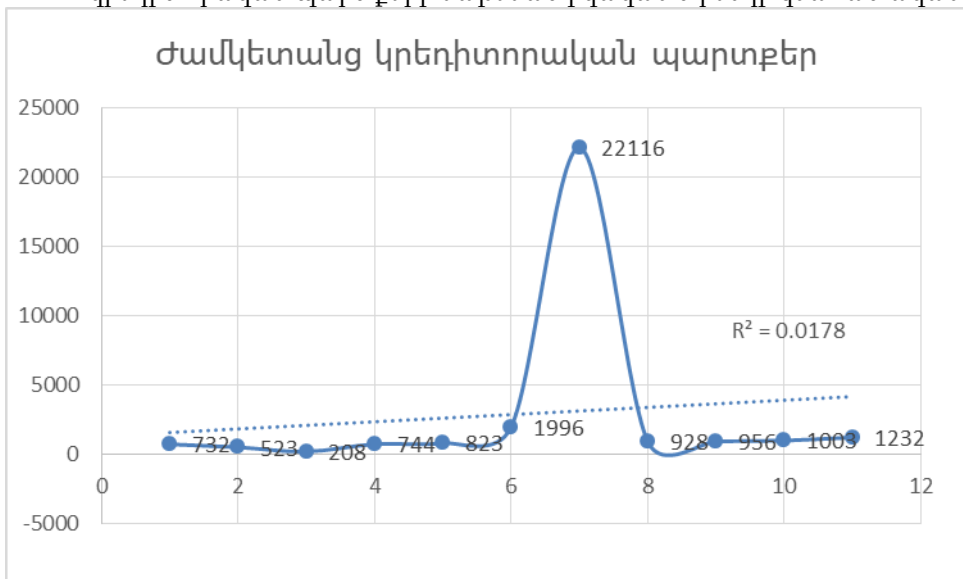
- ժամկետանց դեբիտորական պարտքերի մաթեմատիկական տրենդի գնահատականը՝ $R^2=0.8888$ (տես՝ թիվ 1 գծապատկերը), դրսևորել է բացասական տեսանկյունից կայուն աճի միտում և նույնպես բնութագրում է գնարդ-մատակարար հարաբերություններում առկա չվճարումների ռիսկը: Նկատի ունենանք նաև, որ այդ միտումը որպես ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների անվճարունակության դրսևորում, սկսել է կրել խրոնիկական բնույթ, ինչը կարևորում է հեռանկարային կտրվածքով սնանկության հավանական ռիսկի կանխատեսման անհրաժեշտությունը:

- ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերի մաթեմատիկական տրենդի գնահատականը՝ $R^2=0.0178$, (տես՝ թիվ 2 գծապատկերը), ցույց է տալիս բացասական տեսանկյունից թույլ ազդեցություն: Ընդհանրապես, կրեդիտորական պարտքերի հաշվին կայուն պասիվների ձևավորումը առևտրային կազմակերպություններում կապիտալի նկատմամբ պահանջի բավարարման արդյունավետ մոտեցումներից է: Մակայն ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերը դառնում են կազմակերպությունների անվճարունակության կարևոր բնութագրիչներ: 2009-2019թթ. ընկած ժամանակահատվածում ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերը աճել են 1.68 անգամ, ինչը փաստում է ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում աստիճանաբար վճարունակության մակարդակի անկումը: COVID-19-ի համավարակով պայմանավորված 2019թ. 2018թ. նկատմամբ ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերն աճել են 22.8 %-ով: Այս միտումը ևս վեր է հանում ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում վճարունակության կարգավորման շարունակաբար խորացվող բարդույթը:

Գծապատկեր 1. ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում ժամկետանց դեբիտորական պարտքերի մաթեմատիկական տրենդի գնահատականը

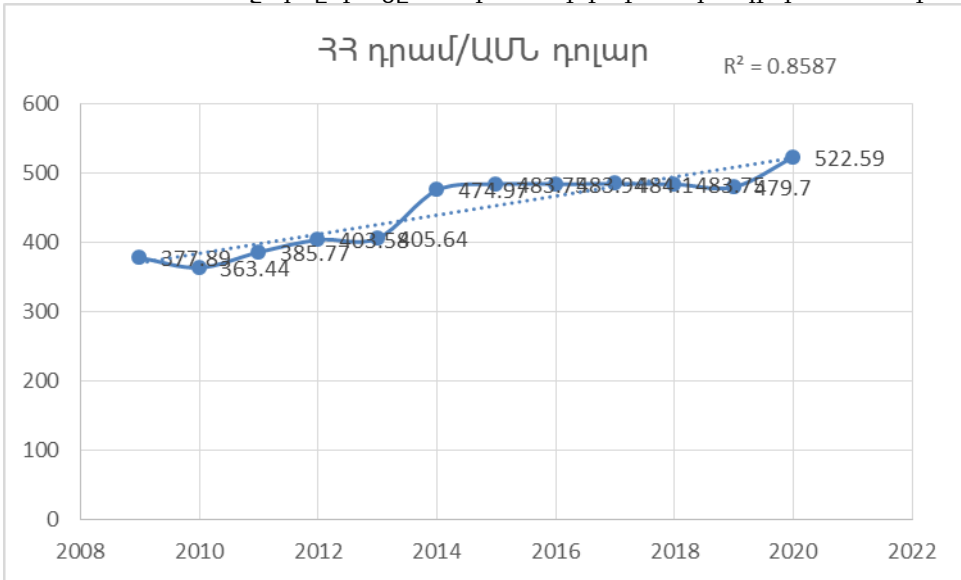

Գծապատկեր 2. ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերի մաթեմատիկական տրենդի գնահատականը

ՀՀ դրամ/ ԱՄՆ դոլար փոխարժեքի շարժընթաց փոփոխության վերաբերյալ տվյալները ներկայացրել ենք ստորև բերված թիվ 3 գծապատկերում:

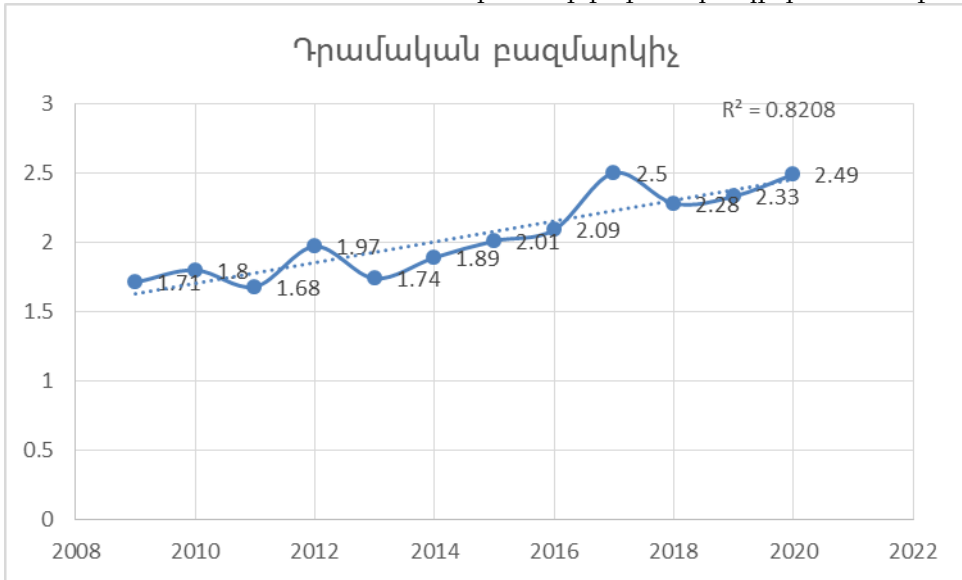
Գծապատկեր 3. ՀՀ դրամ/ ԱՄՆ դոլար փոխարժեքի շարժընթացը և մաթեմատիկական տրենդի գնահատականը

Թիվ 3 գծապատկերից հետևում է, որ 2009-2020թթ. ընկած ժամանակահատվածում ՀՀ դրամ/ ԱՄՆ դոլար փոխարժեքը դրսևորել է աճման միտում, ընդ որում, 2020թ. նկատմամբ աճը կազմել է 38.29%-ով: Տվյալ արժեքրկման բացասական հետևանքները ՀՀ դրամ/ ԱՄՆ դոլար փոխարժեքի հարաբերական աճի տեսանկյունից կկիրառենք Logit-ռեգրեսիոն վերլուծության մոտեցման շրջանակներում: Հարկ է նկատել, որ ՀՀ դրամ/ ԱՄՆ դոլար փոխարժեքի մաթեմատիկական տրենդի գնահատականը՝ $R^2=0.8587$, (տես՝ թիվ 3 գծապատկերը), նույնպես դրսևորել է ընդհանուր օրինաչափությունների բնութագրման տեսանկյունից բարձր արժեք, այն է, որ ՀՀ-ում դրամի արժեքը կունենա 2009-2020թթ. եղել է օրինաչափ:

Դրամավարկային միջնորդության համակարգի հիմնական ցուցանիշներից մեկ համար կարևորություն են ստացել դրամային բազմարկիչը և M1 դրամական զանգվածի ագրեգատը: Մասնավորապես, դրամային բազմարկիչի շարժընթաց փոփոխությունը 2009-2020թթ. ներկայացվել է ստորև բերված թիվ 4 գծապատկերում:

Գծապատկեր 4. Դրամային բազմարկիչի շարժընթացը և մաթեմատիկական տրենդի գնահատականը

Թիվ 4 գծապատկերից հետևում է, որ դրամային բազմարկիչը (դրամային զանգվածի հարաբերությունն է դրամային բազային, բնութագրում է ՀՀ ԿԲ-ի կողմից շրջանառության մեջ դրված ՀՀ դրամի առաջարկը) 2009-2020թթ. դրսևորել է աճի կայուն վարքագիծ, ինչը փաստում է նաև մաթեմատիկական տրենդի գնահատականը՝ $R^2=0.8208$, (տես՝ թիվ 4 գծապատկերը):

Մասնավորապես, 2020թ. նկատմամբ դրամային բազմարկիչն աճել է 45.61 %-ով, ընդ որում առավելագույն արժեք ընդունել է ուսումնասիրված ժամանակահատվածում 2017թ.՝ 2.5, իսկ նվազագույն արժեք ընդունել է՝ 2011թ.՝ 1.68:

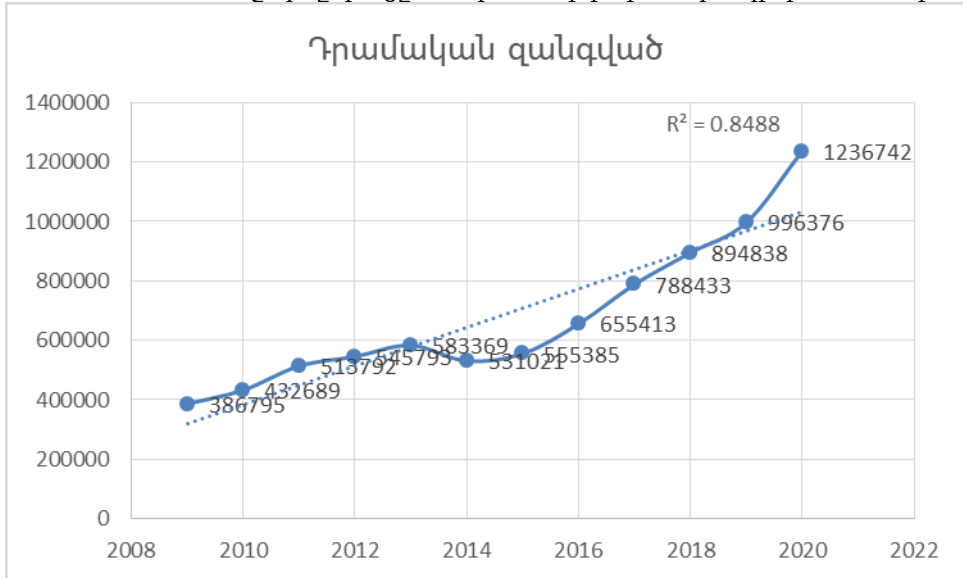
M_1 դրամական զանգվածի ագրեգատի շարժընթաց փոփոխությունը և մաթեմատիկական տրենդի գնահատականը 2009-2020թթ. ներկայացվել է ստորև բերված թիվ 5 գծապատկերում:

Օգտվելով թիվ 5 գծապատկերից, հետևում է, որ M_1 դրամական զանգվածի ագրեգատը 2009-2020թթ. նույնպես, ինչպես դրամային բազմարկիչը, դրսևորել է աճման կայուն վարքագիծ: Այս հանգամանքը հիմնավորվում է նաև M_1 դրամական զանգվածի ագրեգատի մաթեմատիկական տրենդի գնահատականով՝ $R^2=0.8488$, (տես՝ թիվ 5 գծապատկերը):

M_1 դրամական զանգվածի ագրեգատն ուսումնասիրված 2009-2020թթ. ընկած ժամանակահատվածում, առավելագույն արժեք ունի

2020թ., իսկ նվազագույն՝ 2009թ: Հարկ է նկատել, որ 2020թ. 2009թ. նկատմամբ M_1 դրամային զանգվածի ագրեգատն աճել է 3.19 անգամ:

Գծապատկեր 5. M_1 դրամային զանգվածի ագրեգատի շարժընթացը և մաթեմատիկական տրենդի գնահատականը

Ներկայացված ցուցանիշներից ՀՀ դրամ /ԱՄՆ դոլար փոխարժեքի ($T_{ՀՀ \text{ դրամ} / \text{ԱՄՆ դոլար}}$), դրամային բազմարկիչի ($T_{\gamma F}$), և M_1 դրամական զանգվածի ագրեգատի (T_{M1}), հարաբերական աճի տեմպերի ազդեցություններն ընտրվող փոփոխականների վրա, որոնցով հնարավորինս լավագույն ձևով կբնութագրվի անվճարունակության ռիսկը, կփորձենք հաշվի առնել մեր կողմից առաջարկվող Logit-ռեգրեսիոն վերլուծության մոտեցումը կառուցելիս:

Ցուցանիշների միջև անկախ փոփոխականների մաթեմատիկական մոդելն իրենից ներկայացնում է կանխատեսվող փոփոխականների և կշռային գործակիցների գծային կոմբինացիա է, որը բնութագրում է յուրաքանչյուր կանխատեսվող փոփոխականի ազդեցությունն արդյունքային ցուցանիշի վրա: Մաթեմատիկական մոդելի կառուցումը հետապնդում է 2 կարևոր նպատակ՝

- Կանխատեսվող փոփոխականների նոր նշանակությունների համար արդյունքային ցուցանիշի նշանակության կանխատեսում,
- Մոդելում ներառվող կանխատեսվող փոփոխականից յուրաքանչյուրի ազդեցության աստիճանի որոշումն արդյունքային ցուցանիշի որոշման վրա:

Այդ խնդրի լուծման առավել հայտնի մեթոդներ են համարվում բազմաչափ գծային ռեգրեսիան¹, դիսկրիմինանտային վերլուծությունը² և Logit ռեգրեսիան³:

Շատ հաճախ բազմաչափ գծային ռեգրեսիան կիրառվում է այնպիսի իրավիճակներում, երբ կախված փոփոխականը (արդյունքայինը) համարվում է անընդհատ մեծություն և իր չափերով համընկնում է կանխատեսվող փոփոխականների հետ: Տվյալ դեպքում այս մեթոդի կիրառման արդյունավետության հիմնական պայման համարվում է արդյունքային ցուցանիշի և կանխատեսվող փոփոխականների տեսականորեն շատ մոտ գծային կախվածությունը:

Դիսկրիմինանտային վերլուծությունը համարվում է առավել արդյունավետ այն խնդիրների որոշման դեպքում, երբ անհրաժեշտություն է առաջանում հետազոտվող սուբյեկտը կոնկրետ խմբի կամ դասի վերագրելը:

Logit ռեգրեսիան, որպես կանոն կիրառվում է այն իրավիճակներում, երբ կախված փոփոխականը (արդյունքայինը) ունենում է երկակի արժեք՝ մեկ ճիշտ կամ զրո կեղծ: Տվյալ դեպքում արդյունքային ցուցանիշը կարող է լինել ինչպես դիսկրետ, այնպես էլ անընդհատ:

1974թ. Դ. Չեսսերը մշակել է բանկերի համար փոխառուի վարկունակությունը գնահատելու նպատակով Logit մոդել, հետազոտելով 37 սնանկ և 37 ֆինանսապես կայուն կազմակերպություններ⁴[11]:

1984թ. Մ.Զմիեսկին կառուցել է probit մոդել կազմակերպությունների ֆինանսական վիճակը գնահատելու համար՝ հիմնվելով 3 ֆինանսական գործակիցների վրա և հետազոտելով 1972-1978թթ. ժամանակահատվածում 40 սնանկացած և 800 ֆինանսապես առողջ կազմակերպություններ: Այս մոդելի կառուցման համար օգտագործվել է probit ռեգրեսիայի գործիքակազմը⁵:

Հայ հետազոտողներից Վ. Սարգսյանն անվճարունակության և սնանկության ռիսկի կանխարգելման ու կառավարման բարելավման ուղիներից առաջարկել է առևտրային կազմակերպությունների ֆինանսական կայունության կապի համատեքստում գնահատում բինարական պրոբիթ մոդել-

¹ Множественная регрессия, Л.Ф. Филатова. – Северск: Изд. СТИНИАУМИФИ, 2013. 50 с.

² Искусство анализа данных на компьютере: для профессионалов / В.П. Боровиков. – СПб.: Питер, 2003. 688с.

³ Harrell, Frank. Regression modeling strategies. NY: Springer, 2001. pp 41-52.

⁴ Chesser D. (1974), «Predicting loan noncompliance». The Journal of Commercial Bank Lending, August, pp. 28-38.

⁵ Zmijewski, M.E. (1984), Methodological Issues Related to the Estimation of Financial Distress Prediction Models. Journal of Accounting Research, 22, pp. 59-82.

լը¹, որում սնանկության հավանականությունը դիտարկվել է կախյալ փոփոխական, իսկ վիճակագրորեն նշանակալի ստացված գործոններ են տարբերակվել ինքնավարության գործակիցը (գործոն 1) և կապիտալի շահութաբերության գործակիցը (գործոն 2): Համադրելով այս երկու ցուցանիշները՝ Վ. Սարգսյանը նշել, որ կազմակերպությունների սնանկության հավանականությունը դիտարկված գործոնների շրջանակում հիմնականում պայմանավորված է եղել երկարաժամկետ պարտավորությունների, մասնավորապես՝ երկարաժամկետ վարկերի մարման անկարողությամբ:

Logit ռեգրեսիոն վերլուծության մեր կողմից առաջարկվող մոտեցումը կկառուցենք հետևյալ փուլով:

Առաջին ենթաքայլում հիմնական փոփոխականներ կընտրենք ֆինանսական ռիսկը գնահատող հետևյալ գործակիցների համախումբը

$Q_{1,1}$ = երկարաժամկետ պարտք/սեփական կապիտալ,

$Q_{1,2}$ = երկարաժամկետ պարտք/ընդհանուր պարտք,

$Q_{1,3}$ = համախառն ակտիվներ/սեփական կապիտալ,

$Q_{1,4}$ = ընդհանուր պարտք/սեփական կապիտալ,

$Q_{1,5}$ = (վարկերի գծով ընդհանուր պարտք+ֆինանսական ծախսեր)/սեփական կապիտալ,

$Q_{1,6}$ = շահույթը մինչև հարկումը/(վարկերի գծով ընդհանուր պարտք+ֆինանսական ծախսեր): ($Q_{1,1}$ - $Q_{1,6}$ գործակիցների հաշվարկված արժեքներն ըստ կատարված դիտարկումների ներկայացրել ենք թիվ 1 հավելվածում):

Երկրորդ ենթաքայլում ընտրված փոփոխականների մասով կիրականացնենք ճշգրտում՝ հաշվի առնելով դրանց վրա ՀՀ դրամ /ԱՄՆ դոլար փոխարժեքի, դրամային բազմարկիչի և M_1 դրամական զանգվածի ագրեգատի հարաբերական աճի տեմպերը: Տվյալ դեպքում $Q_{1,1}$ - $Q_{1,6}$ գործակիցները կճշգրտվեն հետևյալ կերպ՝

$$Q_{\Delta 1,1} = Q_{1,1} / (T \text{ ՀՀ դրամ / ԱՄՆ դոլար} * T_{\Gamma \Phi} * T_{M1}),$$

$$Q_{\Delta 1,2} = Q_{1,2} / (T \text{ ՀՀ դրամ / ԱՄՆ դոլար} * T_{\Gamma \Phi} * T_{M1}),$$

$$Q_{\Delta 1,3} = Q_{1,3} * T \text{ ՀՀ դրամ / ԱՄՆ դոլար} * T_{\Gamma \Phi} * T_{M1},$$

$$Q_{\Delta 1,4} = Q_{1,4} / (T \text{ ՀՀ դրամ / ԱՄՆ դոլար} * T_{\Gamma \Phi} * T_{M1}),$$

$$Q_{\Delta 1,5} = Q_{1,5} * T \text{ ՀՀ դրամ / ԱՄՆ դոլար} * T_{\Gamma \Phi} * T_{M1},$$

$$Q_{\Delta 1,6} = Q_{1,6} * T \text{ ՀՀ դրամ / ԱՄՆ դոլար} * T_{\Gamma \Phi} * T_{M1}:$$

¹ **Սարգսյան Վ. Գ.**, Սնանկության կանխարգելման ու սնանկության գործընթացի կառավարման հիմնահարցերը ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների օրինակով, Ը.00.02 - «Տնտեսության, նրա ոլորտների տնտեսագիտություն և կառավարում» մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցմանատենախոսություն: Երևան, 2020, էջ 111-115:

Երրորդ ենթաքայլում օգտվելով մատրիցների մեթոդի տրամաբանական քայլերից, կառուցում ենք ստանդարտացված գործակիցների աղյուսակը ընտրանքի միջին ցուցանիշի հիման վրա: $Q_{1,1}$ - $Q_{1,6}$ ճշգրտված արժեքների ստանդարտացված գործակիցների աղյուսակը ներկայացրել ենք ստորև: Առաջին փուլի երրորդ ենթաքայլում ընտրանքը կազմել է 32:

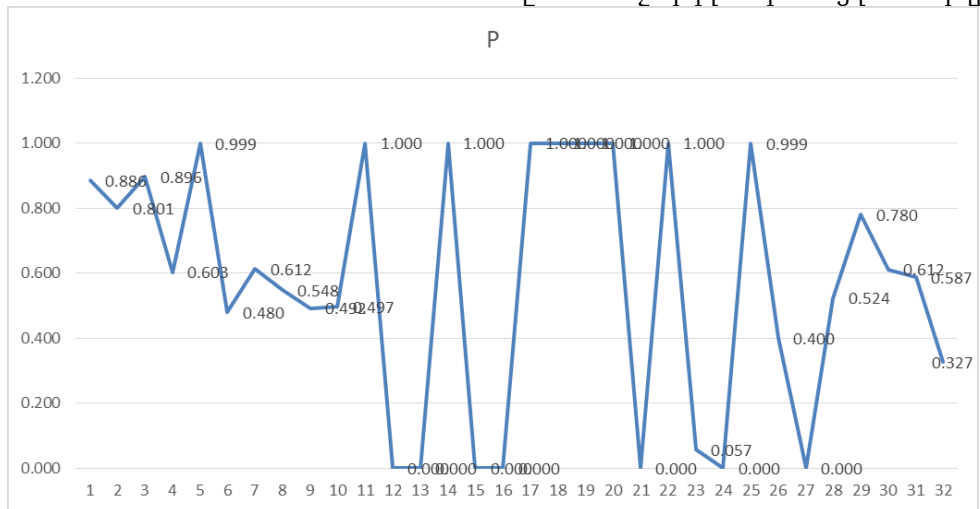
Չորրորդ ենթաքայլում կիրառելով թիվ 4 աղյուսակի տվյալները, կառուցել ենք անվճարունակության ռիսկի կանխատեսման Y_i^* -ի որոշման ռեգրեսիոն հավասարումը (վիճակագրական բնութագրիչները ներկայացրել ենք թիվ 3 հավելվածում), որն ընդունել է հետևյալ տեսքը՝

$$Y_i^* = 0.029 * Q_{1,1} + 0.064 * Q_{1,2} - 0.007 * Q_{1,3} + 0.075 * Q_{1,4} + 0.031 * Q_{1,5} + 0.028 * Q_{1,6} \quad (1)$$

Կառուցված ռեգրեսիոն հավասարումից պարզում ենք, որ Y_i^* -ի վրա բացասական ազդեցություն է դրսևորել $Q_{1,3}$ գործակիցը, ինչը ֆինանսական կառավարման գործընթացում սեփական կապիտալի տեսանկյունից կպահանջի ներքին վերահսկողության արդյունավետ մեխանիզմների կիրառում:

Հինգերորդ ենթաքայլում կիրառելով $P = 1/(1 + e^{-y})$ բանաձևը, հաշվարկել ենք ըստ կատարված դիտարկումների P -ի արժեքը, որը ներկայացրել ենք թիվ 6 գծապատկերում:

Գծապատկեր 6. P -ի հաշվարկային արժեքներն ըստ առաջարկված կառուցված մոդելի

Վեցերորդ ենթաքայլում առաջարկում ենք առևտրային կազմակերպությունների անվճարունակության ռիսկի գնահատման (1) մոդելի՝ P-ի, հետևյալ միջակայքերը

- Եթե $0.869 < P < 1$, ապա կազմակերպության վճարունակությունն ունի խրոնիկական բնույթ,

- Եթե $0.566 < P < 0.869$, ապա կազմակերպությունն ունի ընթացիկ վճարունակության վերականգնման խնդիր,

- Եթե $0.222 < P < 0.566$, ապա կազմակերպությունն ունի բնականոն վճարունակություն,

- Եթե $0 < P < 0.222$, ապա կազմակերպության վճարունակությունը գնահատվում է գերազանց:

Հաջորդ քայլում հաշվի ենք առել T ՀՀ դրամ /ԱՄՆ դոլար, T_{ԴԲ} և T_{Մ1} ցուցանիշների ազդեցությունները թեստավորման ենթակա պատահական ընտրված ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների համար հաշվարկված $Q_{1,1}$ - $Q_{1,6}$ գործակիցների վրա:

Logit – ռեգրեսիոն վերլուծության մեր կողմից կառուցված մոդելով որոշել ենք պատահական թեստավորվող ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների համար P-ի արժեքները:

Հիմք ընդունելով մեր կողմից հաշվարկված P-ի արժեքները, ստորև ներկայացնենք պատահական թեստավորված ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների անվճարունակության ռիսկի գնահատականները՝

- **«Արմենիան Մայնիդ Քոնթրաքթոր» ՍՊԸ**

- 2019թ.՝ $0.566 < 0.658 < 0.869$ - կազմակերպությունն ունի ընթացիկ վճարունակության վերականգնման խնդիր,

- 2020թ.՝ $0 < P$ միջակայքում է, ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունը կգնահատվի գերազանց:

- **Գազպրոմ Արմենիա ՓԲԸ**

- 2019թ.՝ $0.222 < 0.455 < 0.566$ - կազմակերպությունն ունի բնականոն վճարունակություն,

- 2020թ.՝ $0.869 < P < 1$ միջակայքում է, ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունն տվյալ տարում ունի խրոնիկական բնույթ:

- **Բեկոն Պրոդուկտ ՍՊԸ**

- 2019թ.՝ $0 < 0.039 < 0.222$ - ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունը կգնահատվի գերազանց,

- 2020թ.՝ $0.869 < P < 1$ միջակայքում է, ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունն տվյալ տարում ունի խրոնիկական բնույթ:

- **ՏԵՔՍ ՓԲԸ**

- 2019թ.՝ $0.869 < P < 1$ միջակայքում է, ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունն տվյալ տարում ունի խրոնիկական բնույթ,

- 2020թ.՝ $0 < P$ միջակայքում է, ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունը կգնահատվի գերազանց:

• **ՉԱՄԱՐՍ ԿԱՊԱՆ ՓԲԸ**

- 2019թ.՝ $0.222 < 0.533 < 0.566$, ըստ որի կազմակերպությունը դրսևորել է բնականոն վճարունակություն,

- 2020թ.՝ $0 < P$ միջակայքում է, ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունը կգնահատվի գերազանց:

• **Վեդի Ալկո ՓԲԸ**

- 2019թ.՝ $0.566 < 0.596 < 0.869$ - կազմակերպությունն ունի ընթացիկ վճարունակության վերականգնման խնդիր,

- 2020թ.՝ $0 < P$ միջակայքում է, ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունը կգնահատվի գերազանց:

• **Երևանի գարեջուր ՓԲԸ**

- 2019թ.՝ $0.566 < 0.689 < 0.869$ - կազմակերպությունն ունի ընթացիկ վճարունակության վերականգնման խնդիր,

- 2020թ.՝ $0 < P$ միջակայքում է, ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունը կգնահատվի գերազանց:

• **Ալեքս Տեքստիլ ՍՊԸ**

- 2019թ.՝ $0.869 < 0.903 < 1$ - ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունն տվյալ տարում ունի խրոնիկական բնույթ,

- 2020թ.՝ $0 < P$ միջակայքում է, ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունը կգնահատվի գերազանց:

• **ՄԱՊ ՓԲԸ**

- 2019թ.՝ $0.869 < 0.946 < 1$ - ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունն տվյալ տարում ունի խրոնիկական բնույթ,

- 2020թ.՝ $0 < P$ միջակայքում է, ըստ որի կազմակերպության վճարունակությունը կգնահատվի գերազանց:

• **ԱՄՓ Հոլդինգ ՍՊԸ**

- 2019թ.՝ $0.22 < 0.355 < 0.566$ - ըստ որի կազմակերպությունը դրսևորել է բնականոն վճարունակություն,

- 2020թ.՝ $0.869 < P < 1$ միջակայքում է, ըստ որի տվյալ տարում կազմակերպության վճարունակությունը կրել է խրոնիկական բնույթ:

Ամփոփելով թեստավորման արդյունքները, բացահայտում ենք, որ պատահական ընտրված ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում անվճարունակության ռիսկի դրսևորումներ նկատվել են 2019թ, ինչը պայմանավորված է COVID-19-ի համընդհանուր ճգնաժամով: Հարկ է նկատել, որ պատահական ընտրված կազմակերպություններից՝ «Արմենիան Մայնիգ Բոնթրաքթոր» ՍՊԸ-ում, ՏԵՔՍ ՓԲԸ-ում, ՉԱԱՐԱՏ ԿԱՊԱՆ ՓԲԸ-ում, Վեդի Ալկո ՓԲԸ-ում, Երևանի գարեջուր ՓԲԸ-ում, Ալեքս Տեքստիլ ՍՊԸ-ում, ՄԱՊ ՓԲԸ-ում, ձեռնարկված միջոցառումների հաշվին վճարունակությունը բերվել է պահանջվող մակարդակի, ինչը չի կարելի ասել Գազպրոմ Արմենիա ՓԲԸ-ի և Բեկոն Պրոդուկտ ՍՊԸ-ի համար: Ինչ վերաբերում է ԱՄՓ Հոլդինգ ՍՊԸ – ին, ապա այս կազմակերպությունում 2020թ. 2019թ. նկատմամբ տեղի է ունեցել վճարունակության մակարդակի անկում, ինչն էլ արժանացրել է (1) Logit-ռեգրեսիոն վերլուծության մոդելով անվճարունակության առավելագույն ռիսկի գնահատականի:

Хачатур Бабоян, Подход к оценке риска неплатежеспособности в коммерческих организациях РА - Оценка неплатежеспособности организаций крайне важна в условиях рыночной конкуренции. С одной стороны, неплатежеспособность ведет к банкротству хозяйствующего субъекта, с другой стороны, ее последствия вызывают патовую ситуацию в организациях-партнерах, поскольку финансовые трудности распространяются и на последние. В связи с этим исследователи в профессиональной литературе предлагают разные подходы к оценке финансовой несостоятельности, согласно которым риск банкротства организаций представлен многофакторной шкалой. Поэтому возникает проблема, как применять модель при оценке неплатежеспособности организаций, и что является наиболее важным, какие факторы учитывать при предъявлении риска банкротства. На этапах эволюционного развития, отдельные направления теории финансового менеджмента были связаны с процессом прогнозирования риска банкротства. В связи с этим существуют различные подходы к качественно-количественному анализу, с помощью которых исследователи на разных этапах времени пытались выявить проблемы регулирования платежеспособности коммерческих организаций, в частности, спрогнозировать потенциальный риск банкротства в определенный период время. Основной целью статьи было построение модели прогнозирования риска платежеспособности в соответствии с логикой логит-регрессионного

анализа, которая учитывала влияние макроэкономических факторов на курс драм/доллар США, мультипликатор драм драм, M1 темп роста денежного агрегата. При этом по результатам модели были предложены предельные диапазоны характеристики риска неплатежеспособности.

Khachatur Baboyan, Approach to Assessing Risks of Insolvency in Commercial Organizations RA- Assessment of insolvency of an organization is extremely important in conditions of current competition. On the one hand, insolvency leads to the bankruptcy of the host entity, on the other hand, there are consequences for the current situation in the partner organizations, the more the financial hardships spread within them. In connection with this, the researchers in the professional literature propose various approaches to the assessment of financial inadequacies, in accordance with the risk of bankruptcy of the organization representing a multifactorial scale. Therefore, there is a problem, how to apply the model in assessing the insolvency of an organization, and what is important, what factors are taught in the face of high-risk bankruptcies. At the stage of evolutionary development, separate direction theories of financial management were associated with the process of forecasting risky bankruptcies. In connection with this, there are different approaches to qualitative-quantitative analysis, with the help of which researchers of different stages of the period of time see the problem of regulating the payment of pay-as-you-go organizations. The main purpose of the article was to establish models for predicting the risk of payment capabilities in accordance with the logical logistic-regression analysis, which studied the influence of macroeconomic factors on the course of the dram / debt of the USSR, the USSR. Therefore, as a result of the models, a range of proposed features of high risk insolvency has been proposed.

Ուղարկվել է խմբագրություն 17.05.2022թ.

Գրախոսվել է 22.06.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 24.06.2022 թ.

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Անի Հակոբյան - ՀՀ ԳԱԱ, Արվեստի Ինստիտուտի ժողովրդական երաժշտության բաժնի գիտաշխատող (anifolkmusicologist@gmail.com)

Աշոտ Գալստյան – Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի դեկան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (ash.galstyan@mail.ru)

Արշալույս Տետեյան - Հայաստանի հարակից երկրների պատմության ամբիոնի դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (arshaluisteteyan@gmail.com)

Գոր Պետրոսյան – ԵՊՀ Քաղաքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ Կովկասի Ինստիտուտի գիտաշխատող: (gorpetrosyanarm@gmail.com)

Էդուարդ Զոհրաբյան - ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների պատմության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, (edlevzo2014@gmail.com)

Էմին Մալխասյան – Երևանի N 108 միջն. դպրոցի ուսուցիչ (emiko88@mail.ru)

Խաչատուր Բաբոյան - ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի դոկտորանտ, տնտեսագիտության թեկնածու (ba.kh@mail.ru)

Կարապետ Գ. Մումճեան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, օսմանագետ, թուրքագետ, ԱՄՆ դաշնային կառավարության քաղաքական և ապահովական հարցերով ավագ խորհրդատու (gmoumdjian@gmail.com)

Հասմիկ Սայադյան – ԵՊՀ սերվիսի ամբիոնի դոցենտ (sayadyan.asmik@mail.ru)

Հովսեփ Աղաջանյան – Տնտեսագիտության դոկտոր, Երևանի Ժողովրդական տնտեսության համալսարանի տնտեսագիտության տեսության ամբիոնի պրոֆեսոր (hovaga17@yahoo.com)

Նելլի Խառատյան – ՀՊՏՀ ֆինանսական ֆակուլտետ «Ֆինանսներ, հաշվապահական հաշվառում (ֆինանսներ)» մասնագիտության ասպիրանտ (khns1996@gmail.com)

Վլադիմիր Պողոսյան – ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի Հայոց պատմության և հասարակագիտության ամբիոնի դասախոս (vladimir.aspet@gmail.com)

Տիգրան Քարամյան – ԵՊՀ, «Տնտեսագիտության մեջ մաթեմատիկական մոդելավորման» ամբիոնի ասպիրանտ (t.qaramyan@ysu.am)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

GARABET K MOUMDJIAN

A LESSER KNOWN ARMENIAN DEPORTATION: THE EXODUS AND
RESETTLEMENT OF THE SHADAKH, SALMASD, AND URMIA
ARMENIANS AND ASSYRIANS IN BAAQUBA, IRAQ, 1918 ----- 3

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՌՈՒՄ-ՃԱՊՈՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ
«ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ ----- 21

ԷԴՈՒԱՐԴ ԶՈՀՐԱՔՅԱՆ, ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ ՏԵՏԵՅԱՆ

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(1920-1940-ԱԿԱՆ ԹԹ.) ----- 33

ԱՇՈՏ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՆՐԸ ԵՎ
ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ----- 47

ԷՄԻՆ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ Դ. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՏԱՂ ՍԵՐՆԴԻ
ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻՋՈՑ ----- 57

ԱՆԻ ՀԱԿՈՒՔՅԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԵՎ ԱՆՏԻՊ ՕՐՈՐՆԵՐԸ Ք. ՔՈՒՇՆԱՐՅԱՆԻ
ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՈՒՄ ----- 64

ՔԱՂԱՔԱԿԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՈՌ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆԴԵՊ ՏԱՐՎՈՂ ՊԱՏԺԱՄՋԻՈՑԱՅԻՆ
«ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐՆ
ՈՒ ԳԼՈՒԲԱԼ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ----- 74

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՎՍԵՓ ԱՂԱԶԱՆՅԱՆ

ԵՎ ՆՈՐԻՑ ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԻ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ
ՊԱՐԱԴՈՔՍՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ----- 91

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԲԱԲՈՅԱՆ

ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ ՆՈՐ
ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ----- 119

ՀԱՍՄԻԿ ՍԱՅԱԴՅԱՆ

ՓՈՔՐ ԱՎԻԱՑԻԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ----- 132

ՆԵԼԼԻ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿՈՄՊԵՏԵՆՑԻԱՆԵՐԸ ՄԱՔՍԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԱՔՍԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ----- 140

ՏԻԳՐԱՆ ՔԱՐԱՄՅԱՆ

ԽՈՍՔԻ ԱՎՏՈՄԱՏԱՅՎԱԾ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ ԽՈՍՔԻ ԶԱՅՆԱՅԻՆ
ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ԲԱԶԱՅԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ
ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ----- 150

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԲԱԲՈՅԱՆ

ԱՆՎՃԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՌԻՍԿԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄԸ ՀՀ
ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ----- 160

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ----- 176

**Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆՐԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ**

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է պարունակեն առնվազն 150 բառ: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել **generalsepuh@gmail.com** էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (**www.generalnews.am**), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 3(20)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ:

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018:

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – րդ շարք, բնակարան 39:

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-56-25-19, 077 – 67-20-87:

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 02.07.2022

Թուղթը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

